

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის
ინსტიტუტი

ლ. წერეთელი

მეფოლითური კულტურა ჩავკასიის უპროვინსკირეთში

გამომცემლობა „მეცნიერება“

თბილისი

1973

902.6 (CII)
902.6 2(2.5) (47-9)
წ 394

ნაშრომი მიძღვნილია კავკასიის შავიზღვისპირეთის მეზოლითური კულტურის (პალეოლითიდან ნეოლითში გარდამავალი პერიოდის) საკითხებისადმი, რომლებიც ძირითადად აფხაზეთის ასსრ ტერიტორიაზე უკანასკნელი ოცი წლის მანძილზე აღმოჩენილ ძეგლთა კვლევის საფუძველზეა გაშუქებული.

ნაშრომში ფართოდაა განხილული თითოეული ძეგლი და მოცემულია ცდა მეზოლითის საზღვრებში მათი ქრონოლოგიური დაჯგუფებისა. დადგენილია შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროს მეზოლითური კულტურის გენეტიკური კავშირი დასავლეთ ამიერკავკასიის ზედაპალეოლითურ კულტურასთან. ამასთან ერთად, მეტნაკლები სიზუსტით დადგენილია ზღვისპირეთის მეზოლითური კულტურის გაერცელების საზღვრები და მისი ლოკალური ვარიანტები.

შესავალი

ადამიანის წარმოშობა, როგორც ცნობილია, უკავშირდება დედამიწის ისტორიის უახლოეს ეტაპს — მეოთხეულ პერიოდს. ამიტომაც რიგი მკვლევარებისა (ა. პავლოვი, ვ. ვერნადსკი და სხვ.) მეოთხეულს ანთროპოგენურ პერიოდსაც უწოდებენ. არსებობს ცდა მეოთხეულის ანთროპოზიის სახელწოდებით შეცვლისა (ა. ჟირმუნსკი). მეოთხეულში ჩაისახა და ძირითადად პროგრესული გზით წარიმართა პირველყოფილ ადამიანთა კულტურის ისტორია.

არქეოლოგიური, ანთროპოლოგიური და გეოლოგიური კვლევა-ძიების განვითარების თანამედროვე ეტაპზე შესაძლებელი ხდება უფრო მეტი სიზუსტით განისაზღვროს ადამიანის ისტორია — ძველიქვის ხანის ორი დიდი მონაკვეთის ქვედა და ზედა პალეოლითის საწარმოო ძალთა განვითარების გზები — და ამ უკანასკნელთან დაკავშირებით თანამედროვე ადამიანის ფიზიკური ტიპის Homo Sapiens-ის ჩამოყალიბების პროცესი, აღდგენა — საზოგადოების განვითარების იმ სოციალური და ეკონომიური შინაგანი კანონზომიერების ფაქტორებისა, რომლებიც პირველყოფილი თემური საზოგადოების განვითარების პროცესში მოქმედებდნენ.

ძველი ქვის ხანის ნივთიერი კულტურის ხანგრძლივი არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგად დღეს უკვე დადგენილად შეიძლება ჩაითვალოს ქვედა და ზედა პალეოლითში საწარმოო ძალთა განვითარების სხვადასხვა საფეხურების არსებობა. პალეოლითის ამა თუ იმ საფეხურის ძეგლთა არქეოლოგიური კომპლექსები ასახავენ იმას, თუ როგორ ვითარდებოდა ქვის იარაღების წარმოების ტექნიკა, თანდათანობით სრულყოფილი ხდებოდა იარაღთა ტიპები და მათი გამოყენება პირველყოფილ სამეურნეო საქმიანობაში.

ცნობილია, რომ ქვის ხანის განვითარების ისტორია პალეოლითით არ დამთავრებულა, საწარმოო ძალთა განვითარების ეს ეტაპი გრძელდებოდა გვიან მეოთხეულშიც — აღრე პოლოცენში.

პოლოცენის დასაწყისი მეოთხეული დროის იმ მონაკვეთს ეკუთვნის. როდესაც მნიშვნელოვნად შეიცვალა ბუნებრივი პირობები. ამ დროს ევროპის ტერიტორიის ჩრდილოეთ ნაწილში და კავკასიაშიც საგრძნობლად შემცირდა მეოთხეული ყინვარების ფართობი. ყინვარეული საფარის შემცირებასა და ჰავის გათბობასთან ერთად შეიცვალა მცენარეთა და ცხოველთა სამყაროც, დიდი სივრცეები დაიკავა ფოთლოვანმა და შერეული სახის მცენარეთა ტყეებმა.

ყინვარეული პერიოდის ცხოველთა და მცენარეთა სახეები ევროპის დიდ ტერიტორიაზე ან სრულიად გაქრა, ან მინიმუმამდე შემცირდა.

ყინვარეული პერიოდის შემდეგ კავკასიაში იქმნება დღევანდელთან ახლო მდგომი ფიზიკურ-გეოგრაფიული პირობები. ისტორიულად ამ პერიოდს ემთხვევა ქვის ხანის მეორე დიდი მონაკვეთი — ახალიქვის ხანა ანუ ნეოლითი. პალეოლითური კულტურის შეცვლა ნეოლითით უცბად არ მომხდარა. ზედა პალეოლითის დასასრულს თანდათანობით ყალიბდებოდა ქვის ხანის შედარებით უფრო განვითარებული საფეხური, რომელიც არქეოლოგიურ მეცნიერებაში აღიარებულია, როგორც პალეოლითისა და ნეოლითის შორისი პერიოდი — მეზოლითი.

ეს არის პერიოდი დიდი ტყილებისა, როგორც პირველყოფილ ადამიანთა ისტორიაში, აგრეთვე ბუნებაში.

ჩვენ მიერ მოყვანილი ზოგადი ხასიათის ცნობებიდან ჩანს, რომ მეზოლითელ ადამიანს წინა პერიოდთან შედარებით უფრო გაუმჯობესებულ ბუნებრივ პირობებში მოუხდა ცხოვრება. ამის მანიშნებელი უნდა იყოს ის ცნობილი ფაქტიც, რომ თუ კავკასიაში ზედა პალეოლითელ ადამიანთა ნაბინევი უპირატესად მყუდრო ხეობებში შექმნილ ბუნებრივ გამოქვაბულებში გვხვდება და ღია სადგომებზე ცხოვრების ნიშნები იშვიათად ჩანს, მეზოლითელ ადამიანს უფრო ფართო განსახლების საშუალება მისცემია. მეზოლითური სადგომები აღმოჩენილია როგორც გამოქვაბულებში, ასევე ზეგნებსა და ტერასებზე. გარდა ამისა, პალეოლითელი ადამიანის ძირითადი სამეურნეო საქმიანობა თუ მონადირეობაა, ხოლო შემგროვებლობა უფრო ნაკლები მნიშვნელობისა, მეზოლითელისათვის ეს უკანასკნელი წამყვანი მეურნეობა გახდა. ცნობილია, რომ შემგროვებლობამ დიდად შეუწყო ხელი მობინადრეობას და ამ უკანასკნელმა კი, შეგროვებითი მეურნეობის კიდევ უფრო დაწინაურებას. მით უფრო, რომ სწორედ მეზოლითის ეპოქაში გაუმჯობესებულმა ბუნებრივმა პირობებმა შექმნა საფუძველი სამიწათმოქმედო საქმიანობისათვის.

ამრიგად, მეზოლითი ქვის ხანის ის ეტაპია, როდესაც საწარმოო ძალთა განვითარების მალალმა დონემ და მეურნეობაში მომხდარმა ახალმა მიღწევებმა პალეოლითთან შედარებით განვითარებული კულტურა მოგვცა. ცხადია ამის საფუძველზე შეიცვალა ადამიანთა შორის დამოკიდებულებაც, რომელიც გადაიზარდა ახალ საზოგადოებრივ ურთიერთობაში. მეზოლითის დროიდან შემზადდა პირობები მჭიდრო შეკრული ტომების შექმნისათვის (ა. ბრუსოვი, ე. ფოსი, ა. ფორმოზოვი).

საბჭოთა კავშირში მეზოლითური ძეგლები უპირატესად დნეპრისა და ვოლგა-ოკის აუზებშია აღმოჩენილი, განსაკუთრებით კარგადაა შესწავლილი ყირიმის მეზოლითური ადგილსამყოფელები: შან-ყობა, ფატმა-ყობა, მურზაყობა, სიურენ II და სხვა.

ქვის ხანის არაერთი უნიკალური ძეგლია მიკვლეული და შესწავლილი როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოში.

თ ა ვ ი

მეზოლითური ძეგლების აღმოჩენის ისტორია საქართველოში

საქართველოში პირველი მეზოლითური ძეგლი აღმოჩენილ იქნა 1937 წ. საკავშირო მეცნიერებათა აკადემიის, საქართველოს ფილიალის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის ექსპედიციის მიერ ალ. კალანდაძის ხელმძღვანელობით. აღნიშნულმა ექსპედიციამ ზუგდიდის რაიონის სოფ. ოდიშში¹ გათხარა ქვის ხანის ნამოსახლარი.

ეს სადგომი ენგურის მარცხენა შენაკადის მდ. ჭუმის ხეობაშია, სოფ. ოდიშისა და კორნახელის საზღვართან. ოდიშის ნამოსახლარი ღია ცის ქვეშ საკმაოდ შემალღებულ ზეგანზე მდებარეობს. აღნიშნულ სადგომზე გათხრებისა და ზედაპირული მასალის შეგროვების შედეგად მრავალრიცხოვანი ნაშთები იქნა მოპოვებული. ამ მასალის შესწავლის საფუძველზე ალ. კალანდაძემ ოდიშში ორი კულტურული ფენის არსებობა ივარაუდა — მეზოლითური და ნეოლითური, რის გამოც ოდიში სამეცნიერო ლიტერატურაში მეზოლითური და ნეოლითური დროის ძეგლად იყო მიჩნეული, თუმცა ნ. ხოშტარია ოდიშს ერთფენიან ძეგლად თვლიდა და მას ადრე ნეოლითით ათარიღებდა². მსგავსი მოსაზრებისაა ა. ფორმოზოვი³, მაგრამ მას გამოყოფილი არ ჰქონდა — რომელ ნეოლითს განეკუთვნებოდა ოდიში — ადრეულს თუ გვიანს; მოგვიანებით კი შილოვკის უძრავი ნეოლითური ფენის აღმოჩენის შემდეგ მას საშუალება მიეცა ოდიში ელიარებინა ერთფენიან ძეგლად და დაეთარიღებინა ადრე ნეოლითით⁴.

ოდიშის სადგომში მეზოლითური ფენების არსებობა გაიზიარეს სხვა არ-

¹ ალ. კალანდაძე, მეზოლითურ და ნეოლითურ კულტურათა ნაშთები საქართველოში, ენიშის მოამბე, ტ. IV, თბილისი, 1939.

² Н. В. Х о ш т а р и я, Археологические разведки в бассейне р. Энгури, 1940, თბილისი, გვ. 16; ხელნაწერი (ინახება არქეოლოგიურ ი ს გ ე ლ ი ა ს ინსტიტუტში).

³ А. А. Ф о р м о з о в, Из истории передвижений групп первобытного человека в эпоху мезолита, «Советская этнография» (ქვემო მეუთითებო ცე), № 1, 1953, М., გვ. 171.

⁴ А. А. Ф о р м о з о в, Неолит Крыма и Черноморского побережья, Материалы и исследования по археологии СССР (ქვემო მეუთითებო შემოკლებით МИА), 102, 1962.

ქეოლოგებმა — ნ. ბერძენიშვილმა⁵, მ. პანიჩინამ⁶. მოგვიანებით საქართველოს ტერიტორიაზე არაერთი მეზოლითური და ნეოლითური ძეგლი იქნა აღმოჩენილი. ამ მასალამ ლ. ნებიერიძეს საშუალება მისცა ამ ძეგლებზე დაკვირვებისა და ახლად აღმოჩენილი მასალების გაცნობისა და ანალიზის საფუძველზე ოდიშის სადგომი გვიან ნეოლითად დაეთარილებინა⁷.

საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი შემდეგი მეზოლითური ძეგლია ეძანის მღვიმე (ბარმაქისი). ცნობილია, რომ ეძანის მღვიმე 1936 წ. ბ. კუფტინის მიერ იქნა მიკვლეული და გათხრილი. მღვიმე მდებარეობს მდ. ხრამის მარცხენა ნაპირზე, სოფ. ბარმაქისის ახლოს⁸. აღნიშნულ სადგომის კულტურულ ფენაში აღმოჩენილია საკმაოდ მრავალრიცხოვანი ობიექტების იარაღ-ხელსაწყოები. იარაღებს შორის წამყვანი ადგილი უკავია საფეხეებს, საჭიბუხეებს, სამკუთხედის მაგვარ იარაღებს, გვეხდება გვერდებდაბლაგებული ლამელებიც და გეომეტრიული ფორმის იარაღები: ძვლის იარაღ-ხელსაწყოები სრულიად არ გვხვდება, ფაუნა ძალზე ღარიბია. ეძანში აღმოჩენილი სადგომი ბ. კუფტინმა პალეოლითის ბოლო პერიოდით დაათარილა⁹. ამავე თარიღს იზიარებს ნ. ბერძენიშვილი¹⁰ და დ. თუშაბრაძე¹¹. აღსანიშნავია, რომ ბ. კუფტინის მიერ გამოქვეყნებულ არქეოლოგიურ მონაშთებს არ ახლდა სავსე დოკუმენტაცია. 1962 წელს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის მიერ ეძანში მივლინებულ იქნა არქეოლოგიური ექსპედიცია ნ. ბერძენიშვილის ხელმძღვანელობით. ამრიგად, ეძანის ეხი კვლავ გახდა არქეოლოგთა კვლევის ობიექტი. ძეგლი მთლიანად გაითხარა აღმოჩენილი მასალის საველე ფიქსაციით ადგილზე, რამაც კიდევ უფრო გაზარდა ეძანის სადგომის მეცნიერული მნიშვნელობა. კვლევის შედეგად მ. გაბუნიამ კიდევ უფრო დააზუსტა ეძანის პალეოლითური სადგომის თარიღი; მისი აზრით, ეძანის ეხი გვიან მეზოლითით დათარიღებულ ძეგლთა წრეში შეიძლება გაერთიანდეს¹².

ამავე პერიოდს განეკუთვნება ლ. მარუაშვილის მიერ 1945 წ. აღმოჩენილი ზურტაყეტის პალეოლითური სადგომი. ზურტაყეტი მდებარეობს დმანისის რაიონში, მდ. ხრამის მარჯვენა შენაკადის ყარაბულახის მარჯვენა ნაპირზე, სოფ. ყარაბულახთან.

⁵ ა. ა. ფ ა ქ ი ძ ე, ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, გ. გ ო ბ ე ჭ ი შ ვ ი ლ ი, ა. კ ა ლ ა ნ დ ა ძ ე, მ. ლ ო მ თ ა თ ი ძ ე, ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ნ. ხ ო შ ტ ა რ ი ა, საქართველოს არქეოლოგია, თბილისი, 1959, გვ. 54—55.

⁶ М. З. П а н и ч к и н а, Исследования по палеолиту Причерноморья в 1963 г. «Советская археология» (ქვემოთ მიუთითებთ შემოკლებით СА), V, 1940.

⁷ ლ. ნ ე ბ ი ე რ ი ძ ე, დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითი, ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი სადისერტაციო ნაშრომი, თბილისი, 1968.

⁸ Б. А. К у ф т и н, Археологические раскопки в Тrialeti, Тб., 1941, გვ. 119—123.

⁹ Б. А. К у ф т и н, დასახ. ნაშრომი.

¹⁰ საქართველოს არქეოლოგია (52), თბილისი, 1959, გვ. 46.

¹¹ დ. თ უ შ ა ბ რ ა ძ ე, გვარჯილასკლდის პალეოლითური ნაშთები, თბილისი, 1959, გვ. 18.

¹² მ. გა ბ უ ნ ი ა, პალეოლითური ნაშთები ეძანის (ბარმაქისის) გამოქვაბულიდან, 1964, „მაცნე“, № 5. მისვე, ეძანის (ბარმაქისის) ეხში 1963—1964 წწ.-ში წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგები, XIV სამეცნიერო სესია, მიძღვნილი 1964 წლის საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, მოკლე ანგარიში, თბილისი, 1965, გვ. 7.

ზურტაკეტის პალეოლითური სადგომში აღმოჩენილი მასალა ობსიდიანისა და ძეღის იარაღ-ხელსაწყოებთან ერთად ფაუნისტურ ნაშთებსაც შეიცავდა. ქვის მასალა წარმოდგენილია სხვადასხვა სახის ვიწრო და სწორ, მეტად ფაქიზი მოყვანილობის ლამელებზე დამზადებული საჭრისებისა და საფხეკების სახით. გვხვდება აგრეთვე გვერდობაგვეული მიკროლამელები და სხვადასხვა სახის მცირე ზომის იარაღები.

ზურტაკეტის პალეოლითური სადგომი პროფ. ლ. მარუაშვილმა დაათარი-
ლა მუსტეის ეპოქის ბოლო პერიოდით¹³. აღნიშნული სადგომის ასეთი დათა-
რილება სრულიად უსაფუძვლოდ მიაჩნიათ ს. ზამიატინის¹⁴, ნ. ბერძენაშვილის¹⁵
და დ. თუშაბრამიშვილის¹⁶, რომელთა აზრით ზურტაკეტის სადგომი განეკუთვნება
მეზოლითურ ხანას. დამატებითი მასალები ამ ძეგლთან დაკავშირებით მოპო-
ვებულ იქნა დ. თუშაბრამიშვილის და გ. გრიგოლიას მიერ 1963 წ.¹⁷, ხოლო
საბოლოოდ ეს ძეგლი გათხარა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
აკად. ივ. ჭავჭავაძის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრა-
ფიის ინსტიტუტის არქეოლოგიური სექტორის თანამშრომელმა მ. გაბუნიამ¹⁸
(ნ. ბერძენაშვილის ხელმძღვანელობით). მ. გაბუნია ზურტაკეტს ეძინათ ტი-
პოლოგიურად ახლო მდგომ ძეგლად მიიჩნევს და მის წინა პერიოდით ათარი-
ლებს. ჩვენი აზრით, ზურტაკეტის სადგომის ასეთი დათარილება არ უნდა იყოს
საფუძველს მოკლებული.

მეტად მნიშვნელოვანი გამოდგა 1951—1953 წლებში სამხრეთ-ოსეთის
ტერიტორიაზე ალ. კალანდაძის მიერ ჯერმუხისა და სელოს მთის მეზოლითუ-
რი სადგომების აღმოჩენა¹⁹. აქედან წარმოების ნაშთებთან ერთად ძირითადად
კაყის მიკროიარაღებია ცნობილი — სეგმენტები, ტრაპეციები, საფხეკები და
სამკუთხედისნაირი იარაღები. დამუშავების ტექნიკისა და თვით იარაღთა ფორ-
მების მიხედვით ეს მასალები, ვფიქრობთ, გვიან მეზოლითს განეკუთვნება.

ამავე შეკლევარს მიეკუთვნება 1958—1960 წწ. რაქისა და სამხრეთ ოსე-
თის ტერიტორიაზე, ქვედისა და წონის გამოქვაბულებში მეზოლითური დროის
კულტურული ფენის (ზედა) გათხრა²⁰. ქვედისა და წონის მასალაში ძირითადად
წარმოდგენილია ვიწრო და ფაქიზი მიკროლამელები, ზოგი მათგანი ზურგაბ-

¹³ Л. И. Маруашвили, Зуртакетская палеолитическая стоянка в южной Грузии и ее геологическое значение, журнал «Природа», 1946, № 12.

¹⁴ С. Н. Замятин, Изучение палеолитического периода на Кавказе за 1936—1948 гг., материалы по изучению четвертичного периода СССР, вып. 2, М.-Л., 1950, გვ. 137.

¹⁵ ნ. ბერძენაშვილი, მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, თბილისი, 1963, ტ. 3, გვ. 7.

¹⁶ დ. თუშაბრამიშვილი, გეარჯილასკლდის პალეოლითური ნაშთები, თბ., 1960, გვ. 19.

¹⁷ ვიყენებთ ცნობებს გ. გრიგოლიას საველე დღიურიდან.

¹⁸ მ. გაბუნია, ზურტაკეტის პალეოლითური სადგომი, XVI სამეცნიერო სესია, მიძღვე-
ნილი 1966 წ. საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, მოკლე ანგარიში, თბ., 1967, გვ. 11—13.

¹⁹ ალ. კალანდაძე, სამხრეთ ოსეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია 1952 წლისა, ივ. ჭა-
ვავაძის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის სამეცნიერო სესია, მიძღვნილი 1952 წლის საველე-არქეო-
ლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, თბილისი, 1953, გვ. 8—9.

²⁰ ალ. კალანდაძე, შუა კავკასიონის სამხრეთ კალთების პალეოლითური ექსპედიციის
1959 წ. მუშაობის ძირითადი შედეგები, ივ. ჭავჭავაძის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის სა-
მეცნიერო სესია, მიძღვნილი 1959 წლის საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისად-
მი, მოხსენებათა ანოტაციები, თბილისი, 1960, გვ. 6—10.

ლაგველია, ზოგი კი თავირიბრეტუშინი. ამ იარაღების ტიპურობის გამო ფენა მეზოლითით არის განსაზღვრული²¹. აღსანიშნავია, რომ ფენაში აღმოჩნდა ფაუნისტური მასალაც.

საქართველოში პირველყოფილი ადამიანის ნივთიერი კულტურის შესწავლისა და პალეოლითური ძეგლების ქრონოლოგიის ზოგიერთი საკითხის გაშუქების თვალსაზრისით, მნიშვნელოვანია აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1951—1952 წწ., ნ. ბერძენიშვილის ხელმძღვანელობით აღმოჩენილი გამოქვაბული საგვარჯილე²² (თერჯოლის რაიონი).

მრავალფენიანი პალეოლითური ძეგლი საგვარჯილე²² მდებარეობს სოფელ ძეგრის ტერიტორიაზე, მდ. ძეგრულასა და შავიწყლის სამხრეთით ჩაკეტილ კარსტულ ხეობაში, ცარცული კირქვების მასივში. ძეგრის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ საგვარჯილეში გამოავლინა პალეოლითური ხუთი კულტურული ფენა; პალეოლითის ზედა ფენას ნინო ბერძენიშვილი მეზოლითით ათარილებს.

საგვარჯილეს მრავალფენიანი ძეგლის მეცნიერული ღირებულება მეტად დიდია, რადგანაც აქ მოპოვებულ მასალაში კარგად ჩანს პალეოლითური ადამიანის მატერიალური კულტურის თანდათანობით განვითარების საფეხურები.

უძველია, რომ საგვარჯილეში მოპოვებული არქეოლოგიური მასალის სათანადო შესწავლა ნათელს მოჰფენს ბევრ სადავო საკითხს და დააზუსტებს საქართველოს პალეოლითური ძეგლების ქრონოლოგიის საკითხებს.

ვინაიდან მეზოლითური ძეგლების შესწავლა ჩვენი კვლევის ძირითადი მიზანია, არ შეგვიძლია გვერდი ავუაროთ გვარჯილასკლდის პალეოლითურ სადგომს, რადგანაც რიგი მკვლევრებისა მას პალეოლითის ფინალური ეპოქით, ეპიპალეოლითით (მეზოლითით) ათარილებს.

გვარჯილასკლდის აღმოჩენა (1916 წ.) და ნაწილობრივი გათხრა პოლონელი მეცნიერის სტ. კრუკოვსკის²⁴ სახელთანაა დაკავშირებული. მას გამოქვაბულის მცირე ნაწილი გაუთხრია და ქვის იარაღით მდიდარ კომპლექსთან ერთად, ძვლისა და რქის შესანიშნავი იარაღებიც აღმოუჩენია.

გვარჯილასკლდეში მოპოვებული არქეოლოგიური და პალეოლითური მასალის შესწავლა და დათარილება ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი საკითხია. პ. ეფიმენკო მას პალეოლითის დასასრულით და ნეოლითის დასაწყისით²⁵ ათარილებს.

არქეოლოგი გ. ბონჩ-ოსმოლოვსკი გვარჯილასკლდის პალეოლითურ ნაშთებს განვითარებულ აზილს მიაკუთვნებს²⁶.

²¹ ალ. კ ა ლ დ ა ძ ე, დასახელებული თეზისები, გვ. 8.

²² ნ. კ ი ლ ი ძ ე, (იგივე ნ. ბერძენიშვილი), მრავალფენიანი არქეოლოგიური ძეგლი „საგვარჯილე“, საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე, ტ. XIV, № 9, 1953, გვ. 561—567.

²³ საგვარჯილეს მრავალფენიანი ძეგლის მეცნიერული ღირებულება, უპირველეს ყოვლისა, იმაში მდგომარეობს, რომ ერთსა და იმავე ადგილზე თანამედროვეობით დაფენილია ძველი და ახალი ქვის ხანის ნაშთები, აგრეთვე ენეოლითური და გვიანი დროის პირველი საუკუნისა და გვიანდროული ხანის სამარბეული ფენა.

²⁴ С. К р у к о в с к и й, Пещера Гварджиласклде в Ргани, Изв. Кавказского музея, т. X, вып. 3, Тифлис, 1916, გვ. 253—259.

²⁵ П. П. Е ф и м е н к о, Первообытное общество, Киев, 1953, გვ. 601—602.

²⁶ Г. А. Б о н ч-О с м о л о в с к и й, Итоги изучения Крымского палеолита, Труды II международной конференции АИЧПБ, вып. V, Л.-М.-Н., 1934, стр. 163.

გერმანელი მეცნიერის ფ. პანჩარის აზრით კი გვარჯილასკლდე ადრეულ აზილს მიეკუთვნება²⁷. როგორც ცნობილია, ს. ზამიატნინმა დასავლეთ საქართველოს ზედა პალეოლითის სხვადასხვა პერიოდის მასალების შესწავლის საფუძველზე მოგვცა ამ ძეგლთა კლასიფიკაცია და ისინი სამ ქრონოლოგიურ ჯგუფად დაპყრა²⁸.

I ჯგუფში მან მოათავსა ზედა პალეოლითის ყველაზე ადრეული ხანის სადგომები — ხერგულისკლდე, თაროკლდე და ისინი ზედა პალეოლითის ადრეულ საფეხურს, კერძოდ ორინიაკის ეპოქას მიაკუთვნა.

II ჯგუფი წარმოდგენილია შემდეგი ძეგლებით: საკაქია, დევისხერელი, ბნელოკლდე და მღვიმევის კლდოვანი ფარდული. ძეგლთა ეს ჯგუფი შეეფარდება სოლუტრესა და ადრეული მადლენის ეპოქას.

III ჯგუფში კი გვარჯილასკლდე მოათავსა და დაათარიღა აზილის დასაწყისით, უფრო მოგვიანებით მან ამ ჯგუფში გააერთიანა ზურტაქეტი და ბარმაქსიზი.

შემდეგში კი ნ. ბერძენიშვილი²⁹ და ა. ფორმოზოვი³⁰ გვარჯილასკლდეს მადლენის დასასრულით და აზილის დასაწყისით ათარიღებენ.

ასე ათარიღებდნენ უკანასკნელ დრომდე ამ ძეგლს.

გვარჯილასკლდის პალეოლითური მასალების შემდგომი მეცნიერული შესწავლა და განზოგადება პალეოლითში მომუშავე მკვლევართათვის მეტად მნიშვნელოვანი იყო.

ეს საპატიო საქმე 1953 წელს დაევალა დავით თუშაბრამიშვილს (ხელმძღვანელი ალ. კალანდაძე)³¹. მას უნდა შეესწავლა და მონოგრაფიულად აეწერა გვარჯილასკლდეში მოპოვებული მთლიანი პალეოლითური მასალა, აგრეთვე განესაზღვრა მისი ადგილი საქართველოსა და მეზობელი ქვეყნების პალეოლითურ სადგომებს შორის.

დ. თუშაბრამიშვილის აზრით, გვარჯილასკლდე მიეკუთვნება ს. ზამიატნინის ქრონოლოგიური სქემის II ჯგუფიდან III ჯგუფში გარდამავალ საფეხურს. იგი არ ეთანხმება ს. ზამიატნინის მოსაზრებას გვარჯილასკლდის მის მიერვე შემუშავებული ცხრილის III ჯგუფში მოთავსებას და აზილის დასაწყისით დათარიღებას. დ. თუშაბრამიშვილის აზრით, გვარჯილასკლდე განვითარებული მადლენის ეპოქით თუ არა, მადლენის ბოლო პერიოდით მაინც უნდა დათარიღებულ იყოს³².

დ. თუშაბრამიშვილის გამოკვლევამ საგრძნობლად გააფართოვა ჩვენი წარმოდგენა აღნიშნული ძეგლის თარიღის შესახებ და ნათელი გახადა ზოგიერთი

²⁷ Franz Hapser, Urgeschichte Kaukasiens, Wien, 1937.

²⁸ С. Н. Замятин, Новые данные по палеолиту Закавказья, СЭ, № 2, М.-Л., 1935, გვ. 118.

²⁹ ნ. ბერძენიშვილი, ქვის ხანის ახალი ძეგლი წყალწითელას ხეობაში, თბილისი, 1964, გვ. 42, 43.

³⁰ А. А. Формозов, Из истории передвижений групп первобытного человека в эпоху мезолита, СЭ, М., № 1, 1953, გვ. 171.

³¹ А. Н. Каландадзе, Д. М. Тушабрамишвили, Новые раскопки в пещере Гварджиласкляде, КСИА АН СССР, № 4, Киев, 1955, გვ. 155—157.

³² დ. თუშაბრამიშვილი, გვარჯილასკლდის პალეოლითური ნაშთები, თბილისი, 1959, გვ. 158—159.

სადავო საკითხი. ამავ დროს ახლა უფრო ფართოდ შეგვიძლია ვიმსჯელოთ პლეისტოცენის ბოლო პერიოდში მცხოვრები პირველყოფილი ადამიანის კულტურის დონისა და მის შემდგომ განვითარებაზე.

ჩვენი აზრით, უკანასკნელ წლებში აღმოჩენილი მეზოლითური ძეგლების მეცნიერული შესწავლისა და ამ ძეგლების გვარჯილასკლდესთან შეჯერების საფუძველზე დ. თუშაბრამიშვილის მიერ დადგენილი თარიღი მართებულად მიგვაჩნია.

მომდევნო 1954—1955 წწ. ვ. ლუბინის მიერ სამხრეთ-ოსეთში, სოფ. ჩა-საევალთან (ჯავის რაიონი) მდინარე ჭეჯორის მარჯვენა ნაპირზე, კირქვის მა-სივში მიკვლეულია რამდენიმე გამოქვაბული, მათ შორის განსაკუთრებით სა-ანტერესოა, კუდარო I, სადაც ქვედა პალეოლითის ფენათა გარდა მეზოლი-თის კულტურული ფენაა აღმოჩენილი³³.

მეზოლითის საყურადღებო მასალებია აღმოჩენილი აგრეთვე ქუთაისის რაიონში. 1960 წელს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშ-ვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტისა და ქუთაისის ისტორიულ-ეთნოგრაფი-ული სახელმწიფო მუზეუმის გაერთიანებულმა ექსპედიციამ არქეოლოგიური კვლევა ჩაატარა მდ. წყალწითელას ხეობის ჭაბათის კლდეში შემთხვევით გა-მოვლინებულ პალეოლითურ გამოქვაბულში³⁴. არქეოლოგიურ ლიტერატურაში ეს ძეგლი ცნობილია ჭაბათის სახელწოდებით³⁵.

ჭაბათის გამოქვაბული მდებარეობს ქუთაისის ჩრდილო-აღმოსავლეთით. მისგან სამიოდე კმ დაშორებით. მღვიმე წყალწითელას ხეობის მარჯვენა ნაპირ-ზეა წარმოქმნილი, მდინარის დონიდან 11 მ სიმაღლეზე; როგორც ცნობილია, აღნიშნული მღვიმე დიდხანს იყო დახშული კირქვის ქანით, რომელიც შვინებ-ლებმა გამოავლინეს შემთხვევით (ჭაბათის კლდის აფეთქების დროს). მღვიმის დახურვას კირქვის ქანების ჩამოცოცხებას მიაწერენ, მღვიმეში კულტურული ფენების წარმოქმნის შემდეგ³⁶.

ექსპედიციამ, რომელიც მღვიმეში თითქმის 3 წელი მუშაობდა (1960—1962), გამოავლინა 3 მ სისქის ლორწნარევი თიხისა და სილანარევი ქვიშის ფენები.

ფენათა სტრატეგრაფიისა და მათი სტრუქტურული შედგენილობით გა-მოქცებულში შეიძლება ზეით პორიზონტის გარჩევა³⁷. არქეოლოგიური ნაშთე-ბის შემადგენლობის მიხედვით კი იგი კულტურულად ორ ნაწილად იყოფა (აღრე მეზოლითი და გვიანი მუსტიე). ქაბათის გამოქვაბულის ზედა კულტუ-რულ ფენაში აღმოჩენილ პალეოლითურ ნაშთებს შორის განსაკუთრებით საყურადღებოა ლამელაზე ნაკეთები საფხეკები, საჭრისები, პრიზმის ფორმის

³³ В. П. Л ю б и н, Высокогорная пещерная стоянка Кударо I (Юго-Осетия), Известия Всесоюзного географического общества, т. 91, 1959, стр. 173—183.

³⁴ И. И. Са г и н а д з е, Пегребенная пещера, «Природа», № 9, 1958.

³⁵ ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, ღამარხული პალეოლითური გამოქვაბული წყალწითელას ხეობაში, საქართველოში 1960 წ. ჩატარებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა მოკლე შინაარსი, თბილისი, 1961.

³⁶ ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, დასახელებული, ნაშრ., 1961, გვ. 8.

³⁷ ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, ქვის ხანის ახალი ძეგლი წყალწითელას ხეობაში, თბილისი, 1964.

ნუკლეუსები, მიკროლითური გვერდრეტუშინი ლამელები, სეგმენტისნაირი იარაღები და მოგრძო ლამელაზე შესრულებული ისრისპირი.

ყველა ამ მონაცემის საფუძველზე ნ. ბერძენიშვილი კახათის გამოქვაბულის ზედა კულტურული ფენის 1—3 პორიზონტს აკუთვნებს ზედა პალეოლითის განვითარებულ სტადიას, სახელდობრ, მეზოლითის ადრინდელ საფეხურს³⁸.

საქართველოში დღემდე აღმოჩენილი მეზოლითელი ადამიანის ცხოვრების კვალი ძირითადად კარსტულ გამოქვაბულებში გვხვდებოდა და ნაკლებად მოგვეპოვებოდა ტერასებზე, ღია ცის ქვეშ. ამ მხრივ მეტად საინტერესოა 1965 წელს აღმოჩენილი ენწერის მეზოლითური სადგომი³⁹. იგი მდებარეობს მდინარე ენგურის მარცხენა ნაპირზე, სოფ. ლიადან 1 კმ დაშორებით, ზღვის დონიდან 150—155 მ სიმაღლის მინდელურ-ჩაუდურ ტერასზე⁴⁰. აქ აღმოჩენილი კაყის მასალა ძირითადად მიკროლითურია, მეზოლითური ტექნიკის უტყუარ ნიშნებს ატარებს და ტიპოლოგიურად ახლო კავშირშია მეზოლითური ხანით დათარიღებულ საქართველოს ძეგლებთან. ენწერის სადგომზე მოპოვებული მასალის შესწავლის საფუძველზე იგი საქართველოს ადრე მეზოლითის ძეგლთა რიგში თავსდება⁴¹.

ზემოთ ჩამოთვლილი ძეგლებიდან ნათლად ჩანს, რომ მეზოლითური ძეგლები არცთუ ისე ცოტაა საქართველოს ტერიტორიაზე, მაგრამ უკანასკნელ დრომდე ამ მხრივ გამოჩენილი წარმოადგენდა აფხაზეთი.

აღნიშნულ ტერიტორიაზე თუ წინათ არც ერთი მეზოლითური ძეგლი არ მოგვეპოვებოდა, ამჟამად შეიძლება ითქვას, რომ მეზოლითური ძეგლების სიუხვის მხრივ აფხაზეთმა საქართველოს ყველა სხვა კუთხესთან შედარებით პირველი ადგილი დაიკავა.

აფხაზეთის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ძეგლების შესწავლა და განზოგადება კავკასიის მეზოლითის ქრონოლოგიის ზოგიერთი საკითხის გაშუქებაში დიდ როლს შეასრულებს. ამ მხრივ განსაკუთრებით საინტერესოა ორი პალეოლითური ძეგლის აღმოჩენა და შესწავლა. ხუპინიშახვას (ცივი—მღვიმე) და კეპბოლაზის კარსტული გამოქვაბულების სახით⁴².

1959 წელს კულტურის ძეგლთა დაცვის საზოგადოების წევრებმა ვ. ორელკინმა და ლ. სოლოვიოვმა ცივი-მღვიმის (ხუპინიშახვას) სიღრმეში შემთხვევით აღმოაჩინეს ადამიანის ზედა ყბა⁴³. ამ აღმოჩენების საფუძველზე 1960—1961 წლებში არქეოლოგიური გათხრები ჩატარდა.

გამოქვაბული მდებარეობს კოდორის აუზში, მდინარე კოდორისა და ჯამ-

³⁸ ნ. ბერძენიშვილი, ქვისხანის ახალი ძეგლი წყალწითელას ხეობაში, თბილისი, 1964, გვ. 36—37.

³⁹ ლ. წერეთელი, პალეოლითური ნაშთები სოფ. ენწერიდან, ასპირანტთა და ახალგაზრდა მეცნიერ-მუშათა სამეცნიერო კონფერენცია, თბილისი, 1966.

⁴⁰ დ. წერეთელი, სოფ. ლიასა და რეჩხის (მდ. ენგურისა და ერის წყლის ხეობების) მიდამოებში აღმოჩენილი პალეოლითური იარაღების გეოლოგიური პირობები, 1965, (ხელნაწერი).

⁴¹ გ. გრიგოლია, ლ. წერეთელი, მეზოლითური ძეგლი სოფ. ენწერში, მაცნე, № 3, თბილისი, 1967, გვ. 299—305.

⁴² Л. Н. Соловьев, Значение археологического метода для изучения Карста северной части черноморского побережья Кавказа; Акад. Наук УССР Крымский филиал, Вопросы карста на юге Европейской части СССР, Киев, 1956, гв. 43—74.

⁴³ Л. Н. Соловьев, В. С. Орелкин, Находка костей человека на гроте Хупинишхавы (холодный-грот) в Абхазии; «Вопросы антропологии», вып. 6, Москва, 1961, стр. 143.

პალის შესართავთან, წებელდის ახლოს. იგი ოთხფეხიანი ძეგლია. ჩვენთვის საინტერესო B₂ ფენა დათარიღებულია აზილით⁴⁴. ს. ტრუსოვა⁴⁵ და შემდგომში — ფორმოზოვი არ ეთანხმებიან ლ. სოლოვიოვს ამ მასალების აზილით დათარიღების საკითხში და მას ტარდენუას ასაკისად სთვლიან.

ხუბინიშაზვას მღვიმეში მოპოვებული B₂ ფენის კომპლექსი, ჩვენი აზრით, უფრო განვითარებულია და სრულყოფილი დამუშავების ტექნიკის თვალსაზრისით. ამდენად ა. ფორმოზოვისა და ს. ტრუსოვას მიერ მოცემული თარიღი ჩვენ მისაღებად მიგვაჩნია.

ლ. სოლოვიოვის⁴⁶ მიერ წებელდის მიდამოებში აღმოჩენილია მეორე მღვიმე, რომელიც ცნობილია კეპ-ბოლაზის სახელწოდებით. აქ დადგენილია გვიან პალეოლითისა და მეზოლითის ხანის კულტურული ფენები.

ახალი ძეგლების გამოვლენისა და შესწავლის მიზნით ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტში ამ უკანასკნელი წლების მანძილზე ფართოდაა დაგეგმილი ქვის ხანის ნაშთების ძიება-შესწავლა საქართველოს ტერიტორიაზე.

ჩვენი ქვეყნის უძველესი ნივთიერი კულტურის შესწავლის თვალსაზრისით განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი გამოდგა აღნიშნული ინსტიტუტის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ საქართველოს შავიზღვისპირეთში ჩატარებული კვლევა-ძიება. ეს ექსპედიცია ნ. ბერძენიშვილის ხელმძღვანელობით ათ წელზე მეტია (1958 წლიდან დღემდე) სისტემატურად მუშაობს ქვის ხანის ძეგლების გამოსავლენად შავიზღვისპირეთში, უპირატესად დღევანდელი აფხაზეთის ტერიტორიაზე⁴⁷.

ექსპედიციის მიერ ჩატარებულ სამუშაოებს შორის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ფაქტია შავიზღვისპირეთის ტერიტორიაზე სამი მეზოლითური ძეგლი — ქეპქარა⁴⁸, იაშთხვა⁴⁹ და ჯამპალი⁵⁰ — აღმოჩენა და გათხრა. ჩვენი შრომის ძირითადი მიზანია საქართველოს ზღვისპირეთის ნამოსახლარების მონოგრაფიული შესწავლა⁵¹.

⁴⁴ Л. Н. Соловьев, Об итогах археологических раскопок в гроте Хулынипшахва в 1960. Труды Абхазского института языка, литературы и истории имени Д. И. Гулия вып. XXXII, Сухуми, 1961, стр. 191—195.

⁴⁵ С. А. Трусова, III конференция по изучению палеолита, Краткие сообщения ИИМК, вып. III, 1940, гл. 50.

⁴⁶ Л. Н. Соловьев, Значение археологического метода для изучения Карста Северной части Черноморского побережья Кавказа, Акад. Наук. Вопросы Карста, Киев, 1956, гл. 62—64.

⁴⁷ Н. З. Бердзенишвили, Новые данные о палеолите Абхазии, Труды абхазского института ЯЛИ АН Груз. ССР, вып. XXX, Сухуми, 1959.

⁴⁸ ლ. წერეთელი, პალეოლითური სადგომი ქეპქარა, ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის შრ., ტ. VIII, 1963.

⁴⁹ ლ. წერეთელი, პალეოლითური ადამიანის ერთი ხანმოკლე ნაბიჯი გამოქვაბულის შესახებ, მაცნე, № 4, 1966.

⁵⁰ ლ. წერეთელი, პალეოლითური ნაშთები ჯამპალის ეხში, ხელნაწერი (ინახება არქეოლოგიური სექტორის არქივში). 1967.

⁵¹ დღემდე ჩატარებული არქეოლოგიური სამუშაოები მოწმობს, რომ საქართველოს სხვა მხარეებთან შედარებით მეზოლითური ძეგლების აღმოჩენის თვალსაზრისით მეტად პერსპექტიულია შავიზღვისპირეთი. სასურველია მომავალში აღნიშნული ტერიტორია კიდევ უფრო გაძლიერებული კვლევის ობიექტი გახდეს.

დღეისათვის ასე წარმოგვიდგება მეზოლითური ძეგლების აღმოჩენის ვითარება საქართველოში*. ამ ნამოსახლარებზე მოპოვებული ნივთიერი კულტურის მდიდარი კომპლექსები საფუძველს ქმნის ქვის ხანის ერთ გარკვეულ ეტაპზე საწარმოო ძალთა განვითარების პროგრესული გზით სვლა საქართველოს კონკრეტული მასალით წარმოვაჩინოთ და ამით ერთგვარი შუქი შევიტანოთ საქართველოს უძველესი ისტორიის იმ მონაკვეთში, როდესაც იწყება ქვის ხანის ადამიანთა ფართო განსახლება, მრავლდება ვიწრო ლოკალური კულტურები და ამის შესაბამისად ყალიბდება შედარებით უფრო მჭიდროდ შეკრული სოციალური ორგანიზაციები — ტომობრივი გაერთიანებები.

თ ა ვ ი II

კავკასიის შავიზღვისპირეთის ფიზიკურ-გეოგრაფიული პირობების მოკლე მიმოხილვა

საქართველოს ზღვისპირეთის თანამედროვე ლანდშაფტი ხასიათდება რელიეფის მრავალფეროვნებით. ჩვენ მოკლედ დავახასიათებთ მხოლოდ მის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპირო ზოლის ფიზიკურ-გეოგრაფიულ პირობებს, საკვლევი რაიონისა და მისი მიმდებარე ტერიტორიის ფარგლებს მდ. ფსოუდან ენგურამდე.

აფხაზეთის ტერიტორიის ფარგლებში მთავარი კავკასიონის ქედი შავიზღვისპირეთიდან გამოიყოფა ბზიფის ანუ აფხაზეთის ქედით, რომლის დასავლეთი გაგრძელებაა აგიპსტა-აიბგას ქედები. აღმოსავლეთით კი ჩედიშის, ჩხალთისა და ჟურგიას ქედები, მდ. კოდორის აღმოსავლეთით მიიმართება კოდორის (ფანავის) და სამეგრელოს ქედები, რომლებიც მთავარი კავკასიონიდან გამოიწვევენ სამეგრელო-სამურზაყანოს შავიზღვისპირეთის მხარეს, კოლხეთის დასავლეთ ნაწილში. ეს ქედები და მათი განშტოებანი, რომლებიც რკალურად გარს აკრავს შავიზღვისპირეთის დაბალმთიან, გორაკ-ბორცვიან მხარეს და ზღვის სანაპირო დაბლობს, მნიშვნელოვან გავლენას ახდენენ ტემპერატურის, ჰაერის მასების მოძრაობის მიმართულებაზე და ნალექების განაწილებაზე.

მდ. შიშმთას და მდ. ფსოუს ზემო დინების წყალგამყოფი აიბგას ქედი სუბგანედური მიმართულებისაა. იგი თითქმის მთლიანად რსფსრ ტერიტორიაზეა. ქედის საშუალო სიმაღლე 2300 მ აღემატება, ხოლო მის აღმოსავლეთით მთა აგიფსტა 3250 მ აღწევს, რომელზედაც შემორჩენილია თოვლიანულები.

შავიზღვისპირეთის ბუნებრივი პირობებისათვის უფრო საინტერესოა მდ. ფსოუს და მდ. ხოშუფსე-ჟოეკვარას აუზების წყალგამყოფი — არაბიკას კიჩკიანი მასივი (2650 მ ზღვის დონიდან). არაბიკას მასივიდან ჩრდილო-დასავლეთით გამოიყოფა ტააბაშის ქედის განშტოება, რომელიც მდ. ფსოუს აღმოსავლეთით დაახლოებით 2300 მ სიმაღლეზე მდებარეობს. მისგან დასავლეთით ვრცელდება ბერჩილის ქედი, ხოლო ამ უკანასკნელის სამხრეთით მდებარე-

* ზემოთ აღნიშნული ძეგლების გავრცელების პუნქტები იხილეთ რუკა 1-ზე.

რობის ლუკი-ჟიგოხუს და ჟიგოხუს დაბალი ქედები, რომელთა აბსოლუტური მაჩვენებლები 900-დან 1600 მეტრის ფარგლებში მერყეობს. აღნიშნული ქედები რკალურად ერტყმის მდ. ფსოუს ქვემო დინებას, მდ. ხოშუპსე და ჟოეკ-ვარას წყალშემკრებ აუზებს და იცავენ ჩრდილო-დასავლური და ჩრდილოეთური ცივი მასების შემოჭრისაგან, უკანასკნელი ფაქტორი გავრა-ლესელიძის რაიონებში ხელს უწყობს თავისებური დადებითი მიკროკლიმატური პირობების ფორმირებას.

იქ, სადაც მდ. ბზიფი ჩრდილო-დასავლური მიმართულებიდან გადადის სამხრეთულზე, იწყება ბზიფის ქედი (შემდგარი შუა იურის ტუფოგენური ქანების და ზედაიურის და ცარცის კირქვებისაგან), რომლის მაქსიმალური სიმაღლე მთა აკუგანასთან 2500 მეტრს აღემატება. დასახელებული ქედის სამხრეთული კალთები დანაწევრებულია კირქვებში გამომუშავებული ღრმა კანიონისებური ხეობებით. მისგან აღმოსავლეთით, მდ. ჩაღდირის სათავეებიდან იწყება ამავე სახეობის ქედი, ძლიერ დანაწევრებული კალთებით, რომლის აღმოსავლეთ დაბოლოებაზე აღმართულია კელასურის გრანიტული მასივი მასზე შემოზრჩენილი მცირე ზომის ყინვარებით.

ბზიფი-ჩაღდირის ქედების სამხრეთ კალთაზე არსებობს მერიდიანული და სუბმერიდიანული გავრცელების წყალგამყოფი ქედები. აღმოსავლეთით ჩხალთის ქედის გაგრძელებაა კოდორის (ფანავის) ქედი. იგი დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ თანდათან მაღლდება და მწვერვალ ხოჯალზე აღწევს 3313 მ. აღმოსავლეთით კოდორის ქედის გაგრძელებაა სამეგრელოს ქედი, ეს უკანასკნელი ვრცელდება მდ. ენგურამდე და თავისი სიმაღლით არ ჩამოუვარდება კოდორის ქედს.

ყველა ზემოთ ჩამოთვლილი ქედის სამხრეთული კალთები ძალზე დანაწევრებულია მდინარეთა ქსელით, რომლებიც სათავეს ღებულობენ აღნიშნულ ქედებზე. ეს მდინარეები ზემოწელში ხასიათდება ღრმა და ვიწრო ხეობებით. აქვეა მრავალრიცხოვანი მცირეწყლიანი მოკლე მდინარეთა ხეობები. ეს უკანასკნელნი სათავეს მეტწილად კოდორ-სამეგრელოს ქედების კალთებზე იღებენ, მესამეულის ნალექების გავრცელების ზონაში და ხშირი ეროზიული დანაწევრებით წარმოიქმნება დაბალი გორაკ-ბორცვოვანი რელიეფი. ეს ზონა ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა, რადგან სწორედ აქ არის გავრცელებული ქვის ხანის კულტურის ნაშთები.

ზემოთ აღნიშნული მერიდიანული მიმართულების წყალგამყოფი ქედების გარდა, მორფოლოგიურად ყურადღებას იმსახურებს შავიზღვისპირეთის ზღვიური ტერასების მომიჯნავე დაბალი და მოკლე განედური მიმართულების ქედები. შემდგარი ზედაცარცის, პალეოგენის კირქვებისა და მერგელებისაგან, და აგრეთვე მيوპლიოცენური კოხგლომერატების, თიხებისა და ქვიშაქვებისაგან. მათგან აღსანიშნავია, პირველ ყოვლისა, ზაშირ ბარას, აჟანმსვას, ამბარიცხვას (შავწყალას აღმოსავლეთით), ბირცხის, ჩაამაქელის (ეშერის ჩრდილოეთით) და აპიანჩა-ფალის ქედები. ეს უკანასკნელნი წებელდის ტაფობს ეკვრიან სამხრეთის მხრიდან.

საერთოდ მთიანი აფხაზეთის და განსაკუთრებით ზღვისპირეთის ზემოთ აღნიშნული ქედების რელიეფის დანაწევრების სირთულე მეტწილად შეპირობებულია ხშირი ჰიდროგრაფიული ქსელის განვითარებით. ამასთან მდინარეთა

სიხშირის კოეფიციენტის გაზრდა გამოწვეულია ზღვის ზეგავლენით. ნალექების მეტი წილი, რომელიც შოაქეს შავი ზღვის შხრიდან მოხადები ჰაერის მასებს, მოდის ბზიფსა და კოდორ-სამეგრელოს ქედების სამხრეთით. მდინარეთა ჩამონადენის მკვეზავია აგრეთვე მიწისქვეშა წყლები, რომელთა გამოსაღლებით მდიდარია როგორც მესამეულის ნალექების გაერელების (მცირე და მოკლე მდინარეებით), ასევე კირქვების ზონები, რომლებიც ხასიათდება დიდი დებიტიათი კარსტული წყლებით.

შავიზღვისპირეთის ჰიდროგრაფიული ქსელი იმდენად ხშირია, რომ მათ დეტალური აღწერა შორს წაგვიყვანდა. აქ ჩვენ მიუთითებთ მხოლოდ აფხაზეთის იმ მთავარ მდინარეთა არტერიებზე, რომელთა მიერ შექმნილი ეროზიულ-აკუმულაციური ფორმები გარკვეულ ინტერესს წარმოადგენს გეოლოგიისა და არქეოლოგიისათვის. ასეთებია მდ. ფსოუ, ხაშუფსე, ბზიფი, თეთრწყალა (ხიბსტა), შაფწყალა, გუმისთა, კელასური, მაქარა, ამტყელი, კოდორი, მოქვი, ღალიზგა, ოქუმი, ერისწყალი და ენგური. ყველა ეს მდინარე სათავეს იღებს მთავარ კავკასიონზე ან მის განშტოებაზე¹.

აღნიშნულ მდინარეთა აუზები საყურადღებოა, როგორც სახალხო მეურნეობის გამოყენების თვალსაზრისით, აგრეთვე მათ ტერასებზე მოპოვებული პალეოლითური და ნეოლითური კულტურის ნაშთების აღმოჩენის მხრივ. ექვს არ იწვევს ის გარემოება, რომ პირველყოფილი ადამიანი, გამოქვაბულის მცხოვრები იყო იგი თუ ღია ტიპის სადგომებისა, დაკავშირებული იყო მტკნარ მდინარეულ წყლებთან. შემდგომ ეპოქაში მდინარეთა ტერასებზე ქვის ხანის ადამიანის მიერ შერჩეულ სადგომებზე თანდათან იქმნებოდა ადრეული ბრინჯაოს ხანის ადამიანთა დასახლებები, იქმნებოდა სოფლები და ქალაქები.

საკვლევი ტერიტორიის მდინარეთა ქსელის ზოგად დახასიათებასთან ერთად აღნიშნავთ აგრეთვე ტბათა ქვაბურების ბუნებრივ პირობებს.

აფხაზეთის ტბებიდან გენეტური განვითარების თვალსაზრისით შეიძლება გავარჩიოთ სამი ტიპის ტბა — ყინვარეული, ეგზოტექტონიკური და რელიქტური². მათგან ფანაფისა და ჩხალთის ქედებზე განლაგებული აძიუსის (ლეყიდა) და ყვარამის ტბები დაკავშირებულია მეოთხეული ყინვარების მოქმედებასთან და ითვლება ყინვარულ ტბებად, ხოლო რიწისა და ამტყელის ტბათა აუზები წარმოქმნილია ახლო ისტორიულ წარსულში მეწყერების შედეგად გადაკეტილ ქვაბულებში; ბოლოს, საყურადღებოა, ზღვიდან ქვიშის ზეინების მოწყვეტით წარმოშობილი რელიქტურ ტბათა აუზები (ბებესირის ტბა და სხვა), რომლებიც ზღვისპირა დაბალ რაიონებში (ოჩამჩირე, გალი) იკავებენ ზღვიური ტერასების ზედაპირზე არსებულ ჩადაბლებებს.

საყურადღებოა, რომ პირველყოფილი ადამიანის ცხოვრების ნიშნები, ისე როგორც ცნობილია ალპებსა და ჩრდილო ევროპაში, ტბათა ნაპირზე ნაკლებად გვხვდება ამიერკავკასიის და კერძოდ საქართველოს ტერიტორიაზე.

საკვლევი მხარის ზოგადი ფიზიკურ-გეოგრაფიული პირობების დახასიათებისას ერთ-ერთი აუცილებელი პირობაა მისი ძირითადი კომპონენტის, კლიმატური ბუნების შესწავლა.

¹ თ. კიკილაშვილი, საქართველოს მდინარეთა ჰიდროგრაფია, ეახუშტის სახ. გეოგრაფიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. III (ნაკვეთი 2), თბილისი, 1957.

² ლ. მარუაშვილი, საქართველოს ფიზიკური გეოგრაფია, თბილისი, 1964, გვ. 64, 65.

აფხაზეთის ტერიტორიაზე გამოიყოფა შვიდი კლიმატური ზონა³.

მკვლევართა მიერ გამოყოფილი კლიმატური ზონებიდან განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს ის ადგილები, სადაც მოპოვებულია პალეოლითური ადამიანის ნაბინძვები — დაწყებული ზღვის სანაპირო დაბლობიდან, დამთავრებული საშუალომთიანი ზონით.

ზღვის სანაპირო ზონა ხასიათდება თბილი და ნოტიო ჰავით, თბილი ზამთრით, ცხელი ზაფხულით და ნალექების საკმაო რაოდენობით წლის ყველა სეზონში..

შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთით სანაპირო მდ. მზიმთიდან კელასურამდე მეტწილად ხმელთაშუაზღვის ჰავის ნიშნებს ატარებს.

აფხაზეთის ზღვის სანაპირო ნაწილში 100 მ აბს. სიმაღლემდე, საშუალო წლიური ტემპერატურა მერყეობს 15—14 გრადუსებს შორის⁴. ყველაზე მაღალი საშუალო ტემპერატურით ხასიათდება გაგრა და ახალი ათონი (15,1). საერთოდ კი აფხაზეთის ჩრდილო-დასავლეთი უბანი, საქართველოს ზღვისპირეთი, სხვა დანარჩენ ნაწილებთან შედარებით, გამოირჩევა თავისი მაღალი წლიური ტემპერატურით. ამ უბნის წლიური ტემპერატურის მაჩვენებელს უკავშირებენ რელიეფის თავისებურებას. კავკასიონის მაღალი ქედი საფარია, რომლის სამხრეთით ან სულ არ აღწევს, ან იშვიათად შემოვლით შემოიჭრება ჩრდილოეთიდან ჰაერის ცივი მასები. ჩრდილოეთიდან შემოჭრილი ჰაერის ცივი მასები კავკასიონის ქედის სამხრეთ კალთებზე, რომლებიც გაგრის რაიონში უშუალოდ ეკვრის ზღვის პირს, თანდათან თბება, ღებულობს ფიონების ხასიათს და ზღვის პირზე ტემპერატურის აწევას იწვევს.

უნდა ვიფიქროთ, რომ აფხაზეთის ზღვისპირა ზოლში, ვაკისა და გორაკ-ბორცვების ჩათვლით, ხელსაყრელი ტემპერატურული პირობები არსებობდა პლეისტოცენშიც, რამაც ხელი შეუწყო ამ რაიონში პალეოლითური კულტურის ნაშთების დიდ გავრცელებას. ცხადია, გამყინვარების ხანაში საშუალო წლიური ტემპერატურა შედარებით დაბალი იქნებოდა, მაგრამ არც თუ 'ისე დაბალი, რომ ხელშემშლელი ყოფილიყო პალეოლითური ადამიანის ცხოვრებისათვის.

აფხაზეთის ზღვის სანაპირო ზოლში ზამთრის საშუალო ტემპერატურა 5—10° ფარგლებში მერყეობს.

აღნიშნული ავტორების მონაცემებით, ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ ზღვის სანაპირო ზოლში 300—500 მ სიმაღლეზე ზღვის დონიდან იანვრის საშუალო ტემპერატურა +3° —2° ჩამოდის, ხოლო 800 მ სიმაღლეზე 0°-მდე ეცემა⁵. როგორც ცნობილია, აფხაზეთის ტერიტორიაზე პალეოლითური ადამიანის ნაბინძვები მეტწილად მიკვლეულია დაახლოებით ამავე სიმაღლეზე როგორც ტერასებზე, ასევე გამოქვაბულებში.

აღმოსავლეთ საქართველოს შიდარაიონებში კი იანვრის საშუალო ტემპერატურა 3°—5°-მდე ეცემა, ხოლო თბილ თვეში ივლის-აგვისტოში 14°—15°

³ მ. კო რ ძ ა ხ ი ა, შ. ჭ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, აფხაზეთის კლიმატი, ვახუშტის სახ. გეოგრაფიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. XIV, თბილისი, 1961, გვ. 139, 140.

⁴ მ. კო რ ძ ა ხ ი ა, შ. ჭ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 129, 130.

⁵ მ. კო რ ძ ა ხ ი ა, შ. ჭ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 132.

არ აღემატება. სწორედ ამ სიმაღლეთა ინტერვალებშია ცნობილი პირველყოფილი ადამიანის წონა-ბუბის და კუდაროს სადგომები (1600—1900 მ სიმაღლეზე).

აფხაზეთის ზღვის სანაპირო ზოლი ცნობილია ატმოსფერული ნალექების სიუხვით, რომლის საშუალო წლიური რაოდენობა მერყეობს 1300—1500 მმ ფარგლებში. ამასთან ნალექების რაოდენობითი განაწილება არათანაბარია ტერიტორიის სხვადასხვა ნაწილში. იგი მატულობს როგორც დასავლეთიდან აღმოსავლეთით, ასევე სიმაღლეთა მიხედვით. მაგალითად, თუ ნალექების რაოდენობა ბიჭვინთაში ზღვის პირად 1400 მმ-ით განისაზღვრება, ავთხარაში (1800 მ სიმაღლეზე) იზრდება 2190 მმ-მდე. ნალექების წლიური ჯამი ასევე იზრდება ბზიფის აღმოსავლეთით — სამურზაყანოს ტერიტორიაზე. აფხაზეთის დასავლეთ ნაწილში ნალექების მეტი წილი მოდის ზამთრის პერიოდზე.

ჩვენ აქ აღარ შევეუდგებით კლიმატის სხვა დანარჩენი ელემენტების დახასიათებას და აღვნიშნავთ მხოლოდ იმ ფაქტს, რომ როგორც პალეობიოლოგიური (ცხოველთა და მცენარეთა ნამარხი ნაშთები), პალეოგეოგრაფიული და საერთოდ გეოლოგიური მასალები გვიჩვენებს, შავიზღვისპირეთის და კერძოდ აფხაზეთის სანაპირო ზოლის თანამედროვე კლიმატური ბუნება ნაკლებად შეიცვალა პოლოცენის დასაწყისიდან დღემდე.

აფხაზეთის ტერიტორიის ბუნებრივი ლანდშაფტების ვერტიკალური ზონალობა თავისი რთული რელიეფითა და ამგებელი ქანების ლითოლოგიური ნაირგვარობით, განაპირობებს ნიადაგისა და მცენარეული საფარის მეტად დიდ ტიპობრივ სიჭრელეს.

შავიზღვისპირეთის დაბლობებში ზღვისა და მდინარეთა ნაპირებზე გავრცელებულია ჰაობიან-ტორფიანი და ალუვიური ნიადაგები.

გორაკ-ბორცვიანი სამხრეთული ზოლი ხასიათდება წითელმიწა და ყვითელმიწა ნიადაგებით¹. ჩრდილოეთით კი ყვითელმიწა ნიადაგებს ცვლის ეწერიანი ან გაეწერებული მთა-ტყის ყომრალი ნიადაგები. კირქვების გავრცელების რაიონებში გაბატონებულია ნეშომპალა-კარბონატული ნიადაგები; ჰიფსომეტრიულად 1700 მ-დან იწყება მთა-მდელოს ნიადაგები, რომელთაც 2200—2300 მ მაღლა ცვლის ალპური მდელოების ნიადაგები.

საკვლევ ტერიტორიაზე კიდევ უფრო დიდი მრავალფეროვნებით და სახეობათა სიმრავლით გამოირჩევა მცენარეთა სამოსელი, აქედან განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს შავიზღვისპირეთის ტენიანი სუბტროპიკული მცენარეულობა, რომელიც ცნობილია კოლხეთის ფლორის სახელწოდებით: საქართველოს დასავლეთ ნაწილში კოლხეთის და აფხაზეთის ტერიტორიაზე შემორჩენილია მცენარეთა 350-ზე მეტი ენდემური სახეობანი. მცენარეთა ბევრი სახეობა, რომელიც ამჟამად ხარობს დასავლეთ საქართველოს ტყეებში, გვხვდება პლიოცენის დროის განამარხებული ფლორის შემადგენლობაში (ბიჭვინთის ფიჭვი, მავნოლა, იელი, ჭყორი, შქერი. ბზა, ძელქვა, და სხვა). ამდენად შეიძლება აღინიშნოს, რომ პირველყოფილ ადამიანს უხდებოდა ცხოვრება დაახლოებით ისეთივე მცენარეთა საფარით შემოსილ ტყეებში, როგორიც დღეს გვხვდება დასავლეთ საქართველოში. მართალია, გაყინვარების ეპოქებში ადგილი უნდა ჰქონოდა ტყეების ვერტიკალური ზონების დაწევას და-

¹ ს. ს ა ბ ა შ ვ ი ლ ი, საქართველოს სსრ ნიადაგები, თბილისი, 1965, გვ. 105—114.

ასლებით 1000 მ-მდე⁷, მაგრამ მიუხედავად ამისა, კოლხეთის დაბლობზე და მის ზღვისპირა მხარეში კლიმატური პირობების ძირითად გარდატეხას არ უნდა ჰქონოდა ადგილი; მეცნიერთა აზრით, სწორედ ამას უნდა შეეწყო ხელი გაყინვარების ეპოქაში ზომიერად ცივ და გაყინვარებათაშორისო პერიოდში ზომიერად თბილ მცენარეთა რელიქტური ფორმების შემონახვისათვის⁸. როგორც დ. უკლება აღნიშნავს, აფხაზეთის ტერიტორიაზე, მდ. კელასურსა და ფსოუს შორის ნოტიო სუბტროპიკული მცენარეულობის გვერდით არსებობს ხმელთაშუაზღვის ფლორის წარმომადგენლებიც⁹.

მდინარეთა ხეობებში და ტენიან ადგილებში მეტი გავრცელებით სარგებლობენ მურყნიანი ტყეები. ბიჭვინტის კონცხზე შემორჩენილია „ბიჭვინტის ფიქვის“ კორომი, რომელიც საბჭოთა კავშირის ტერიტორიაზე ითვლება პლიოცენის ერთ-ერთ იშვიათ რელიქტად.

შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროს და განსაკუთრებით სამურზაყანოს ტერიტორიაზე, მურყნისა და რცხილის ტყეებთან ერთად ხშირად გვხვდება ველური კენკროვანი მცენარეულობა — ლიანები, სურო და უფრო მალა ეკალბარდები¹⁰, 600 მ აბს. სიმაღლეზე გავრცელებულია ჯაგრცხილა და ქართული მუხა, რომელთა ზემოთ იწყება წიფლის ტყეები. მუდამწვანე პონტური როდოდენდრონისა და წყავის ხშირი ქვეტყე 1500 მ — 2100 მეტრას სიმაღლემდე ვრცელდება არაბიკა — ბზიფის, კოდორის და სამეგრელოს ქედებზე. აქვე ცნობილია წიფლის და სოჭის შერეული ტყეები, რომლებიც უფრო მალა იცვლება სუბალპური არყის ტანბრეცილა ხეებით.

აფხაზეთისა და საერთოდ დასავლეთ საქართველოს შავიზღვისპირეთის გორაკ-ბორცვოვანი და დაბალმთიანი ზონისათვის დამახასიათებელია მესამეულის ფლორიდან შემორჩენილი იშვიათ მცენარეთა ჯიშები: ბზა, ურთხელი, ძელქვა და სხვა.

შავიზღვისპირეთის მეოთხეული დროის მცენარეთა ბუნებრივი ლანდშაფტებში შემავალი კომპონენტების მრავალფეროვნებამ განაპირობა ცხოველთა სამყაროს სახეობათა სიმრავლეც.

შავიზღვისპირეთში პლეისტოცენის დასაწყისიდან მობინადრე ცხოველთა მეტი ნაწილი ამჟამადაც გავრცელებულია აფხაზეთის, სამურზაყანო — სამეგრელოს ტყეებში, მეტწილად ტურა, მაჩვი, ლორი; ტყეებში გვხვდება აგრეთვე მგელი, მურა დათვი, გარეული კატა, ფოცხვერი, კურდღელი, შველი და არჩვი; უფრო მალა მთებში — ჯიხვი და ჯიქი. საყურადღებოა, რომ გამოქვაბულის დათვს, ამიერკავკასიაში როგორც ქვემოთ დაეინახავთ, მოუღწევია მეზოლითის დასასრულამდე. ამჟამად ადამიანის ინტენსიურ სამეურნეო მოქმედებასთან დაკავშირებით ფაუნა მცირდება არა მარტო ჩვენ საქვლევ ტერიტორიაზე, არამედ მთელი კავკასიის ფარგლებში. არქეოლოგიური მასალებიდან ჩანს, რომ ეს პროცესი დაიწყო პალეოლითის დროიდან.

⁷ Л. И. Маруашвили. Целесообразность пересмотра существующих представлений о палеогеографических условиях ледникового времени на Кавказе, 1956.

⁸ Д. В. Церетели, Пленстоценовые отложения и развития рельефа Грузии, Тбилиси, 1966, стр. 490, 512.

⁹ დ. უკლება, აფხაზეთის ფიზიკურ-გეოგრაფიული დარაობება, ვახუშტის სახ. გეოგრაფიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. XIV, 1961, გვ. 171.

¹⁰ ი. ქიქიძე, გვ. 170.

ზღვისპირეთის პალეოლითური სადგომებში ნაპოვნ ცხოველთა ძვლების მეტი ნაწილი თანამედროვე ფაუნის წარმომადგენელია გამოქვაბულის დათვის გამოკლებით.

§1. პალეოგეოგრაფია

ჩვენ ზემოთ უკვე შევეხეთ საქართველოს ზღვისპირეთის ზოგად ფიზიკურ-გეოგრაფიულ პირობებს, მოკლედ ჩამოვთვალეთ ამ გარემოში მოქმედი კლიმატური თუ სხვა ბუნებრივი ფაქტორები; ახლა მოკლედ განვიხილავთ იმ პერიოდის ბუნებრივ (გეოგრაფიულ) გარემოს, რომელშიც უხდებოდა ცხოვრება მეზოლითელ ადამიანს.

როგორც ცნობილია, პლეისტოცენის დასასრულს ევროპის ჩრდილო ნაწილში იწყება ე. წ. ვალდაური (ვიურმული) გაყინვარების ყინვარული საფარის უკან დახევა. გვიანყინვარული ეპოქა ევროპაში ხასიათდება კლიმატის ცვალებადობით. ამ პერიოდის საერთო ტენდენცია ჰავის გაუმჯობესებისაკენაა მიმართული, რაც იწყება დაახლოებით 15.000—14.000 წწ ძვ. წ. (არქტიკული კლიმატური საუკუნე).

მომდევნო სუბარქტიკული დროიდან ევროპის ყინვარული საფარი სწრაფად იხევს უკან. ყინვარების უკუსვლასთან ერთად იწყება ლანდშაფტური ზონების გადანაცვლება ჩრდილოეთის მიმართულებით. მას თან სდევს ზედა ანუ გვიანი პალეოლითური კულტურის გავრცელება როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ ევროპის ჩრდილო ნაწილში, სუბარქტიკული კლიმატური საუკუნის დასაწყისის მკვლევრები ვარაუდობენ ძვ. წ. 10.000—8.000 წწ¹¹.

ლ. კრიევესკაიას სქემით¹², ქრონოლოგიურად ამ პერიოდს ემთხვევა გერმანიის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი გვიანპალეოლითური კულტურის (ჰამბურგული, ფედერმესერის და ორენბურგის) ნაშთები. მთელი ამ დროის მანძილზე, ჰავის გაუმჯობესებასთან დაკავშირებით, ევროპის ტერიტორიაზე გვიან პალეოლითური (მადლენური) ადამიანის განსახლების საზღვარი შორს ჩრდილოეთით აღწევს.

ევროპის ტერიტორიაზე სუბარქტიკულ კლიმატურ ეპოქას ცვლის უფრო თბილი და მშრალი პრებორიალური და ბორიალური კლიმატური ხანა, რომელიც გრძელდება ძვ. წ. 8000—5000 ათას წლამდე. ამ დროიდან ევროპის ტერიტორიის დაბლობი ნაწილი თავისუფლდება კონტინენტური ყინვარული საფარიდან და მხოლოდ სკანდინავიის სამხრეთით. მალაშმთან ალპურ ზონაში რჩება იგი დეგრადირებული სახით. ევროპის ტერიტორიის ის ნაწილი, რომელიც ადრე ყინვარებს და ტუნდრას ეკავა, დაიფარა შერეული ტყეებით. ჰავის მკვეთრად გაუმჯობესებას, ყინვარული საფარის გაქრობას და, საერთოდ, ბუნებრივ-ლანდშაფტური პირობების შეცვლას ემთხვევა მეზოლითური კულტურის განვითარება და გავრცელება ჩრდილო ევროპაში — ურალიდან სკანდინავიის სამხრეთ სანაპიროებამდე.

¹¹ В. М. С и н и ц ы н, Введение в палеогеографию, Ленинград, 1967, стр. 191.

¹² Л. Я. К р и ж е в с к а я, Новые данные о хронологии позднелесолитических и мезолитических памятников Севера ГДР и ФРГ у истоков древних культур эпохи мезолита. МИА, 126, Москва, 1966, стр. 47—63.

შეიძლება ითქვას, რომ მეზოლითური კულტურის სწრაფი განვითარება ურალზე, ზემო ვოლგაზე და ბალტიისპირეთში, ესტონეთიდან დასავლეთ გერმანიის ჩათვლით, შესაძლებელი შეიქმნა მას შემდეგ, როდესაც ყინვარების გადნობას თან მოჰყვა ბუნებრივი პირობებისა და სამონადირო საქმიანობის გაუმჯობესება იმ დროის ევროპის ტერიტორიაზე. როგორც ჩანს, უფრო ადრე კი 8—9 ათასი წლის წინ ჩვენს წ. ა—მდე, აქ მეზოლითელ ადამიანთა დასახლები-ბისათვის სათანადო პირობები არ არსებობდა.

ჩრდ. ევროპისაგან განსხვავებით, სულ სხვა პალეოგეოგრაფიული პირობები იყო კავკასიაში, და მით უფრო წინა აზიასა და ჩრდილო აფრიკაში. საერთოდ გეოლოგიური და ბიოსტრატოგრაფიული მონაცემები იმაზე მიუთითებს, რომ ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე მეოთხეულის მანძილზე არ შეიმჩნევა ისეთი მკვეთრი კლიმატური ცვლილებები, რომელთაც გადამწყვეტი როლი შეესრულებინათ მცენარეთა და ცხოველთა ძირითად გარდაქმნაში¹³.

ევროპის კონტინენტური ყინვარული კლიმატის გავლენისაგან ამიერკავკასია და კერძოდ კოლხეთი, დაცული იყო კავკასიონის ქედით. ამიტომ ჩრდილოეთიდან შემოჭრილი ჰაერის ცივი მასები გავლენას ახდენდა ძირითადად ქედის ჩრდილო კალთებზე და მის მთისწინეთზე. როგორც ზოგად მკვლევარი აღნიშნავს¹⁴, გაყინვარება კავკასიონის ქედზე რამდენადმე შეზღუდული იყო და ყინვარები არ ვრცელდებოდა შორს ხეობებში.

გაყინვარებისა და გაყინვარებათაშორის ეპოქებში ჰაერის გაუარესება და გაუმჯობესება აღიბეჭდებოდა მხოლოდ ლანდშაფტების ვერტიკალურ გადასა-ცვლელში. ამასთან კოლხეთის დაბლობზე და საერთოდ შავი ზღვის სანაპირო ზოლში, მის აღმოსავლეთ და სამხრეთ ნაპირებზე, ჰავა იმდენად ხელსაყრელი იყო, რომ იმდროინდელ მცენარეთა საფარში, როგორც უკვე აღინიშნა, შემოი-ნახა ზოგიერთი მარადმწვანე სუბტროპიკული მცენარე.

პოლოცენური, ანუ გაყინვარების შემდგომი დროის ზღვიური ნალექები კარგად არის წარმოდგენილი და დათარიღებული კოლხეთის დაბლობში და თუ როგორ კლიმატურ და ლანდშაფტურ პირობებში უზღებოდა ცხოვრება „კოლხეთის“ (იგულისხმება ენგურიდან ფსოუმდე) მეზოლითელ ადამიანს, ამის გარკვევის ერთგვარ საშუალებას იძლევა ზღვისპირეთის სხვადასხვა უბნებზე აღმოჩენილი და შესწავლილი მცენარეთა მტერის ანალიზები.

2. ნეიშტადტის¹⁵ მიერ კოლხეთის ტორფიანების მცენარეთა მტერის დი-აგრამებით დადგენილია, რომ ახლანდელ ჰაობიან ზონაში, იმ დროს გაბატონებული იყო ფიჭვის, მურყანის, წიფლის, რცხილის, სოჭისა და წაბლის ტყეები.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ფოთის ტორფის ნიმუშის აბსოლუტური ასა-კი, განსაზღვრული მ. ნეიშტადტისა და ნ. ხოტონსკის მიერ¹⁶ C₁₄ (კარბონული)

¹³ Д. И. Маруашвили, Целесообразность пересмотра существующих представлений о палеогеографических условиях ледникового времени на Кавказе, Тбилиси, 1966.

¹⁴ Д. В. Черетели, Плейстоценовые отложения и развитие рельефа Грузии, Тбилиси, 1966.

¹⁵ М. И. Нейштадт, История лесов и палеогеография СССР в голоцене, Москва, 1957, стр. 212.

¹⁶ М. И. Нейштадт Н. А. Хотинский, Некоторые вопросы палеогеографии голоцена причерноморских районов Закавказья, Тезисы доклада на совещании палеографии, антропогена и геоморфологии Кавказа, 1963.

მეთოდით, მერყეობს 5825 ± 215 წლების საზღვრებში. მაშინ როდესაც უშუალოდ ტორფის ქვეშ მდებარე ზღვიური ნალექები თარიღდება 8000 წლით ჩვენს წ. აღრიცხვამდე.

ამრიგად, მცენარეთა საფარის მიხედვით, რომლის აღდგენის საშუალება იქმნება განამარხებულ ტორფიანებში დაცული მცენარეთა მტერის ანალიზების მეოხებით, შეგვიძლია აღვნიშნოთ, რომ ჭერ კიდევ ადრე ჰოლოცენიდან (10000—5500 წლის წინათ ჩ. წელთაღრიცხვამდე) ე. წ. პრებორიალური და ბორიალური ჰავის პირობები და ლანდშაფტი არ ჩამოუვარდებოდა, და შეუძლება უკეთესიც იყო, ვიდრე თანამედროვე კლიმატური პირობებია კოლხეთსა და აფხაზეთის სანაპიროზე.

იგივე ფართოფოთლიანი — მუხის, წაბლის, ცაცხვის, თელის, მურყნის, თხილის, წიფლის, რცხილის მარადმწვანე ქვეტყეები ფარავდა კოლხეთის ირგვლივ არსებულ ამალეხულ გორაკ-სერებს და აფხაზეთის ზღვის სანაპირო ტერასებსა და გორაკ-ბორცვოვან ზოლს. უფრო მაღალ ადგილებში არსებობდა გარკვეულად ჩამოყალიბებული ტყის ლანდშაფტური ზონები, მათთვის დამახასიათებელი ფლორითა და ფაუნით.

ასეთ ხელსაყრელ კლიმატურ-ლანდშაფტურ პირობებში მეზოლითელ ადამიანს შეეძლო ეცხოვრა როგორც გამოქვაბულში, ასევე ღია სადგომებში. ამის დამადასტურებელია ერთი მხრივ, ქვაქარის, იაშთხევის, ჯამპალის, ცივმღვიმისა და სხვ. გამოქვაბულები და, მეორე მხრივ, ენწერის ღია სადგომები.

ამრიგად, ზემოაღნიშნულ ცნობებიდან კარგად ჩანს, გვიან პლეისტოცენში და ჰოლოცენის დასაწყისიდან, ზღვისპირეთში ადამიანთა ცხოვრებისათვის ოპტიმალური პირობების არსებობა. ესაა: თბილი და ზომიერი კლიმატი, მდიდარი ფლორა და ფაუნა, წყალუხვი მდინარეები, ბუნებრივი საცხოვრისები (კარსტული გამოქვაბულები), და, რაც განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი იყო, ქვის იარაღის წარმოებისათვის საჭირო მდიდარი ბუნებრივი რესურსები — კაჟი, კირქვა და სხვა.

ზღვისპირეთის ფაზიკურ-გეოგრაფიულ პირობების შესახებ ზემოთ მოყვანილი ცნობები იმაზედაც მეტყველებს, რომ აქ მეზოლითის კულტურა, ჩრდილოეთ და აღმოსავლეთ ევროპის ზოგ ქვეყანასთან შედარებით (გაყინვარებათა სუსტი დიაპაზონის გამო) უფრო ადრე ჩაისახა და შესაძლებელია რამდენიმე ათასი წლით წინ უსწრებდა კიდევ.

თ ა ვ ი III

არქეოლოგიური კვლევა-ძიება ავსტარიის ბამოქვაბულში

§2. ჰაზლის დასაწყისი

აფხაზეთის გამოქვაბულებში პალეოლითური ნაშთების სისტემატური კვლევა-ძიება 1958 წელს დაიწყო¹, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადე-

¹ შავიზღვისპირეთის გამოქვაბულებში მეზოლითური ნაშთების პირველი აღმოჩენა კუთვნიან ლ. სოლოვიოვს (კუპ-ბოლაზი, 1956), თუმცა მისი შემდგომი შესწავლა აღარ გაგრძელბულა.

მისი აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ².

მას შემდეგ უკვე 10 წელია რაც აღნიშნული ექსპედიცია არქეოლოგიურ სამუშაოებს აწარმოებს სოხუმისა და გულრიფშის რაიონებში. ამ ხნის განმავლობაში ექსპედიციის მიერ ქვის ხანის არაერთი მნიშვნელოვანი ძეგლია მიკვლეული და გათხრილი. ჩატარებულ სამუშაოებს შორის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ფაქტია აღნიშნული წლების მანძილზე აფხაზეთის ტერიტორიაზე სამი მეზოლითური ძეგლის აღმოჩენა — ქვაპარა³, იაშთხეა⁴ და ჯამპალი⁵.

აფხაზეთის პირველყოფილი ადამიანის ადგილსამყოფელთა შორის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ძეგლად მიჩნეულ იქნა გულრიფშის რაიონში მიკვლეული კარსტული გამოქვაბული — ქვაპარა⁶.

ეს გამოქვაბული მდებარეობს წებელდის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, მისგან 4 კმ დაშორებით ს. ყადას მიდამოებში. ზღვის დონიდან 750 მ, ხოლო ქვაპარის მშრალი ხეობიდან (თიქილდაში) დაახლოებით 250—300 მ სიმაღლეზე ხეობა შექმნილია დროებითი ღვარების ეროზიული მოქმედების შედეგად. ხეობის გეომორფოლოგიური ხასიათი არ აძლევს გეოლოგებს იმის შესაძლებლობას, რომ იგი რომელიმე მდინარის მუდმივ სადინარ არხად ჩათვალოს, რადგანაც მასში არ შეინიშნება ხანგრძლივი ეროზიული ციკლის მოქმედების ნიშნები. კერძოდ ტერასების ჩასახვა ალუვიური ნალექების დაგროვება და სხვა⁷.

ხეობა იწყება წებელდის სამხრეთით და მთავრდება ჩრდილოეთით სოფ. ყადასთან, ქვემოთ კი უერთდება წებელდის ხეობას დაბალ 20-ოდე მეტრის სიმაღლის უღელტეხილით. სოფ. ყადასთან ხეობა უერთდება დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ მიმართულ ღრმა და ვიწრო აზანთის ხევს. ხეობათა კალთები უხვად არის შემოსილი მცენარეული საფარით, სადაც ხარობს: რცხილა, წიფელი, მუხა, წაბლი, თხილი, ბზა და სხვა ჯიშები. ქვაპარის გამოქვაბულთან მიდის საცალფეხო ბილიკი, რომელიც მოზრდილი ხეებითა და ბუჩქნარებით შემოსილ ციკაბო ფერდობს მიუყვება. გამოქვაბული განვითარებულია ზედა ცარცის ბრექჩიული კირქვების მასიურ წყებაში, კირქვები გამარმარილებულია, შეიცავს წვრილმარცვლოვანი კალცის შუა შრეებსა და კაჟმიწის კონკრეციებს. ძლიერ დანაპრალებულია და საკმარისად მკვრივი⁸.

² Н. З. Бердзенишвили. Новые данные о палеолите Абхазии. Труды Абхазского института языка, Литературы и Истории, Сухуми, 1960.

³ ლ. წერეთელი, პალეოლითური სადგომი ქვაპარა, საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის შრ., ტ. VII, 1964.

⁴ ლ. წერეთელი. პალეოლითური ადამიანის ერთი ხანმოკლე აბაზიწვეი გამოქვაბულის შესახებ, „მაცნე“, თბილისი, 1966, № 4.

⁵ ლ. წერეთელი, პალეოლითური ნაშთები ჯამპალის ეხში (ხელნაწერი), თბილისი, 1967.

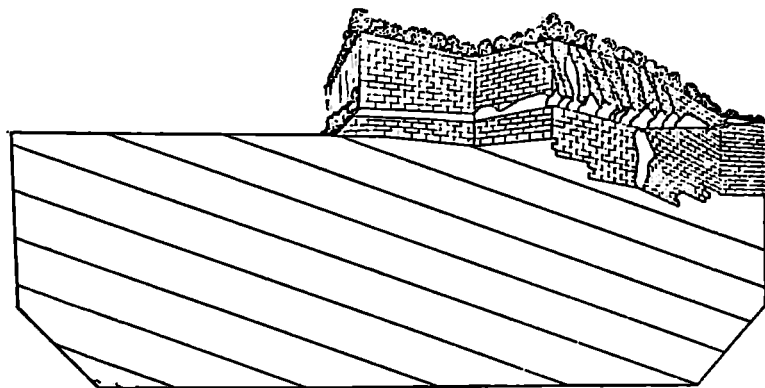
⁶ ასე უწოდებს ადგილობრივი მოსახლეობა ხეობის იმ ნაწილს, სადაც გამოქვაბული მდებარეობს. ქვაპარა მეგრულად ნიშნავს წარწყმადეს. ვას. ვაძმოცემით ხეობის იმ მიდამოებში, სადაც დღეს ჩვენთვის საინტერესო გამოქვაბული მდებარეობს, ერთ დროს წარწყმადიანი ქვა ყოფილა აღმოჩენილი.

⁷ ლ. წერეთელი, ზოგიერთი გეომორფოლოგიური და გეოლოგიური საკითხები ქვაპარის პალეოლითური გამოქვაბულის შესახებ (ხელნაწერი ინახება ქვის ხანის განყოფილების ფონდში), თბილისი, 1960.

⁸ ლ. წერეთელი, დასახ. ხელნაწერი.

გამოქვაბულის შესასვლელი თალისებურია (სურ. 1) და პირით დამხრბილია აღმოსავლეთისაკენ. საერთო სიგრძე 90 მეტრია, რომელიც ბოლოში პატარა სიფონით მთავრდება, გათხრების დაწყებამდე სიმაღლე 1,80 მ აღწევდა; გამოქვაბული ჩრდილოეთისაკენაა გახეილი და რკალის მოყვანილობა აქვს. მისი ბრტყელი ფსკერის საშუალო სიგანე 4—6 მ ფარგლებში მერყეობს. გამოქვაბული მაქსიმალური სიმაღლით განვითარებას მე-60 მეტრზე აღწევს: აქ კერზე შესანიშნავადაა გამოხატული ღვარებისაგან გამორეცხილი ღიდი

ქვაპარის გამოქვაბულის გეოლოგიური კრილი

0 8 16 24 32 40

ნახ. 1

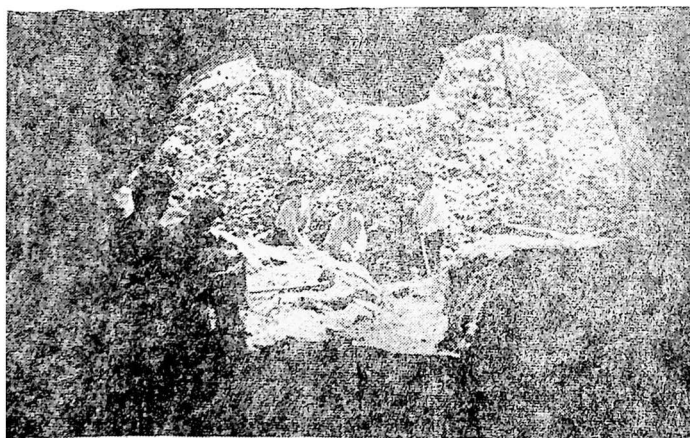
ნაპრალი. რომელიც სიმაღლეში ჯერ ოდნავ ვიწროვდება. შემდეგ კი ფართოვდება².

ქვაპარის გამოქვაბულის შესასვლელში ყურადღებას იპყრობს ზრდაშეჩერებული კარსტული ნალექნებები, სტალაქტიტების სახით. გამოქვაბულის სიღრმეში დაგროვილია კირქვის დაშლის შედეგად წარმოშობილი ლოდლორნარი. გამოქვაბულში მიედინება და კარსტულ ნაპრალებში იკარგება პატარა ნაკადულები. გამოქვაბულის შესასვლელიდან დაახლოებით 60 მეტრის დაშორებით წარმოქმნილია კარსტული კა, — (ნახ.2,3), რომლის სიღრმე 12 მ აღწევს. საყურადღებოა, რომ კის ფსკერზე თიხნარ ფენაში აღმოჩნდა მეოთხეულის ცხოველთა ძვლები, რომლებიც გამოქვაბულის კულტურულ ფენებში მო-

² შ. ყიფიანი და ზ. ტიხტალოვი, წებელის მიდამოების კარსტული გამოქვაბულების გეომორფოლოგიისათვის, ვახუშტის სახელობის გეოგრაფიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. XIV, თბილისი, 1961, გვ. 89.

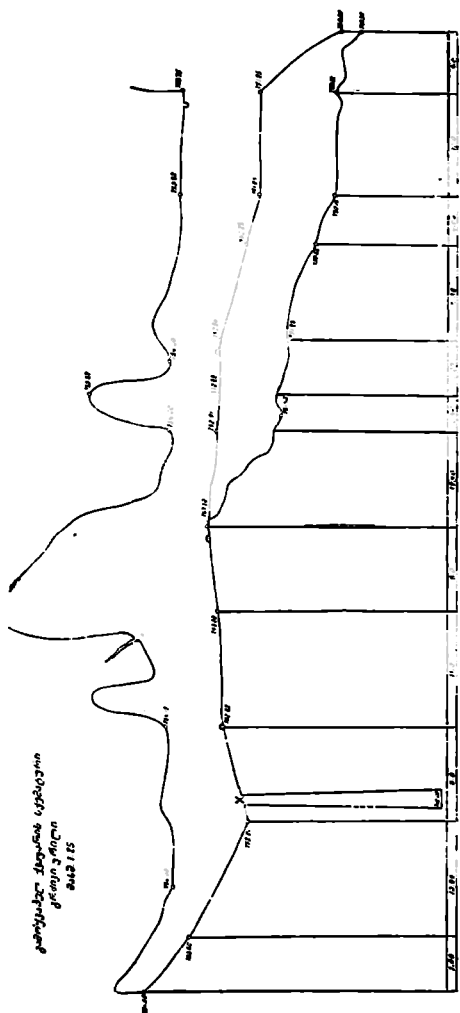

ქვაჭარის გამოქვაბული

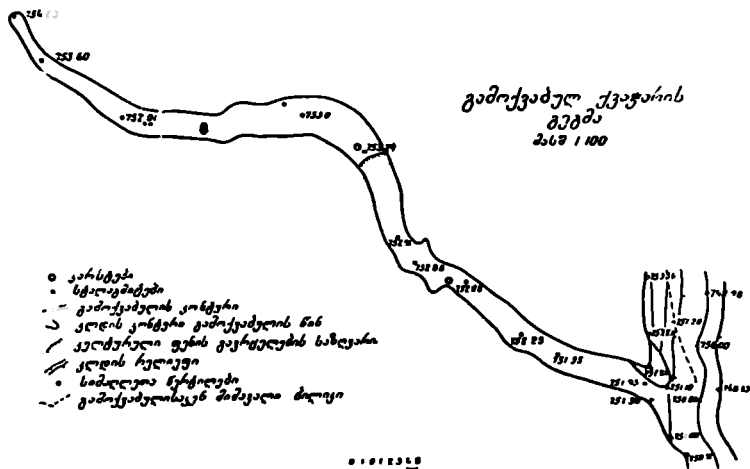
ქვაჭარის გამოქვაბული

სურ. 1

პოვებული ამავე რიგის ნაშთების მსგავსია, რაც იმის მაუწყებელი უნდა იყოს, რომ ეს კარსტული ქა ადრე წარმოქმნილა, ე. ი. პალეოლითელი ადამიანის დამკვიდრებამდე. ქის შემდეგ გამოქვაბულის სიღრმეში კვლავ ეხედებით სტალაგმიტების მწყრივს და წყლის სადენ სასულეებს.

გამოქვაბული მთელ სიღრმეზე აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ არის დამხობილი, ოღონდ შესავლიდან 30 მ მანძილზე ოდნავ უხვევს სამხრეთით და შემდეგ კვლავ ცენტრალურ ღერძს უსწორდება.

ნახ. 3

სხვადასხვა მონაცემიდან ჩანს, რომ ქვაჭარის გამოქვაბული ხელსაყრელი უნდა ყოფილიყო პირველყოფილი ადამიანის საცხოვრებლად. პირველ რიგში აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ სასმელი წყალი თვით გამოქვაბულშივე მოედინებოდა. ამასთანავე პალეოგეოგრაფიული მასალების მიხედვით, შეიძლება ითქვას, რომ გამოქვაბულის მიდამოები მაშინაც დაფარული უნდა ყოფილიყო ტყით, რომელშიც ცხადია ნადირი უხვად იქნებოდა და, რომ გამოქვაბულში ნაცხოვრები ადამიანი უკვე დაუფლებული ყოფილა ნადირობის განვითარებულ ფორმებს, ამას მოწმობს კულტურულ ფენებში აღმოჩენილი, ერთი მხრივ, ცხოველის წვრილად დამტვრეული მრავალი ძვალი და, მეორე მხრივ, მონადირეობისათვის განკუთვნილი ძვლისა და კაყის სხვადასხვა იარაღი.

1958 წელს შავიზღვისპირეთის ექსპედიციამ ქვაჭარის გამოქვაბულში (1 მეტრის სიღრმეზე) გამოავლინა მხოლოდ ერთი კულტურული ფენა, როგორშიც აღმოჩენილ იქნა კაყისა და ძვლის იარაღ-ხელსაწყოები და მეოთხეულის ცხოველთა ძვლები. ამრიგად, 1958 წელს დადგინდა ქვაჭარაში პირველყოფილი ადამიანის ცხოვრების კვალი¹⁰.

¹⁰ ნ. ბერძენიშვილი, ახლად აღმოჩენილი ძველი ქვის ხანის ძეგლები აფხაზეთში, ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტი, საქართველოში 1958 წელს წარმოებული საეფუარეო-პეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესია, თეზისები, თბ. 1959.

1959 წელს ექსპედიციამ განაგრძო მუშაობა აღნიშნულ გამოქვაბულში. გამოავლინა ლითოლოგიურად განსხვავებული რამდენიმე ფენა, რომლებიც ქვის სხვადასხვა რიგის მასალით იყო დახასიათებული. მათი საერთო სიმაღლერე საშუალოდ 1,85 მ აღწევდა. გათხრის შედეგად აშკარა გახდა, რომ პალეო-ლითური ნაშთები ძირითადად თავმოყრილია გამოქვაბულის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში. იმავე წელს ქვედა (მეხუთე) ფენაში თავი იჩინა ზედა ფენის მასალისაგან განსხვავებულმა კაჟის ინვენტარმა, რომელიც პალეოლითის ადრეული საფეხურისათვის დამახასიათებელი გამოდგა.

1960 წელს ექსპედიციამ წინა წლებთან შედარებით უფრო ფართოდ დაგეგმა ქვაქარის არქეოლოგიური თხრა. ადრე დაწყებულ თხრილში ფენები უკველგან დედაქანამდე გაითხარა და ექსპედიციას სრული წარმოდგენა შეეძენა ქვაქარაში დაღეილ ფენათა სტრატиграფიაზე¹¹. აღნიშნული საველე მუშაობის შედეგად ქვაქარის გამოქვაბულში გათხრილია და შესწავლილი 66 მ² ფართობი. 1961—1963 წლებში ჩატარებული გათხრების შედეგად ნათელი გახდა, რომ ქვაქარის გამოქვაბული ორი სხვადასხვა ეპოქალურად საკმაოდ დაშორებული კულტურის შერეულადამიანთა ნაბინევს წარმოადგენდა. გამოქვაბულში 5 წლის მანძილზე ჩატარებული არქეოლოგიური სამუშაოების შედეგად გათხრილია დაახლოებით 150 მ² ფართობი.

3. კულტურული ფენების სტრატиграფია

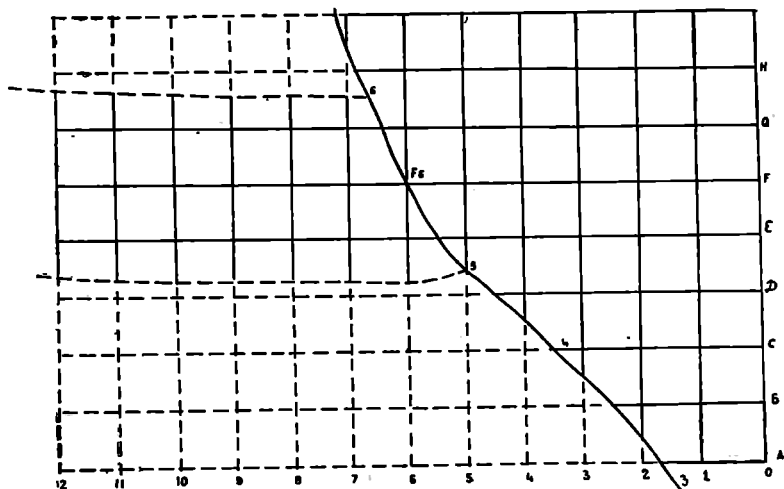
ქვაქარის გამოქვაბულის თხრა ექსპედიციამ მისი წინა ფართობიდან დაიწყო, რომელიც 20—25⁰ დახრილობის ფერდობს წარმოადგენს. გამოქვაბულის ახლო მიდამოების წინასწარმა დაზვერვებმა საფუძველი შექმნა ამ ფერდობებზედაც არქეოლოგიური ნაშთების არსებობის ვარაუდისა. გათხრის დაწყებამდე ჩატარდა თვით გამოქვაბულისა და მისი წინა მოედნის ტოპოგრაფიული შესწავლა¹². კულტურული ფენებისა და არქეოლოგიური მასალის ზუსტი საველე ფიქსაციის მიზნით, შესასწავლი ტერიტორია დაიყო თანაზომიერ კვადრატებად (1×1 მ) ურთიერთგადაკვეთ ხაზებში მოქცეულ ფართობზე, სიგრძივ განლაგებული კვადრატების ზოლი დაიმიჯნა არაბული, ხოლო განივი ზოლი ლათინური ციფრებით (ნახ. 4). ამრიგად, გამოქვაბულის შიგნით და მის წინა მოედანზე, პირველ წელს გათხრილი ფართობის კვადრატების განლაგების სურათი შემდეგი იყო: A, B, C, D და ა. შ. გამოქვაბულის წინა ფართობზე დადებული A კვადრატი გამოქვაბული შიგნით, მის სამხრეთ კედელში, შედიოდა, ე. ი. კირქვის მასივს გაუთანაბრდა. გამოქვაბულის ჩრდილოეთ კედლის გასწვრივ მდებარე B და C კვადრატების ფართობი ექსპედიციის მიერ პირველ წლებში დატოვებული იყო საკონტროლო ვერტიკალური ქრილის სახით. ამრიგად, წლების მანძილზე, გამოქვაბულის შიგნით ითხრებოდა D, E, F და G კვადრატების ფართობი.

გამოქვაბულში აღმოჩენილი კულტურული ფენების და არქეოლოგიური მასალის ვერტიკალური გაერცელების სიღრმეთა დონეების აღსადგენად შეიქმნა

¹¹ ნ. ბ. გ. რ. ძ. ე. ნ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი. საქართველოს შავიზღვისპირეთის პალეოლითური ძეგლები, სამეცნიერო სესია, მიძღვნილი 1959 წლის საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი.

¹² სამუშაო შესრულა ტოპოგრაფმა რ. ატოიანმა.

პრობითი პორიზონტი (0-ის ხაზი) გამოქვაბულის ცენტრალური ღერძის მიმართულებით. გამოქვაბულის წინა მოედნის იმ ნაწილში, სადაც აგრეთვე ქვაქარელის ცხოვრების ნაშთები აღმოჩნდა, 1958—1959 წწ. გაითხარა დაახლოებით 34 მ² ფართობი. აქვე გამოვლენილი კრილიდან ჩანდა, რომ გამოქვაბულის წინა მოედანზე ფენების მონაცვლეობა ანალოგიური იყო გამოქვაბულის

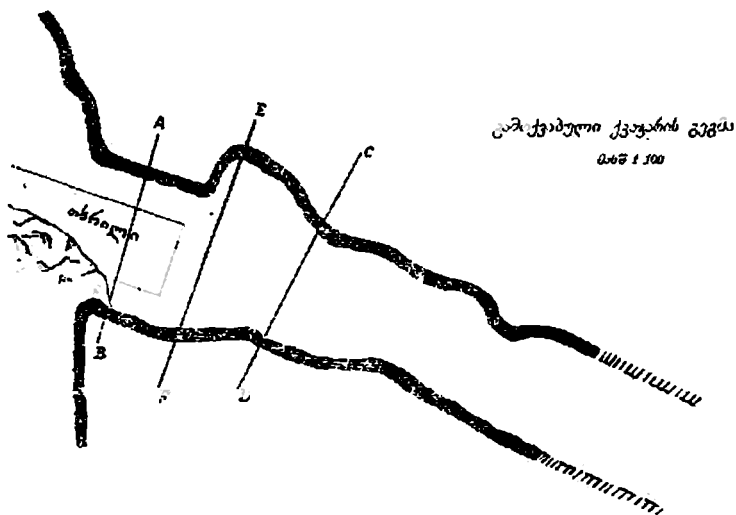
ნახ. 4

წიგნით არსებულ ფენათა სტრატиграფიისა. ფენათა ასეთივე მსგავსება ჩანდა თვით გამოქვაბულის შიგნით გამოვლენილ განივ და სივრცულ სტრატиграფიულ კრილში.

1958 წელს სადაზვერვო თხრილი გაკეთდა გამოქვაბულის წინა მოედანზე, სადაც 12 მ² ფართობი გაითხარა (ნახ. 5), ხოლო გამოქვაბულის შიგნით 6 მ², ე. ი. 1958 წ. სულ 18 მ² ფართობი იქნა შესწავლილი. არქეოლოგიური ნაშთები აღმოჩნდა, როგორც გამოქვაბულში, ისე გამოქვაბულის წინა მოედანზეც. 1958 წელს თხრილები დაყვანილ იქნა ზედაპირიდან დაახლოებით 1 მ სიღრმეზე.

1959 წ. გამოქვაბულის წინა ფართობი და აგრეთვე გამოქვაბულის იატაკზე დალექილი ფენების ზედაპირი დაიყო კვადრატებად; ამავე წელს გაითხარა 16 მ². ამრიგად 1958—1959 წწ. გათხრილი ფართობი შემდეგ კვადრატებში მოექცა. 1958 წ. A₁₋₇, B₁₋₇, C₁₋₇, და ა. შ. 1959 წ. ჩატარებული სამუშაოების დროს გამოიჩინა, რომ A კვადრატი მესამე მეტრიდან ებჯინება გამოქვაბულის მარცხენა კედელს და შემდეგ შედის კირქვის მასივში, მაგრამ გამოქვაბულის კედლის არასწორი მოყვანილობის გამო სიღრმეში A კვადრატმა ისევ იჩინა თავი. BC (8 დან) კვადრატებში მოქცეული ფენების მთელი გამყოლი ზოლი ექსპედიციის მიერ დატოვებულ იქნა სტრატиграფიული კრილის სახით (რდ.

მელიც 1963 წ. ქვაჭარის გათხრის დროს მოიხსნა), ამრიგად, 1959 წელს გამოქვაბულის ძიგნით თხრა მიმდინარეობდა D₈₋₁₁, L₈₋₁₁, F₈₋₁₁, C₈₋₁₁ კვადრატების ფართობზე. მართალია, მომდევნო წლებში ჩატარებული გათხრების დროს კულტურული ფენები ზოგ ადგილას წყდებოდა, მაგრამ ძირითადად აღნიშნულ კვადრატებში ფენათა მონაცვლეობა თითქმის ერთნაირი იყო.

ნახ. 5

1959 წელს გათხრილი 16 მ² ფართობი 2,30 მ საღრმემდე იქნა დაყვანილი. სტრატиграფიულ კრილში გამოვლინდა სხვადასხვა შეფერილობისა და სტრუქტურული შემადგენლობითაც მცირეოდენ განსხვავებული ფენები. ამ ნიშნების მიხედვით გამოიყო 6 ფენა. ამ ფენაში გამოვლენილი არქეოლოგიური ნაშთები აღნიშნულ ტერიტორიაზე თითქმის ერთნაირად ვრცელდებოდა. გამოქვაბულის წინა ფართობზე დადგენილი სტრატиграფიული სურათი განმეორდა გამოქვაბულის შიგნითაც. ფენებში წარმოდგენილ ნაშთებში კი ერთგვარი ასაკობრივი განსხვავება ჩანდა, რის შესახებაც ჩვენ ქვემოთ გვექნება საუბარი. მცირეოდენი განსხვავება ჩანდა აგრეთვე კულტურულ ფენათა სტრუქტურულ შემადგენლობაშიც. მაგალითად, 1959 წელს E₁₁ კვადრატებში თავი იჩინა კერის ნაშთებმა, რის გამოც შეცვლილი იყო ფენის სტრუქტურული შემადგენლობაც. გარდა ამისა, ფენები ზოგ ადგილას გაბრექჩიებული იყო. განსხვავება ჩანდა აგრეთვე ფენათა სიმძლავრეში, რის გამოც კრილში ფენათა ბუნებრივი საზღვრები მრუდე ხაზს ქმნიდა (ნახ. 7).

1960 წელს მხოლოდ 8 მ სიგრძის (D₁₂₋₁₉, E₁₂₋₁₉, F₁₂₋₁₉, G₁₂₋₁₉) და 4 მ

სიგანის ფართობი გაითხარა, ე. ი. სულ 32 მ², სადაც კულტურულ ფენათა გავრეკლების იგივე სურათი დადგინდა. რაც წინა წლებში იქნა ფიქსირებული.

1961 წ. მუშაობა მიმდინარეობდა D, E, F, G₂₀₋₂₁ კვადრატების ფართობზე, ე. ი. გაითხარა სულ 5 მ² 4 მ² = 20 მ². თუმცა ამავე წელს მოცემულ ფართობს დაემატა ადრე საკონტრაქტოდ დატოვებული კვადრატების ერთი სიგარძივი ზოლი — C₈₋₉ კვადრატი. ამრიგად, 1961 წელს ექსპედიციამ გათხარა 35 მ² ფართობი. აღნიშნული ფართობის გათხრის შემდეგ სრული წარმოდგენა შეიქმნა კულტურულ ფენათა სტრატиграფიულ ვითარებაზე დადგენილია ფენათა შემდეგი მონაცვლეობა.

1. მოშავო ჰუმუსური ფენა, კირქვის მცირე ზომისა და დაკუთხული ღორღით შევსებული. მისი სიმძლავრე გამოქვაბულის შიგნითა ფართობზე 5-10 სმ არ აღემატებოდა.

ფენა შეიცავდა ენეოლითური და გვიანფეოდალური ხანის ქურქლის ფრაგმენტებს.

II. მოყვითალო-მოშავო თიხამიწის ფენა, კირქვის წვრილი ღორღით შევსებული. მისი სიმძლავრე დაახლოებით 15—25 სმ უდრიდა. 0-ის ხაზიდან ეს ფენა 0,70—0,90 სმ სიღრმეზე მდებარეობდა. თიხამიწის ფენა წყლის მიერ ჩამოტანილი ჰუმუსური ნალექის გამო ზოგ ადგილას შევად იყო შეფერილი. ეს ფენა ქვედა ნალექებთან შედარებით უფრო ფხვიერი გამოდგა.

მეორე ფენა დახასიათებული იყო მრავალი არქეოლოგიური მასალით. აღმოჩენილია კაყის ინვენტარი, მეოთხეულის ცხოველთა ძვლები და ძვლის იარაღები.

III. მეტი ნაცრისფერი. კირქვიერი თიხნარის ფენა. კარბონატული ღორღით შევსებული. ფენის მაქსიმალური სიმძლავრე 0,70 მ აღწევდა, ხოლო 0-ის ხაზიდან იგი 0,90—1,60 მ სიღრმემდე ვრცელდებოდა. ამავე ფენის ჩრდილო ნაწილში ლინზისებურად გამოიკვეთა კერის ნაშთი, დაახლოებით 2 მ სიგრძეზე (ნახ. 7), აქვე თავს იყრიდა მრავალი არქეოლოგიური ნაშთი. აღსანიშნავია, რომ საერთოდ ეს ფენა, ქვაპარის ყველაზე უფრო მძლავრი ნალექია და არქეოლოგიურადაც უფრო მდიდარი იყო.

IV. მოყავისფრო, მძიმე კარბონატული თიხნარისაგან შემდგარი ფენა. ფენაში დიდი რაოდენობით იყო ჩართული ლოდები და ღორღი, მისი სიმძლავრე 0,30—45 მ აღარ სცილდებოდა. 0-ის ხაზიდან იგი 1,60 მ სიღრმეზე მდებარეობდა. ამრიგად IV ფენის ქვედა საზღვარი 2, 0,5 მ ვრცელდებოდა.

ფენა აგრეთვე დახასიათებული იყო კაყის ინვენტარით და ფაუნისტური მასალით.

V. მოშავო-მოყავისფრო თიხიანი ქვიშნარის ფენა, სუსტად შემკვრივებული, შეიცავდა კირქვის ღორღს. ფენის მაქსიმალური სიმძლავრე 0,40 მ უდრიდა, ე. ი. მისი ქვედა საზღვარი 2,45 მ ვრცელდებოდა.

ფენაში აღმოჩენილია როგორც კაყის ინვენტარი, ასევე ფაუნისტური მასალა.

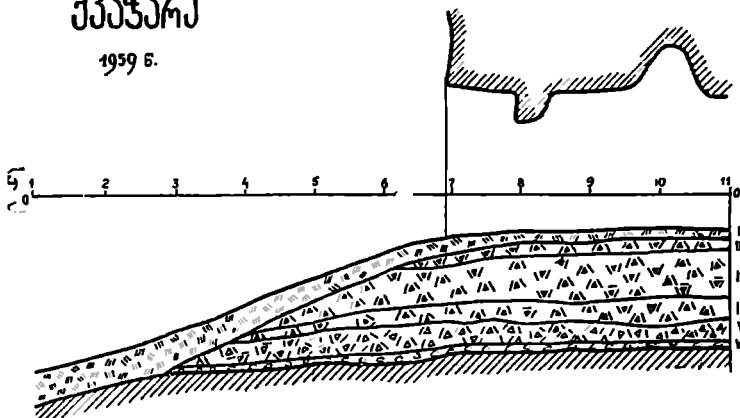
VI. სტრუქტურულად ანალოგიურია V ფენისა. ფენა მოკლებულია არქეოლოგიურ ნაშთებს, ე. ი. არქეოლოგიურად სტერილურია. მისი სიმძლავრე დაახლოებით 10—15 სმ იყო და 0-ის ხაზიდან 2,60 მ სიღრმეზე მდებარეობდა. მეექვსე ფენა დალექილი აღმოჩნდა გამოქვაბულის კირქვის დედაქანზე.

ამრიგად, როგორც სტრატиграფიული მონაცემებიდან ჩანს, ქვაპარაში

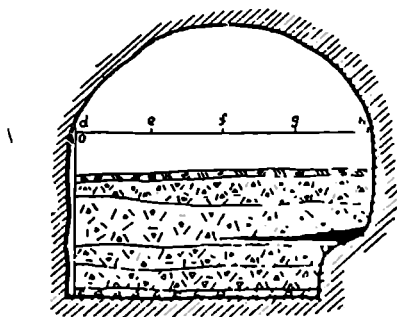
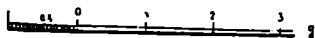
გათბობილი ფენების საერთო სიმაღლე 1,85 მ (მეზოლითური, 1,30 მ) უდრიდა, ხოლო ნალექების მთელი წყება ბუნებრივი შეფერილობით და სტრუქტურული შემადგენლობით ექვსი ფენისაგან შედგებოდა. სიგრძე და განივი ჭრილებში მათი სტრუქტურული შემადგენლობა სავსებით მსგავსი აღმოჩნდა, ამდენად ჩვენ აღარ ვთვლით საჭიროდ გამოქვამულის განივი ჭრილში დადგენილი სტრატეგრაფიული მონაცვლეობისა და ფენების ცალკე აღწერას (ნახ. 6, 7).

ქვაჭარა

1959 წ.

ნახ. 6

განივი ჭრილი

ნახ. 7

როგორც დავინახეთ, ქვაპარაში აღმოჩენილი კულტურულ ფენათა შორის გამყოფი შრეები (სტერილური) არ არსებობდა.

მიუხედავად იმისა, რომ ლითოლოგიური შემადგენლობით ქვაპარაში ექვსი ფენა გამოეყავით, ეს ფენები ურთიერთკავშირშია, განსაკუთრებით II, III, IV ფენები და შესაძლებელია მათი ერთ კულტურულ ფენად გაერთიანება. ამრიგად, თუ არ მივიღებთ მხედველობაში I დაშლილი ფენის (პუმუსური) გვიანი ღრის თითო-ორი ნაშთს, ქვაპარის მთელი მონაპოვარი ასაკობრივად შეიძლება ორ კულტურულ ფენაში გაეერთიანოს. ამის საფუძველს გვაძლევს შემდეგი გარემოება. მასალის კამერალურმა დამუშავებამ ცხადი გახადა, რომ II—IV ფენებში მოპოვებული ნაშთები განეკუთვნება მეზოლითის ერთ გარკვეულ ფაზას, ხოლო V ფენის კაეის ინვენტარი უფრო არქაული გამოდგა. ამ ფენის ძირითადი კომპლექსი ტექნიკურ-ტიპოლოგიურად ზედაპალეოლითის მისი საწყისი ფაზის ნიშნებით არის დახასიათებული. ამავე მასალაში შერეულია მუსტიეს ღრის წარმოების ნაშთები¹².

ქვაპარის კულტურულ ფენათა სტრატეგრაფიასთან კავშირშია აგრეთვე ერთი საყურადღებო ფაქტი.

მიუხედავად იმისა, რომ გამოქვაბულის უმეტესი ნაწილი უკვე გათხრილი იყო და კულტურულ ფენათა განლაგების ხასიათი ექსპედიციისათვის თითქოს უკვე ნათელი ჩანდა, ეს სრულებით არ ნიშნავდა იმას, რომ ქვაპარის არქეოლოგიური გათხრა დასრულდა. თითქმის 90 მ სიგრძის გამოქვაბულში, იქ, სადაც ღრის სინათლე არ აღწევდა, მაინც გვხვდებოდა პალეოლითის ცალკეული ნაშთები, განსაკუთრებით ფაუნისტური მასალა. ამის გამო 1963 წელს ექსპედიციამ საჭიროდ ჩათვალა დაეზუსტებინა ნაშთების გავრცელების სურათი გამოქვაბულის უკიდურეს შიდა ნაწილში¹⁴. გაირკვევა, რომ ფენები 25—50 მ სიგრძეზე ისეთივე თანმიმდევრობით იყო დალექილი, როგორც გამოქვაბულის წინა ნაწილში. 50 მ შემდეგ ფენები თანდათანობით ქრებოდა, 60 მ სიღრმეზე კი სრულიად შეწყდა (ნახ. 8). ამ ფენებში პალეოლითური მასალა არ აღმოჩენილა, გარდა ზემოთ აღნიშნული მასალისა, რომელიც აქა-იქ ზედაპირულად იყო მიმოხეული. ფენათა გაქრობა გამოწვეულია გამოქვაბულისა და მისი ქლდოვანი იატაკის ბუნებრივი ფორმით. გამოქვაბულის შესასვლელიდან შიგნით, ე. ი. აღმოსავლეთიდან — დასავლეთისაკენ, კირქვიერი იატაკი თანდათანობით მდლდება და შესამოკე მერტზე ჰორიზონტალურ მდგომარეობას იღებს. იატაკის აწევის გამო გამოქვაბული დაბალბეული და შევიწროვებულია. სწორედ ამავე ნაწილში გვხვდება კარსტული ჰა და ჰერიდან ჩამონადენი მოქმედი წყალი. გამოქვაბულის ამ ნაწილში ღრის სინათლე აღარ აღწევს, ბუნებრივია, ასეთ ბუნებას და ვიწრო ადგილებში ადამიანს გაუძნელობოდა ცხოვრება. ამდენად, ჩვენთვის მოულოდნელი არაა კულტურული ფენების შეთხელება და შემდეგ მათი სრული გაქრობა.

ამრიგად, 1963 წელს გამოქვაბულის სიღრმეში გაითხარა 35 მ² ფართობი. ამავე წელს მოხსნილ იქნა წინა წლებში ჩატარებული არქეოლოგიური თხრის ღრის დატოვებული საკონტროლო სიგრძივი კრილი (B კვადრატის ზოლი, რო-

¹² ეს მასალა ასაკობრივად არ უკავშირდება ჩვენი ნაშრომისათვის გამოზნულ ძირითად კომპლექსებს და ამდენად, მას ჩვენ აქ აღარ განვიხილავთ.

¹⁴ ამ სამუშაოს წარმოებამ თუიღებელი გახადა გამოქვაბულში ხელოვნური შუქის შეტანა.

მელიც გრძელდებოდა 37 მეტრამდე და შემდეგ შეწყდა). ამით დასრულდა კიდეც ქვაპარის კულტურული ფენების შესწავლა.

აღნიშნულ წელს ორ მეტად საინტერესო აღმოჩენას ჰქონდა ადგილი. A 34 კვადრატის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში O-ის ხაზიდან 1 მ სიღრმეზე აღმოჩნდა ადამიანის ორი ქვედა ყბა (ე. ი. აღნიშნული მონაპოვარი უკავშირდებოდა მეორე ფენას). გარდა ამისა B¹⁰ კვადრატში O-ის ხაზიდან 0,90 მ სიმაღლეზე აღმოჩნდა ჭეირანის რქისაგან დამზადებული „თოხისნაირი იარაღი“.

ქვაპარის გამოქვაბულში წლების განმავლობაში ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგად ნათელი გახდა, რომ პალეოლითური მასალა მრავლად არის თავმოყრილი გამოქვაბულის წინა და შედარებით უფრო განათებულ ნაწილში, ხოლო შიგნით, იქ, სადაც დღის სინათლე აღარ აღწევდა, კაყის ოდენობა საგრძნობლად მცირდებოდა. აღსანიშნავია, რომ ფაუნისტური მასალა გამოქვაბულის შიგნით უფრო მატულობდა. აგრეთვე იზრდებოდა დამწვარი-შებოლილი ძვლების რიცხვი. ეს უკანასკნელი ფაქტი მოწმობს, რომ ძვლოვანი მასალა გამოქვაბულში უდავოდ ადამიანის ნასუფრალს წარმოადგენს.

როგორც გათხრებმა ცხადყო, ქვაპარის გამოქვაბული ქვის ხანის მეტად მნიშვნელოვანი ძეგლია, სადაც უკიდურეს მდგომარეობაში დადგინდა კულტურულ ფენათა გავრცელება.

ამრიგად, როგორც მოტანილი აღწერილობიდან ჩანს, ქვაპარის სტრატиграფიულ კრილში, ნალექების სტრუქტურული შემადგენლობისა და მათი შეფერილობის მიხედვით 6 ფენა დადგინდა. აქედან არქეოლოგიური ნაშთები მხოლოდ 5 ფენაში აღმოჩნდა, ქვის ხანის ნაშთები კი ოთხ ფენაში. ვინაიდან მასალის დამუშავების შემდეგ II—IV ფენები დახასიათებული გამოდგა გვიანი პალეოლითის ერთი გარკვეული ფაზის საეხებით მსგავსი მასალით (აღწერა იხილეთ ქვემოთ), ამდენად შესაძლებლად ვთვლით ისინი ერთი კულტურული ფენის ცალკეულ შრეებად ჩათვალოთ და მასალაც ამ შრეების მიხედვით დავალაგოთ, ე. ი. მასალის აღწერა, მისი ვერტიკალური და ჰორიზონტალური გავრცელება მოცემული ბუნებრივი შრეების მიხედვით წარმოვადგინოთ.

§ 4. ფაუნისტური ნაშთები

როგორც უკვე აღინიშნა, ქვაპარის პალეოლითური ნამოსახლარი ორი კულტურული ფენისაგან შედგება. პირველი ფენა თითქმის ერთგვარი ინტენსიურობით შეიცავდა პალეოზოოლოგიურ ნაშთებს. აქ უხვად არის მოპოვებული ცხოველთა დამწვარ-დაღეწილი ძვლები, კბილები, ეშვები და ფალანგები, სულ 1345 ერთეული. აქედან დიდი ნაწილი განეკუთვნება დათვის ეპითიზ-დიფიზიან ძვლებს, დათვის ყბის ფრაგმენტებს და მის ცალკეულ ეშვებს.

ქვაპარის გამოქვაბულის ძვლოვანი მასალა ნაკლებად ფოსილიზირებულია და მოთეთრო-მოყვითალო ფერისაა.

ქვაპარის გამოქვაბულში მოპოვებული პალეოზოოლოგიური მასალის შესწავლის საფუძველზე დადგენილია მეოთხეული დროის ფაუნის შემდეგი სახეები¹⁵:

¹⁵ ფაუნისტური მასალა განსაზღვრა და შეისწავლა პალეონტოლოგმა პროფ. ნ. ბურჩაქაძემ ბ. ა. მ. ო. ნ. შ. ა. . .

1. გამოქვაბულის დათვი — *Ursus spelaeus* Rosenm
2. მურა დათვი — *Ursus arctos* L.
3. ჭიჭი — *Felis pardus* L.
4. მელა — *Vulpes vulpes* L.
5. მგელი — *Canis lupus* L.
6. ეფხვი (?) — *Panthera tigris* L. (?)
7. კეთილშობილი ირემი — *Cervus elaphus* L.
8. კავკასიის ჭიხვი — *Capra Caucasica* Culd.
9. ნიამორი — *Capra Severtzovi* Menzb.
10. შველი — *Capreolus capreolus* L.
11. გარეული ცხვარი (მუფლონი) — *Ovis c. ophion* Bl (?)
12. ომანა (ჩრდილოეთის თაგვი) — *Cricetus cricetus* L.

როგორც არქეოლოგიური, ისე ზოოგეოგრაფიული თვალსაზრისით მეტად საინტერესო ფაქტია ქვაპარაში გამოქვაბულის დათვის ძვლების დიდი რაოდენობით აღმოჩენა.

ქვაპარაში ფაუნისტურ ნაშთებს შორის, დათვის ძვლოვან მასალას დიდი ადგილი უჭირავს. აქედან 60% განსაზღვრულია და შესწავლილია ნ. ბურჩაქ-აბრამოვიჩის მიერ. დათვის ძვლების კოლექცია წარმოდგენილია კბილების, ეშვების, მთლიანი ქვედა და ზედა ყბების, ნეკნების, წვივის ძვლებისა და სხვა სახით. გვაქვს აგრეთვე მთლიანი თავის ქალა. ძვლის მასალის ერთი ნაწილი ძლიერ დაფარგმენტებულია და განსაზღვრა შეუძლებელია.

ქვაპარის გამოქვაბულში ამ სახეობის დათვის ძვლების აღმოჩენა ნათლად მოწმობს, რომ ამიერკავკასიის დასავლეთ რაიონებში იმ დროს თავისებური და ამ ცხოველის არსებობისათვის მეტად ხელსაყრელი ფიზიკურ-გეოგრაფიული პირობები არსებობდა. როგორც ჩანს, ბუნებრივი პირობების გავლენით აღნიშნულ მხარეში პლეისტოცენის დასასრულამდე და პოლიცენის დასაწყისამდე შემორჩა ქვის ხანის ადრეულ საფეხურზე ფართოდ გავრცელებული გამოქვაბულის დათვი. ცნობილია, რომ ეს ცხოველი ჩრდილო აფრიკისა და დასავლეთ ევროპის ე. წ. „ალპური პალეოლითის“ მაღალმთიანი ზოლის (600—2500 მ ზღვის დონიდან) ძირითადი ბინადარია და ასაკობრივად თანხვედრილია აშელისა და მუსტიეს კულტურებისა. ვ. ზერგელის მონაცემების მიხედვით, გამოქვაბულის დათვი გვხვდება დასავლეთ ევროპაში, სოლუტრული ასაკით დათარიღებულ ძეგლებშიც¹⁶.

გამოქვაბულის დათვი დიდი რაოდენობითაა აღმოჩენილი ოდესასთან ახლოს ილინის სადგომში. აგრეთვე მრავლადაა აღმოჩენილი ურალის ზედა პალეოლითურ ძეგლებში¹⁷. პალეოლითური სადგომი კოსტიონკი III, სადაც გამოქვაბულის დათვის ძვლები იქნა აღმოჩენილი, დათარიღებულია ზედა პალეოლითის დასასრულით¹⁸.

¹⁶ W. Soergel. Die Massenvorkommen des Höhlenbären, Jena, 1940.

¹⁷ В. К. Громова, К истории фауны млекопитающих Кавказа, Известия Академии Наук СССР, Серия биологическая, 1948, стр. 521.

¹⁸ Н. И. Бурчак-Абрамович. Фауна пещерных стоянок Южной Абхазии, „საქარ. მღვიმეები და გამოქვაბულები“, 1965, ტ. 3, გვ. 10.

ა. ბირულის მონაცემების მიხედვით, გამოქვაბულის დათვი გვხვდება ყირიმის გამოქვაბულში (კიიკ-ყობა, შაითან-ყობა და სხვა ძეგლებში) დაწყებული შელიდან ორინიაკელი კულტურის ჩათვლით¹⁹.

აღსანიშნავია, რომ გამოქვაბულის დათვი მაღალმთიანი ზოლის ძირითადი ბინადარია და ვერ ეგუება დაბალ და ვაკე ადგილებს.

კავკასიაში მისი ნაშთები ცნობილია კავკასიისა და დასავლეთ ამიერკავკასიის მთელ რიგ პალეოლითურ ძეგლებში, ძირითადად კარსტულ მღვიმეებში. განსაკუთრებით დიდი რაოდენობითაა ნავალიშინოსა და ახშთირის გამოქვაბულებში²⁰, ხოლო კავკასიის სტეპურ ზოლში (ილის სადგომი) შედარებით მცირეა²¹.

აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში გამოქვაბულის დათვი ცნობილია მხოლოდ და მხოლოდ აზერბაიჯანის ტერიტორიიდან, სახელდობრ აზიხის (მდ. კურუჩაის ხეობაში) პალეოლითური გამოქვაბულის აშელითა და მუსტიეთი დათარიღებულ ფენებში²².

განსაკუთრებით დიდი რაოდენობითაა აღმოჩენილი გამოქვაბულის დათვის ძვლები შავიზღვისპირეთის გამოქვაბულებში. პირველ რიგში გამოირჩევა ჩვენს მიერ უკვე აღნიშნული ახშთირის, აციის, ოქუმის, ქეპარისა და იამთხვის გამოქვაბულები, შედარებით მცირე რაოდენობითაა კეპ-ბოლახისა და ცივი-მღვიმის გამოქვაბულებში²³.

ვ. გრომოვა მიუთითებს კავკასიაში გავრცელებულ ცხოველის ამ სახეობის განსაკუთრებულ სიდილეზე, სხვა ქვეყნებში გავრცელებულ გამოქვაბულის დათვთან შედარებით²⁴. მსგავსი მოსაზრება გამოთქვა ნ. ბურჩაკ-აბრამოვიჩმა ქეპარის გამოქვაბულის დათვის ნაშთების განსაზღვრის დროს²⁵.

გამოქვაბულის დათვის ძვლებს საკმაო რაოდენობით ვხვდებით აგრეთვე იმერეთისა და სამხრეთ-ოსეთის პალეოლითურ ძეგლებში (ჭრუჭულა, დევის ხეივანი, მღვიმევი, საკაია, კახათი და კუდარო ოსეთში), საყურადღებოა აგრეთვე ცხრაჯვრის (ნაქერალას ქედი) გამოქვაბულში ამავე სახეობის დათვის რამდენიმე მთლიანი ჩონჩხის აღმოჩენა. ცხრაჯვრის გამოქვაბულში არავითარი არქეოლოგიური ნაშთები არ აღმოჩენილა, ამიტომ იგი დათვების „სასაფლაოდაა“ მიჩნეული²⁶.

¹⁹ А. А. Бируля, Предварительное сообщение о хищниках из четвертичных отложений Крыма, ДАН СССР, № 6, 1930.

²⁰ В. К. Громова, დასახ. ნაშრომი, გვ. 521.

²¹ С. Н. Замятин, Итоги последних исследований Ильского палеолитического местонахождения, Труды II международной конф. ассоц. по изучению четвертичного периода Европы, вып. V, 1934, стр. 207—215.

²² Д. В. Гаджиев, С. Д. Алиев, Некоторые представители хищных млекопитающих (Mammalia Carnivora) из палеолитических отложений Азыжской пещеры. Ученые записки Азгосединститута. Т. XXIII, 1966.

²³ Н. И. Бурчак-Абрамович, К изучению пещерных медведей Кавказа, Баку, 1961, стр. 71—72.

²⁴ В. К. Громова, დასახ. ნაშრომი, გვ. 522.

²⁵ Н. И. Бурчак-Абрамович, დასახ. ნაშრომი, გვ. 11.

²⁶ Д. В. Церетели, Кладбище пещерных медведей в окрестностях Нахеральского перевала (пещера Цхра-Джвар), Изв. Академии Наук Азербайджанской ССР, № 2, 1956, стр. 59—64.

ჩვენ გვკინტერესებს გვარჯილასკლდეში აღმოჩენილი გამოქვაბულის დათვის ძვლები. როგორც ცნობილია, გვარჯილასკლდე დათარიღებულია ზედაპალეოლითის დასასრულთ²⁷. გამოქვაბულში ცხოველის ამ სახეობის არსებობის ფაქტს ადასტურებს ანუჩინის მიერ შესწავლილი მასალები რგანის (იგივე გვარჯილასკლდე) გამოქვაბულიდან²⁸.

გვარჯილასკლდეში ამ სახეობის დათვის ნაშთების არსებობის ფაქტს აღნიშნავს აგრეთვე პალეონტოლოგი ნ. სმირნოვი²⁹.

ამრიგად, როგორც ვხედავთ, გამოქვაბულის დათვის გავრცელების ქრონოლოგიური ჩარჩოები ძალიან დიდ მონაკვეთს მოიცავს, სახელდობრ ქვედა და ზედა პალეოლითს და გვხვდება აგრეთვე პალეოლითიდან ნეოლითში გარდამავალი პერიოდის ადრეულ საფეხურებზედაც (ქვეპარა-იაშთხვა-ცივი-მღვიმე), დასავლეთ ევროპაში კი ასეთი დათვი დამახასიათებელია აშელითა და მუსტიეთი დათარიღებული ძეგლებისათვის. საბჭოთა კავშირის სამხრეთ ნაწილში, კერძოდ ყირიმსა და კავკასიაში იგი გვხვდება როგორც აშელურ და მუსტიურ (ჩოქურჩა-აყიყობა-აშმთირი, ნავალაშინო, წონა), ისე ზედა პალეოლითის (სიურენი 1) და, ბოლოს, აფხაზეთის მეზოლითურ ფენებშიც.

მეცნიერული თვალსაზრისით მეტად საინტერესოა ის გარემოება, რომ აფხაზეთის ყველა გამოქვაბულში დიდი რაოდენობით არის აღმოჩენილი გამოქვაბულის დათვის ძვლები, როგორც ზედაპალეოლითურ, ისე მეზოლითური დროით დათარიღებულ ძეგლებში (ყეპ-ბოლაზი ოქუმი I, აცი, იაშთხვა, ცივი მღვიმე). რამდენადაც ზემოაღნიშნულ გამოქვაბულებში მეზოლითურ ნაშთებთან ერთად აღმოჩნდა გამოქვაბულის დათვის ნაშთები, ამდენად ამ ცხოველის გადაშენება აფხაზეთის ტერიტორიაზე უნდა მიეკუთვნოს ყინვარული ხანის მიწურულს და ჰოლოცენის დასაწყისს. მსგავს მდგომარეობას ჩვენ ვხვდებით ევროპის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში, ხორვატიის ტერიტორიაზე, იუგოსლავიის ვეტერნიცას გამოქვაბულში³⁰, სადაც გამოქვაბულის დათვის ძვლები მოპოვებულია როგორც პლეისტოცენის ბოლო პერიოდში, ისე ადრეულ ჰოლოცენშიც, მაგრამ უფრო მცირე რაოდენობით, ვიდრე აფხაზეთში.

ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ იუგოსლავიის რელიეფი და ბუნებრივი პირობები დიდად არ განსხვავდება აფხაზეთის მთიანი და გორაკ-ბორცვოვანი ზოლის ფიზიკურ-გეოგრაფიული პირობებისაგან.

დინარის მთები, რომელიც ძირითადად იურული და ცარტული კირქვებისაგან შედგება, აზიდულია 2000—2500 მ ზევით. მისი სამხრეთი კალთები თან-

²⁷ დ. თ უ შ ა ბ ი შ ვ ი ლ ი . გვარჯილასკლდის პალეოლითური ნაშთები, თბილისი, 1960.

²⁸ D. Anouichine, Sur les restes de L'Ursus spelaeus et de l'Ovibos fossilis, trouvée en Russie. Congrès intern. d'Archeologie Préhistorique et d'Archeologie. II-sessiona Moscou du 1/18 — 8/20 1892.

²⁹ Н. А. Смирнов, О некоторых млекопитающих Западного Закавказья в каменном веке, Баку, 1923, стр. 24.

1953 წლის, გვარჯილასკლდის პალეონტოლოგიური მასალა განსაზღვრა პროფ. ლ. გაბუნოვმა, მაგრამ ამ კოლექციაში გამოქვაბულის დათვი არ აღმოჩენილა.

³⁰ Malez-Mirko, Kvarterna fauna pecine Veternice u Medvednic Palaeontologia Jugoslavica, Sv. 5, Zagreb, 1963.

დათანობით ეშვება ზღვისკენ ადრიატიკის სანაპიროზე და გადადის ბორცვო-ვან-გორაკებიან რელიეფში. ზღვისპირა დაბლობს უკავია ხმელეთის ვიწრო ზოლი. დინარის მთებისათვის დამახასიათებელია ინტენსიური დაკარსტვა. კირქვების ზედაპირი დაფარულია ხშირი კარსტული ძაბრებით და გამოქვაბულებით. რომელთა უმეტესობა ცნობილია პირველყოფილი ადამიანის საწარმოო იარაღების და მასთან ერთად ფაუნის ნაშთებით; დინარის მთებში, სადაც გამოქვაბულის დათვის ნაშთებია ცნობილი, ამჟამად გაბატონებულია სუბტროპიკული ჰავა, მშრალი ხანგრძლივი ცხელი ზაფხულით და რბილი წვიმიანი ზამთრით³¹.

პირველყოფილი ადამიანის სადგომების გეოლოგიური და პალეობიოლოგიური პირობების მასალების შესწავლის შედეგი საშუალებას იძლევა ვივარაუდოთ, რომ საქართველოს ზღვისპირეთში პლეისტოცენის დასასრულსა და პოლოცენის დასაწყისშიც ფიზიკურ-გეოგრაფიული პირობები ისეთივე უნდა ყოფილიყო, როგორც ხმელთაშუა ზღვის ზემოხსენებულ რეგიონში.

ამიტომაც ბუნებრივად შეიძლება ჩათვალოს გამოქვაბულის დათვის ნაშთების არსებობა როგორც შვეიცარიის პირობების მეზოლითურ ნაბინევზე, ისევე სამხრეთ-დასავლეთ იუგოსლავიის გამოქვაბულში.

გამოქვაბულის დათვის არსებობა მეზოლითში შედარებით იშვიათია, რაც გვაიძულებს უფრო ყურადღებით მოვექცეთ ლიტერატურაში აქამდე გაბატონებულ მოსაზრებას ამ ცხოველის გადაშენების დროის შესახებ. ვ. ი. გრომოვის უკანასკნელი სტრატეგრაფიული მონაცემებით გამოქვაბულის დათვი ფართოდ ყოფილა გავრცელებული რის-ვიურმისა და ვიურმის ეპოქებში. იგი შეისწავლის დასავლეთ საქართველოს ზედაპალეოლითურ ძეგლებში აღმოჩენილ ფაუნისტურ მასალას (დევისხერელი, საკაია, მღვიმევი, გვარჯილასკლე) და ვარაუდობს გამოქვაბულის დათვისა და ზედაპალეოლითური კულტურის ერთდროულობის შესახებ³². დაბოლოს თავის სტრატეგრაფიულ ცხრილში გამოქვაბულის დათვის გადაშენების უკანასკნელ საზღვრად იგი ვიურმის შუა პერიოდს თვლის³³.

უკანასკნელ წლებში აფხაზეთის ტერიტორიაზე ჩატარებულმა არქეოლოგიურმა გათხრებმა დაამტკიცა გამოქვაბული დათვის არსებობა როგორც ზედა პალეოლითურ, ისე მეზოლითურ ძეგლებში. ეს ფაქტი ამაგრებს ნ. ვერეშაგინის ადრე გამოთქმულ მოსაზრებას ზოსტას ხეობაში ვორონცოვის გამოქვაბულის პალეონტოლოგიური მასალის შესწავლასთან დაკავშირებით. იგი აღნიშნავს, რომ ძვლების ნაკლები ფოსილიზაციის გამო „Возможно, что небольшая популяция пещерных медведей несколько пережила плеистocen в Северо-Западном Кавказе“³⁴ და აღნიშნავს, რომ „Создается впечатление, что пещерный медведь существовал здесь и в послеледниковье“³⁵.

³¹ А. А. Авденчев и В. В. Бодрин, Очерк стран Европы — Австрия, Албания, Греция, Югославия, М., 1957.

³² В. И. Громов, Палеонтологическое и археологическое обоснование стратиграфии континентальных отложений четвертичного периода на территории СССР, Труды Ин-та геол. наук, вып. 64, Геол. серия, № 17, 1948, стр. 426.

³³ В. И. Громов, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 210.

³⁴ Н. К. Верещагин, Млекопитающие Кавказа (История формирования фауны), Москва-Ленинград, 1949, стр. 264.

³⁵ Н. К. Верещагин, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 105.

5. ბურჩაკ-აბრამოვიჩმა შესწავლა გამოქვაბულ კვაპარაში არსებული თავის ქალა და სხვა დანაწევრებული ძვლები და დაასკვნა, რომ აფხაზეთში მცხოვრები ეს სახეობა, შედარებით უფრო დიდი ზომით ხასიათდება, ვიდრე ყირიშში და უკრაინაში. კვაპარის გამოქვაბულში აღმოჩენილ ძვლებს ამავე დროს არ ეტყობოდა დაავადების ნიშნები (რევმატიზმი)³⁶. როგორც ჩანს, ბუნებრივი პირობები ხელს უწყობდა გამოქვაბულის დათვის დიდხანს ცხოვრებას აფხაზეთის პირობებში, ვიდრე საბჭოთა კავშირის სხვა მხარეში. როდის გაქრა გამოქვაბულის დათვი, ამაზე მსჯელობა მეტად ნაადრევია და პირობითია, მაგრამ აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ ჩვენთვის აქამდე ცნობილ მოგვიანო დროის მეზოლითურ და ნეოლითურ ძეგლებში ამ ცხოველის სახეობა არსად არ ჩანს, ეს კი საფუძველს გვაძლევს გამოქვაბულის დათვის არსებობის უკანასკნელ პერიოდად პლეისტოცენის ბოლო და პოლოცენის დასაწყისი მივიჩნიოთ. მისი გადაშენების ერთ-ერთი ხელშემწყობი პირობა უნდა ყოფილიყო პირველყოფილი ადამიანის მიერ გაუმჯობესებული სამონადირეო იარაღების გამოყენება და მონადირეობის ახალი ფორმების გაჩენა. საქართველოსა და კერძოდ აფხაზეთში არაერთი პალეოლითური ძეგლია ამჟამად მიკვლეული და შესწავლილი როგორც ღია სადგომების, ისე გამოქვაბულის სახით, მაგრამ პალეონტოლოგიური მასალა ძირითადად ცნობილია გამოქვაბულიდან. ამიტომ ჩვენი მოსაზრება, თუ როდის გადაშენდა გამოქვაბულის დათვი, შეიძლება მეტად წინასწარუელი ჩანდეს, რამდენადაც ამჟამად ჩვენთვის ცნობილი და შესწავლილი ნეოლითური ძეგლები ძირითადად ღია სადგომებია, სადაც ძვალი ძნელად ინახება.

არსებული მონაცემების საფუძველზე საბოლოოდ მაინც იმ დასკვნამდე მივდივართ, რომ გამოქვაბულის დათვი უფრო დიდი დროის განმავლობაში ცხოვრობს აფხაზეთის ტერიტორიაზე, ვიდრე ყირიშსა და დასავლეთ ევროპაში. აფხაზეთის ტერიტორიაზე გამოქვაბულის დათვი შეიძლება ჩაითვალოს ქვის ხანის ფაუნის წამყვან სახეობად. რამდენადაც კვაპარის, იაშთხეის და სხვ. გამოქვაბულებში მეზოლითურ ნაშთებთან ერთად აღმოჩნდა გამოქვაბულის დათვის ნაშთებიც, ამდენად ამ ცხოველის გადაშენება აფხაზეთში უნდა მიეკუთვნოს გაცილებით უფრო გვიან ხანას, ვიდრე აქამდე ივარაუდებოდა სპეციალურ ლიტერატურაში.

განსხვავებული სურათი გვაქვს დასავლეთ ამიერკავკასიის აღმოსავლეთ რაიონებში, კერძოდ, აღმოსავლეთ საქართველოში.

მოუხედავად იმისა, რომ არაერთი პალეოლითური ძეგლია აღნიშნულ ტერიტორიაზე გათხრილი და შესწავლილი (დამჭილი, დამსალახლი, წოფი, ზურტაკეტი, ეძანი და სხვ.), უკანასკნელ წლებამდე ამიერკავკასიის ამ ნაწილში გამოქვაბულის დათვის აღმოჩენის არცერთი ფაქტი არ ყოფილა დადგენილი. იმასთან დაკავშირებით, რომ გამოქვაბულის დათვს არ იცნობს არც მცირე კავკასიონი და არც ქურთისტან-სირიის გამოქვაბულები, ნ. ვერეშაგინის მოსაზრებით ამ ცხოველის სამხრეთით გარეცხელების საზღვარი არ უნდა სცილდებოდეს დასავლეთ ამიერკავკასიას³⁷.

³⁶ Н. И. Бурчак - Абрамович, Фауна пещерных стоянок Южной Абхазии, Академия Наук Грузинской ССР, Сборник Спелеологической комиссии, «Пещеры Грузии» т. III, 1965, гл. 11.

³⁷ Н. К. Верещагин, Млекопитающие, М.-Л., стр. 264.

ამასთანავე გამოქვაბულის დათვის ნაშთების ახლახან აღმოჩენა აზერბაიჯანში (აზიხის გამოქვაბულში) ახლებურად სვამს საკითხს მისი გავრცელების უფრო ფართო არეალის შესახებ, ვიდრე ეს აქამდე იყო ცნობილი.

იმ დროს, როდესაც დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე მდებარე თითქმის ყველა პალეოლითურ ნაბინევში ვხვდებით გამოქვაბულის დათვის ძვლებს, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ამჟამად ცნობილ რამდენიმე ძეგლთან მხოლოდ და მხოლოდ ერთ ზემოაღნიშნულ გამოქვაბულში გვხვდება; როგორც ჩანს, მოცემულ მხარეში ისეთი ხელსაყრელი ფიზიკურ-გეოგრაფიული პირობები არ არსებობდა, რომ იგი ფართოდ გავრცელებულიყო. ამრიგად, მოტანილი ცნობებიდან ჩანს, რომ ფაუნისტური მასალების შესწავლის დროს აუცილებლად უნდა გავითვალისწინოთ მხარის ფიზიკური გეოგრაფიული პირობები, როგორც ცხოველთა არსებობის განმსაზღვრელი ფაქტორი, სადაც განსაკუთრებით დიდი მნიშვნელობა ენიჭება რელიეფსა და კლიმატურ პირობებს.

გარდა გამოქვაბულის დათვისა, ქვაპარაში აღმოჩენილია აგრეთვე მეოთხეულის ცხოველთა შემდეგი სახეები:

მურა დათვი. კავკასიისა და საქართველოს ფაუნაში მურა დათვი დღესაც მრავლადაა გავრცელებული. იგი გვხვდება მთაგორიან, ტყით დაფარულ ადგილებში. დიდი რაოდენობითაა კავკასიის ქედის სამხრეთ ნაწილში, ძირითადად კი დამახასიათებელია იმერეთსა და აფხაზეთის ტყიანი ზოლისათვის.

მურა დათვის ნაშთები აღმოჩენილია დევისხვრელში, საკაყიაში, გვარჯილასკლდეში, ჭრუჭულაში, წონის პალეოლითურ გამოქვაბულში და სხვ. გვხვდება აგრეთვე აფხაზეთის მეზოლითური დროით დათარიღებულ ძეგლებში (კეპ-ბოლახო, ცივი-მღვიმე, ქვაპარა).

აღმოსავლეთ საქართველოს მეზოლითურ ძეგლებში (ზურტაყეტი-ეძანი) კი მურა დათვის ნაშთები არ გვხვდება.

ნ. ვერეშაგინი მურა დათვს კავკასიის მკვიდრად თვლის და მის გაჩენას ვარაუდობს პლიოცენის ეპოქის დასასრულიდან³⁸.

ვ. გრომოვას აზრით კი იგი გაჩნდა უფრო გვიან, ვიდრე გამოქვაბულის დათვი და გარკვეული დროის მონაკვეთში ისინი ერთად ცხოვრობდნენ³⁹.

როგორც აღვნიშნეთ, მეზოლითის შემდეგ გამოქვაბულის დათვი სრულიად აღარ გვხვდება, ისინი ამოწყდნენ შეცვლილ ბუნებრივ და კლიმატურ პირობებთან შეუგუებლობის გამო, რის შედეგად გაბატონებული ადგილი დაიკავა მურა დათვმა.

თანამედროვე პირობებში მურა დათვი გადაშენების გზაზე დგას და თანდათან მცირდება მისი გავრცელების არეალი.

ჩიქი. განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს ქვაპარის გამოქვაბულში ჩიქის ნაშთების აღმოჩენა, რაც წარმოდგენილია ერთადერთი მარჯვენა ზედა ეშვის სახით. ცხოველის ეს სახეობა ძირითადად დამახასიათებელია აფრიკისა და ინდოეთის პალეოლითური ფენებისათვის. ვხვდებით სირია-პალესტინაში და ირანის ცენტრალურ ნაწილში. ხოლო რაც შეეხება ევროპის ქვეყნებს, იგი გავრცელებულია აღმოსავლეთ ევროპაში. დასავლეთ ევროპაში კი

³⁸ Н. К. Верещагин, Млекопитающие Кавказа, М.-Л., 1959, стр. 266.

³⁹ Вера Громова, К истории фауны млекопитающих Кавказа, М.-Л., стр. 522.

არ გვხვდება. როგორც აღნიშნავენ პლეისტოცენში ჩრდილო საზღვარი ამ ცხოველის გავრცელებისა გადიოდა სამხრეთით, კერძოდ კავკასიაზე⁴⁰.

კავკასიის ტერიტორიაზე არსებულ პალეოლითურ ძეგლებში იგი ნაკლებად შეიმჩნევა. ძირითადად ვხვდებით გამოქვაბულ კუდაროს პალეოლითურ ფენებში და სოსრუქოს მეზოლითურ ფენაში. იმერეთისა და აღმოსავლეთ საქართველოს პალეოლითურ ფენებში კი ამ ცხოველის ნაშთები არასდ წანს; რაც შეეხება აფხაზეთის მაღალმთიან ზოლს, არსებობს მოსაზრება, რომ ჭიჭი მცირე რაოდენობით ახლაც ცხოვრობს კავკასიის მაღალმთიან ტყის ზოლში⁴¹.

ასევე საინტერესოა ქვაჭარის ფაუნისტურ მასალაში შემონახული მეორე მტაცებელი ცხოველი ვ ე ფ ხ ე ის ნაშთები. ვეფხვი არ არის ჩვეულებრივი კომპონენტი საქართველოს ტერიტორიის, როგორც პლეისტოცენური, ისე თანამედროვე ფაუნისათვის. იგი წარმოდგენილია მესამე ქვედა მარჯვენა კბილით. ვეფხვი პალეოლითის დროინდელ კულტურულ ძეგლებში ყველაზე დიდი რაოდენობით გვხვდება ჩინეთისა და იაფას გამოქვაბულებში. ვეფხვების გავრცელების ძირითად არეალად მიჩნეულია სამხრეთ-აღმოსავლეთი აზია. აქედანვე უნდა ვიგულისხმოთ მისი მოხვედრა კავკასიაში და კერძოდ საქართველოში.

მელა კავკასიაში და კერძოდ საქართველოში ყველგან გვხვდება: ნახევრად უდაბნოებში, სტეპებში, ყველაზე მცირე რაოდენობით ალპურ ზონაში. მელოების გავრცელება დაკავშირებულია მის საკვებ ბაზასთან. კავკასიაში მის გავრცელებას შუა პლეისტოცენიდან ვარაუდობენ⁴².

ამჟამად აფხაზეთში მელა ნაკლებად გვხვდება და თუ გვხვდება ისიც მაღალტყიან ზონაში.

მ გ ე ლ ი. ამ ცხოველის ნაშთები ქვაჭარაში ცალკეული კბილების სახითაა წარმოდგენილი. კავკასიაში იგი ცნობილია ზედა პლეისტოცენიდან⁴³, იგი გვხვდება ყველგან, მაგრამ მისი გავრცელების არეალები ყველგან ერთნაირი არ არის, საქართველოს ტერიტორიაზე ყველაზე მეტი რაოდენობით გვხვდება კოლხეთის ქაობებში, მდინარე ოქუშისა და პიჩორას ნაპირებზე, ბორჯომში და ლაგოდეხის მთიან ზოლში. მიუხედავად იმისა, რომ ეს ცხოველი ჭერ კიდევ ქვედა პალეოლითიდან დიდი გავრცელებით სარგებლობდა, ზღვისპირეთის პალეოლითურ ძეგლებში არსად არ ვხვდებით ახშთირის გარდა, ისიც ქვედა ფენაში. ქვაჭარაში, როგორც აღინიშნა, ამ ცხოველის მხოლოდ და მხოლოდ რამდენიმე კბილი გვაქვს. ჩანს ქვაჭარელი ადამიანისათვის მგელი მაინც და მაინც არ წარმოდგენდა სანადირო ობიექტს.

კ ე თ ი ლ შ ო ბ ი ლ ი რ ე მ ი. ირემი ძირითადად ტყე-სტეპის მობინადრეა, კავკასიაში იგი მნიშვნელოვან გავრცელებას აღწევს პლეისტოცენის დასაწყისიდან. მეოთხეული პერიოდის მთელ სივრცეზე ირემი ფართოდ ყოფილა გავრცელებული კავკასიის ტერიტორიაზე, რაზედაც მიუთითებს მისი ნაშთების სიმრავლე დევის-ხერელში, საკაეიაში, გვარჯილასკლდეში, სამერცხლე

⁴⁰ Н. К. Верещагин, Млекопитающие Кавказа, М.-Л., стр. 275.

⁴¹ И. Д. Ч х и к в я ш в и л и, К фауне млекопитающих и птиц Абхазии, Тбилиси, 1939, стр. 13.

⁴² Н. К. Верещагин, დასახ. ნაშრომი, გვ. 258.

⁴³ Н. К. Верещагин, დასახ. ნაშრომი, გვ. 257.

კლდეში, ცივ-მღვიმეში — კეპ-ბოლაზში, ახშითრისა და სხვა პალეოლითურ სადგომებში. საქართველოს ტერიტორიაზე დღესაც გვხვდება ირემი ენგურისა და ბორჯომის ხეობებში, აპარა-იმერეთის ქედებზე.

საქართველოში მათი გავრცელების არეალი დღეს საგრძნობლად შემცირებულია, რაც ტყეების გაჩეხვასთან არის დაკავშირებული.

კ ა ვ კ ა ს ი ი ს ჯ ი ხ ვ ი. გვხვდება ძირითადად ალპურ ზონაში, ზღვის დონიდან 900 მეტრის ზევით პალეოლითურ ნაბინეში. დიდი რაოდენობითაა კეპ-ბოლაზისა და ცივ-მღვიმეში⁴¹. როგორც აღნიშნავენ, მდ. კოდორისა და მდ. გვანდრის ხეობებში დიდი რაოდენობით გვხვდება ცხოველთა ეს სახე⁴², კავკასიის ჯიხვის განათხარი ნაშთები ევრაზიაში ჩნდება ქვედა პლიოცენიდან; კავკასიაში კი მის გაჩენას ვარაუდობენ პლეისტოცენიდან⁴³.

ქვაქარის გამოქვაბულში აღმოჩენილი ნიაპორის ნაშთები მიეკუთვნება Capra Severlzori Manzu-ს რომელიც დღესაც ყველაზე მეტად არის გავრცელებული კავკასიის და კერძოდ საქართველოს მთიან მხარეში⁴⁴.

გარეული თხის ნაშთები მრავლადაა აღმოჩენილი დევის-ხერელში, მღვიმეში, საკაფიაში, გვარჯილასკლდეში და სხვა. პალეოლითის კულტურულ ფენებში გარეული თხის ნაშთების ასეთი სიმრავლე ნათლად მოწმობს, თუ რა დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა მას პირველყოფილი ადამიანის სამონადირო საქმიანობაში. თხის.ეს სახეობა, როგორც აღვნიშნეთ, დღესაც მრავლადაა გავრცელებული კავკასიის ქედის მთიან ადგილებში, ძირითადად კი მის დასავლეთ ნაწილში.

შედარებით მცირე რაოდენობითაა წარმოდგენილი ქვაქარის გამოქვაბულში შელოს ნაშთები. კავკასიაში ეს სახეობა გვხვდება ზედა პლიოცენიდან, იგი ძირითადად ფოთლოვან ტყეებში ცხოვრობს, ყველაზე დიდი რაოდენობით გვხვდება ჩრდილოეთ კავკასიაში, აზერბაიჯანში⁴⁵, საქართველოში უმთავრესად კოლხეთის ველზე, აპარის, გურიისა და თრიალეთის ზეგნებზე. შველი ქვის ხანის პალეოლითურ სადგომებში გვხვდება ადამიანის ნასუფრალის ძვლების სახით (გვარჯილასკლდე, საკაფია); ზღვისპირეთის პალეოლითური ძეგლებიდან გვხვდება მხოლოდ და მხოლოდ ქვაქარაში და ახშითრის სადგომებში. ძვლის ნაშთები განსაკუთრებით დიდი რაოდენობითაა ცნობილი პალესტინიდან: ვერა გრომოვას აზრით, კავკასიაში ცხოველთა ეს სახე უნდა მოხვედრილიყო წინა აზიიდან⁴⁶.

პალეოზოოგეოგრაფიული თვალსაზრისით განსაკუთრებით საინტერესოა ქვაქარის გარეული ცხვრის ნაშთები „მუფლონი“.

როგორც ცნობილია, მას ამჟამად ველარსად ეხვდებით საქართველოს მიწა-წყალზე. თუმცა, მისი მსგავსი სახეები კარგად არის ცნობილი სომხეთ-აზერბაიჯანში. ეს გარემოება დადებითად ეხმაურება ვ. გრომოვას მოსაზრებას, რომელიც საქართველოში გარეული ცხვრის გადაშენების თარიღად გვიან პლე-

⁴¹ Н. К. Верещагин, *дасახ. ნაშრ.*, გვ. 111.

⁴² И. Д. Чхквншвили, *дасახ. ნაშრ.*, გვ. 20.

⁴³ И. Я. Динник. Орнитологические наблюдения на Кавказе, Труды СПб Общества естеств. XVII, 1886, стр. 136.

⁴⁴ Вера Громова, *дасახ. ნაშრ.*, გვ. 529.

⁴⁵ Н. К. Верещагин, *дасახ. ნაშრ.*, გვ. 354.

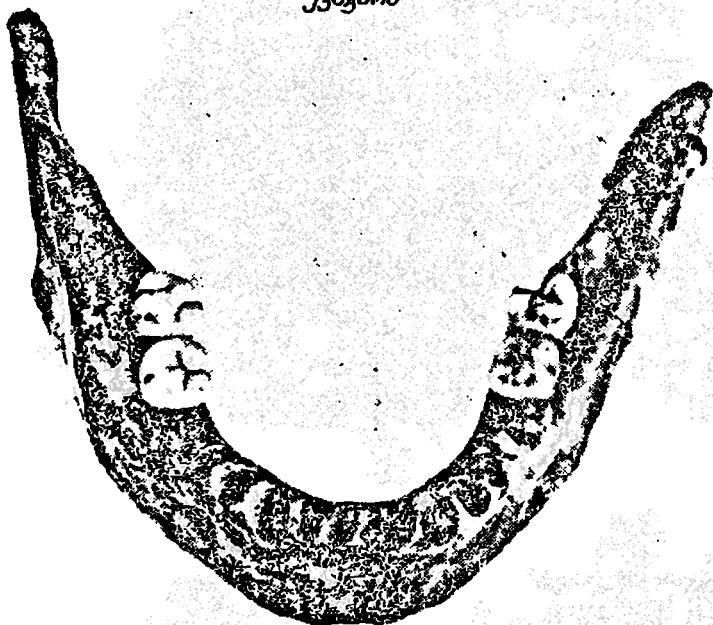
⁴⁶ В. Громова, *дасახ. ნაშრ.*, გვ. 527.

ისტოცენს სთვლის. ყოველ შემთხვევაში, ამგვარი დასკვნა ჯერჯერობით ძალაში რჩება ამიერკავკასიის დასავლეთ რაიონების მიმართ, რადგანაც აღნიშნულ ცხოველის სახეობას არ იცნობს ზღვისპირეთის მეზოლითური დროით დათარიღებული სხვა ძეგლები. რაც შეეხება ქვაპარას, აქაც ამ ცხოველის ნაშთის არსებობა ჯერჯერობით მაინც კითხვის ქვეშ რჩება.

ქვაპარის ძელოვანი მასალის განხილვასთან დაკავშირებით განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს მეზოლითური კულტურული ფენის ზედა პორიზონტში აღმოჩენილი ადამიანის ორი ქვედა ყბა. ერთზე შერჩენილია ხუთი კბილი (სურ. 2), მეორეზე კი ექვსი (სურ. 3). მას ჩვენ უნიკალურ აღმოჩენად ვთვლით, როგორც ცნობილია, საქართველოს პალეოლითურ ნაბინევზე ადამიანის ძვალი იშვიათად გვხვდება.

პროფ. ლ. გაბუნიას წინასწარული ცნობით, ქვაპარაში აღმოჩენილი ქვედა ყბები განეკუთვნება Homo Sapiens (სურ. 2, 3), თუმცა თანამედროვე ადა-

ქვაპარა

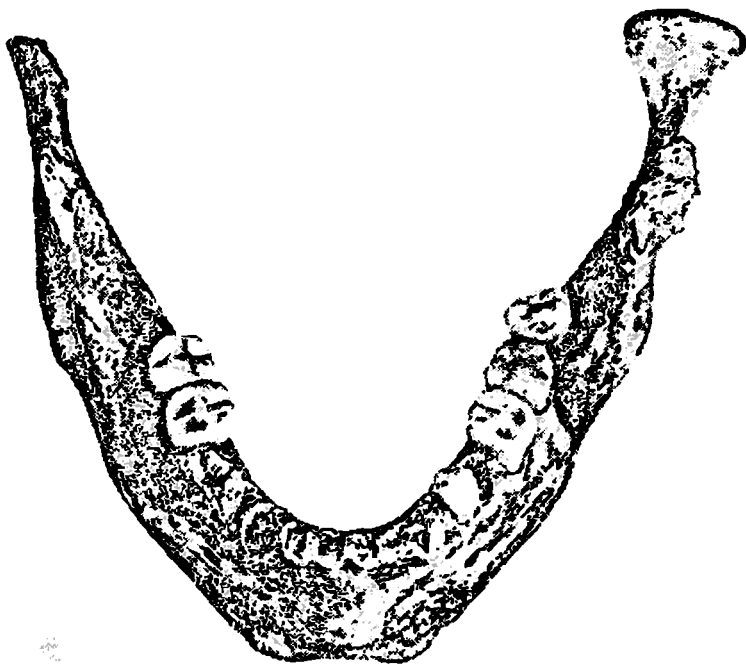

სურ. 2

მიანის ტიპობრაუი ეგზემპლიარებისაგან განსხვავდება რიგი ნიშნებით. მაგ., ალვეოლარული რქალის საერთო ფორმით, რითაც რამდენადმე უახლოვდება

„პრესაპიენსებს“ გვირგვინისებრი მორჩის სიგანითა და მასიურობით; უბის შიდა ზედაპირის ძალიან მკვეთრად გამოხატული სკულპტურითა და ამ ზედაპირის ზოგიერთი არქაული ნიშნით — მაკროდონტიზმით. აღნიშნულ თავისებურებათა ერთობლიობა შესაძლებელია მიგვითითებდეს ქვაქარის ადამიანის სიახლოვეზე მეზოლითურ ადამიანებთან, კერძოდ, კულოზისა და კრომანიონთა რასის ზოგიერთ სხვა წარმომადგენლებთან⁸⁰.

ქვაქარა

სურ. 3

როგორც ქვაქარის გამოქვაბულის ფაუნის აღწერილობიდან ჩანს, მისი შემადგენლობა თითქმის არ განსხვავდება დასავლეთ საქართველოს და კერძოდ იმერეთის ზედა პალეოლითური ფაუნისაგან. ამავე დროს შეიმჩნევა

⁸⁰ ადამიანის უბები განსაზღვრულია პროფ. ლ. ვაბუნიას მიერ და მისი შემდგომი კვლევის საგანსაც წარმოადგენს, ამიტომ ამ საკითხებს ჩვენ ფართოდ არ შეეხებით.

ერთგვარი მსგავსება სამხრეთ-აღმოსავლეთ აზიის მეოთხეულის ცხოველთა სახეებთან.

ამრიგად, ქვაქარის ფაუნისტური მონაცემები, ერთი მხრივ, თუ მიახლოებით წარმოდგენას გვიქმნის ზღვისპირეთის მეზოლითური ხანის ცხოველთა სამყაროზე, მეორე მხრივ, არაერთ საკითხს აშუქებს ჰოლოცენის საუკუნის ფიზიკურ-გეოგრაფიული ვითარების შესახებ.

თ ა ვ ი V

მეცხარაში აღმოჩენილი იარაღ-ხელსაწყოები და წარმოების ნაშთები

§5. ქვის იარაღები და წარმოების ნაშთები

ქვაქარის გამოქვაბული კულტურულ ფენათა სიმძლავრით, განათხარი მასალის ხასიათით ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ძეგლია საქართველოში. არქეოლოგიური გათხრების შედეგად ქვაქარაში მოპოვებულია ქვისა და ძვლის საკმაოდ მრავალრიცხოვანი იარაღ-ხელსაწყოები და წარმოების ნაშთები, დაახლოებით 1467 ერთეული. კულტურულ შრეებში აღმოჩენილია აგრეთვე მეოთხეულის ცხოველთა მრავალი ძვალი სულ 1345. ამ მონაპოვართა საფუძველზე შესაძლებელი ხდება მიახლოებით წარმოიდგინოთ იქ მცხოვრები ადამიანის ყოფა-ცხოვრებისა და სამეურნეო საქმიანობის სურათი. იარაღთა უმრავლესობა ყავისფერი კაჟისაა, გვხვდება მოვარდისფრო-მონაცრისფრო კაჟიც. ძალიან იშვიათად, თითქმის ერთეულების სახით გვხვდება ობსიდიანიც.

ქვაქარის გამოქვაბულში აღმოჩენილი კაჟის იარაღები და მათი წარმოების ნაშთები ტიპოლოგიურად და ფუნქციონალური დანიშნულების მიხედვით დაყოფილი გვაქვს ჩვეულებად და ქვეჩვეულებად.

გამოქვაბულში მოპოვებული კაჟის მასალის კლასიფიკაცია მოცემული გვაქვს ტექნიკურ-ტიპოლოგიური ნიშნების მიხედვით, თუმცა ამავე დროს შევეცადეთ მიახლოებით წარმოგვედგინა იარაღთა დანიშნულებაც. მასალას განვიხილავთ კულტურული ფენის ცალკეული შრეების მიხედვით.

ქვაქარის მეზოლითური კულტურული ფენის პირველი შრე, რომელიც უშუალოდ ჰუმუსის ქვეშ მდებარეობდა, 0,20 მ სიმძლავრის იყო. ამ შრეში სულ 617 ნაშთი აღმოჩნდა¹. აქედან 342 ცალი კაჟია, სხვა — ფაუნისტური მასალაა.

კაჟის ინვენტარის ერთი ნაწილი წარმოების ნაშთებს განეკუთვნება, ასეთებია: ნუკლეუსები, ანამტერეგ-ანატკეები, ლამელები.

ნუკლეუსები სულ 6 ცალია (ტაბ. 1, 2, 3, 4); აქედან შეიძლება გამოიყოს ნუკლეუსების შემდეგი სახეები:

1. კონუსის მოყვანილობის ნუკლეუსები (3 ც.). მათი სიგრძე 2,1—4,4 სმ შორის მერყეობს, დარტყმის სიბრტყე პირიზონტალური აქვს. სამივეს კარ-

¹ ჰუმუსურ ფენაში მოპოვებულ მასალებს ამ ნაშრომში არ განვიხილავთ, ვინაიდან მათ ასაკობრივად არაფერი აქვს საერთო ქვედა ფენების ნაშთებთან.

გად ეტყობა ვიწრო და სიგრძივი ლამელების ატკეცის კვალი. მსგავს ნუკლეუსებს ჩვენ ვხვდებით დამარხულ (ქახათი) გამოქვაბულში, გვარჯილასკლდეში; ეს ნუკლეუსები მეტად დამახასიათებელია საერთო ზედა პალეოლითური და მეზოლითური დროის ძეგლებისათვის.

2. პრიზმის მოყვანილობის ორფუძიანი ნუკლეუსები ამ შრეში მხოლოდ ორი ცალია აღმოჩენილი, ნუკლეუსის სიგრძე 3—4 სმ შორის მერყეობს; ეს ნუკლეუსები რამდენადმე განსხვავდება ერთმანეთისაგან, ერთ მათგანს თუ დარტყმის მოედანი ორივე მხრივ ჰორიზონტალური აქვს, მეორეს დარტყმის სიბრტყე ირიბი მიმართულებისა აქვს, ნუკლეუსების სიგრძე 3—4 სმ შორის მერყეობს.

3. ბრტყელი ნუკლეუსი ორფუძიანია. მას ერთ მხარეზე კარგად ეტყობა სიგრძივი ლამელების ატკეცის კვალი, მეორე კი დაფარულია კაქრის კანით. სიგრძე 4,8 სმ, სიგანე 3,8 სმ.

აღნიშნულ შრეში ანამტერევე-ანატკეცები 80 ცალია. ამათგანაც უმეტესობას ეტყობა ირალად გამოყენების კვალი. ანამტერევე-ანატკეცები სხვადასხვა ფორმისაა. უმრავლესობას აქვს დარტყმის სიბრტყე და ატკეცის ბურცობა. მათი გვერდები უსწორმასწორო მოყვანილობისაა, მაგრამ საკმაოდ ბასრია. აქვე უნდა მოვიხსენიოთ მიკროლითური ანატკეცები, რომელთაც პროფ. გ. ნიორაძე ქერცლის მსგავს ნატეხებს უწოდებს და აღნიშნავს, რომ ისინი მიღებულია იარაღის დამუშავებისა და ლამელების ატკეცის დროს².

აღნიშნულ ანატკეცებს ფორმებისა და ზომების მიხედვით შემდეგ ჯგუფებად ვყოფთ:

1. გაერთიანებული გვაქვს კაქრის გათლის შედეგად მიღებული 11 ცალი ანატკეცი. მათ შერჩენილი აქვთ ბუნებრივი ქერქი. ეს ანატკეცები მიღებულია კაქრის ნუკლეუსად მოშადების პროცესში. მათი ზომები 3—7 სმ შორის მერყეობს. ამათგან საინტერესოა ერთი ცალი კაქრის კანიანი ანატკეცი, რომელსაც მსხვილი თავი და საკმაოდ წაგრძელებული ბოლო აქვს. მისი ზოგი მონაცემი გვაფიქრებინებს, რომ იგი იარაღადაც შეიძლება ყოფილიყო გამოყენებული (მოხერხებულად ჯდება ხელში და წაგრძელებულ ბოლოზე ეტყობა გამოყენების კვალი). სიგრძე 7 სმ, სიგანე 3 სმ.

II ჯგუფი. აქ გაერთიანებთ ნუკლეუსებიდან მიღებულ ანატკეცებს, სულ 59 ცალი. მათი უმრავლესობა სხვადასხვა ზომისა და ფორმისაა, თუმცა ძირითადად ისინი სამკუთხედისებურია. არცერთ მათგანს არა აქვს შერჩენილი კაქრის კანი. ანატკეცების უმრავლესობას ეტყობა დარტყმის სიბრტყე და ბურცობი. აქედან 17 ცალი დიდი ზომისაა, სჭარბობს მცირე ზომის ანატკეცები (28 ც.). შედარებით ნაკლებია საშუალო ზომის ანატკეცები (14 ც.), ზოგ მათგანს ადგილ-ადგილ ეტყობა მკრთალი რეტუში, აქედან ორი ობსიდიანისაა.

III. სიბრტყის ანატკეცები, (10 ც.), ისინი ხასიათდებიან მკრელი გვერდებით. არცერთ მათგანს არ ეტყობა დარტყმის სიბრტყე და ატკეცის ბურცობი. ზოგიერთებზე შეიმჩნევა მკრთალი რეტუშის კვალი.

პირველი შრის მასალებში სჭარბობს ლამელები, სულ 90 ცალია. ქვაპირის გამოქვაბულის პირველ შრეში აღმოჩენილი ლამელები ხასიათდება ფორმის მრავალნაირობით. მათი უმრავლესობა ორ, იშვიათად სამფერდა, სწორი

² გ. ნიორაძე, ქვის ხანის ადამიანი საქაიას გამოქვაბულში, თბილისი, 1953, გვ. 64.

და ბასრგვერდებიანი ლამელებია, რომელთა სიგრძე 3—8 სმ, სიგანე — 2,3 სმ შორის მერყეობს, გვხვდება თავბოლო და თავგადამტვრეული ლამელებიც. ზოგიერთ ლამელაზე შეიმჩნევა მცირე ზომის დარტყმის სიბრტყე და ატკეცის ბურცობი. დარტყმის სიბრტყის სიპატარავე და თვით ლამელების სიფაქიზე გვაფიქრებინებს, რომ ეს ლამელები ნუკლეუსიდან ატკეცილია წნევის საშუალებით, ამ წესით ატკეცილი ლამელები მეტად ბასრგვერდებიანია, ისინი შეიძლება ყოველგვარი დამუშავების გარეშეც გამოიყენებოდა საკრელ თუ საფხეკ იარაღებად. ლამელების უმრავლესობა ყავისფერი კაჟისაა (60 ც.), შედარებით მცირე რაოდენობითაა მოვარდისფრო და მონაცრისფრო კაჟის ლამელები (30 ც.), 1 ლამელები შეიძლება დაიყოს შემდეგ ჯგუფებად და ქვეჯგუფებად:

I. ამ ჯგუფში გაერთიანებულია განიერი დანისებური ლამელები (ტაბ. 1_{ა-ბ}), (6 ც.), მათი სიგრძე 3,5 — 7 სმ, ხოლო სიგანე 1,6 — 3,3 სმ შორის მერყეობს. აღნიშნული ლამელებიდან მხოლოდ ერთს ეტყობა ატკეცის ბურცობი.

II. ვიწრო დანისებური ლამელები (14 ც.). (ტაბ. 1_{გ-დ}). ამ ლამელებისათვის დამახასიათებელია საკმაოდ სწორი და სიმეტრიული გვერდები, რომლებიც ერთმანეთს თითქმის პარალელურად მიუყვება. ლამელების ძირითადი ნაწილი ორფერდაა, მაგრამ გვხვდება სამფერდაც. აქედან 3 ცალს ეტყობა ატკეცის ბურცობი, სიგრძე 3,5—8 სმ, სიგანე 1,3 სმ-ია. საკმაოდ ბასრი გვერდებისა და სწორი მოყვანილობის გამო ლამელების უმრავლესობა, როგორც ჩანს, გამოყენებულია მკრელ იარაღებად, რისი კვალიც მათ ეტყობათ გვერდებზე პატარა ჩანატეხების სახით.

III. მცირე ზომის დანისებური ლამელები (27 ც.), (ტაბ. II₁). მათ აქვთ სწორი, ვიწრო და თხელი ნაპირები, უმრავლესობა ორფერდაა, სამფერდა სულ ორიოდ ცალია. ზოგიერთ მათგანს ეტყობა გამოყენების კვალი. ეს ლამელები შესაძლებელია ფაქიზი სამუშაოებისათვის იყო განკუთვნილი. ასეთი სწორი და ფაქიზი ლამელების სიმრავლე მიუთითებს მათი ატკეცვის ტექნიკის მაღალ დონეზე და თვით მასალის მიკროლიტიზაციის ხასიათზე. ასეთი მიკროლამელები ბლომად გვხვდება ყირიმ-კავკასიისა და განსაკუთრებით კი საქართველოს ზედაპალეოლითურ და მეზოლითურ ძეგლებში. მათი ზომები 2—4 სმ-ს შორის მერყეობს.

IV. კუპრისკანიანი ლამელები (4 ცალი), ტაბ. II₁₂₋₁₃), ისინი ხასიათდებიან არასწორი მოყვანილობის გვერდებით. სიგრძე 4—5 სმ, სიგანე 1,5—1,7 სმ-ს შორის მერყეობს.

V. თავბოლო გადამტვრეული ლამელები (ტაბ. II₁₈₋₂₂) (14 ც.). მიღებულია სწორწახნაგა ლამელების დამტვრევის შედეგად, საფიქრებელია, რომ ლამელის ეს ნაწილები ჩასართებად გამოიყენებოდა, რასაც მოწმობს მათზე არსებული გამოყენების კვალი. მათი სიგრძე 0,8—1,4 სმ-ს შორის მერყეობს.

VI ლამელების თავები (14 ც.). ტაბ. II₂₆₋₃₀). მიღებულია ლამელების გადატეხვის შედეგად, თითქმის ყველას აქვს დარტყმის სიბრტყე და ატკეცის ბურცობი, მათი სიგრძე 0,7—1,8 სმ-ს არ აღემატება.

VII. მკრთალრეტუშიანი ლამელები (11 ც.), (ტაბ. II₁₄₋₁₇). ეს ლამელები სხვადასხვა მოყვანილობისა და სიგრძისაა: არ შეიმჩნევა ფორმების დახვეწილობა, თითოეულ მათგანს სხვადასხვა ადგილას გაკეთებული აქვს ოდნავ შე-

სამჩნევი რეტუში. ზოგ ლამელას რეტუში გვერდის მთელ სიგრძეზე გასდევს, ზოგზე კი ალაგ-ალაგ შეიმჩნევა დამუშავების კვალი.

ს ა ფ ხ ე კ ე ბ ი ნაკეთებია, როგორც ლამელებზე (10 ც.), ასევე ლამელი-სებურ ანატკეცებზე (8 ც.). სულ 18 ცალი.

სამუშაო პირის მოყვანილობისა და ნაშადის ხასიათის მიხედვით აღნიშნული საფხეკები შეიძლება დაიყოს შემდეგ ჯგუფებად:

1. ამ ჯგუფში ვაერთიანებთ ო ვ ა ლ უ რ ს ა მ უ შ ა ო პ ი რ ი ა ნ ს ა ფ ხ ე -
კ ე ბ ს, ასეთი იარაღი სულ 9 ცალია. საფხეკების სამუშაო პირი ძირითადად რეტუშის საშუალებით არის მორკალური. ეინაიდან ოვალურ-სამუშაო-პირიანი საფხეკებს შორის არის განსხვავება, ამიტომ ჩვენ მათ ქვეჯგუფებად დავყოფთ:

1. ოვალურსამუშაოპირიანი საფხეკები (2 ც.), ტაბ. III, 4-გ); ერთი მათგანი ჩამოყალიბებულია ლამელისებურ ანატკეცზე. იარაღის სამუშაო პირი გაფორმებულია რეტუშით, ზურგის მხრიდან ატკეცილი აქვს ფირფიტები, რომელიც მთელ სიგრძეზე არ გასდევს, რის გამოც იარაღის ბოლო სქელია, მარჯვენა მხარესაც ამ ნაწილში შერჩენილი აქვს კაქრის კანი. სიგრძე 5,4 სმ, სიგანე 1,4 სმ-ია. მეორე იარაღის თითქმის ნახევარი დაფარულია კაქრის კანით, სიგრძე 5,3 სმ, სიგანე 1,8 სმ-ია.

2. ოვალურსამუშაოპირიანი საფხეკები (3 ც.), (ტაბ. III, 4-ვ) ჩამოყალიბებულია თხელ და განიერ ლამელებზე, რომელთა სიგრძე — 4—4,6 სმ-ია, სიგანე კი 1,8—2,4 სმ-ს შორის მერყეობს.

3. ოვალურსამუშაოპირიანი საფხეკები (ფრჩხილისებური) დამზადებულია ვიწრო და თხელ ლამელებზე (2 ც.), მათი სიგრძე 2,5—4,3 სმ შორის მერყეობს.

4. ოვალურსამუშაოპირიანი მიკროსაფხეკები (2 ც.), (ტაბ. III, 4-ფ) ჩამოყალიბებულია ლამელებზე. სიგრძე 1,6—2 სმ შორის მერყეობს, სიგანე კი 1—1,2 სმ შორის.

II. თავსწორრეტუშიანი საფხეკები (3 ც.), ერთი მათგანი დამზადებულია ლამელისებურ ანატკეცზე (ტაბ. III, 1); ლამელის თავი წამტვრეულია, არ ეტყობა დარტყმის სიბრტყე და ატკეცვის ბურცობი. იარაღის პირი გაფორმებულია რეტუშით, შერჩენილი აქვს კაქრის კანის მცირედი ნაწილი. სიგრძე 3,1, სიგანე 1,4 სმ-ია.

აქვე უნდა განვიხილოთ თავსწორრეტუშირებული საფხეკები, დამზადებული მოგრძო ორფერდა ლამელაზე, სიგრძე 3,7 სმ-ია, სიგანე 1,5 სმ (ტაბ. III, 2); იარაღის სამუშაო პირი სწორია და გამოყვანილია მკრთალი დამაბლავებელი რეტუშით. ასეთივე რეტუშით არის დამუშავებული იარაღის ორივე სიგრძივი გვერდი. მსგავსი იარაღები დიდი რაოდენობით გვხვდება გვარჯილასკლდეში ქახათის გამოქვაბულში, ხოლო ჯამპალის და ცივი-მღვიმის მეზოლითურ ფენებში მათი რაოდენობა საკმაოდ მცირეა. თავსწორრეტუშიან საფხეკს ვაერთიანებთ ამავე ჯგუფში (ტაბ. III, 3), რომელიც დამზადებულია 2 სმ სიგრძის მიკროლითურ ლამელაზე.

III. თავირბრეტუშიანი საფხეკები (3 ც.), (ტაბ. III, 10-12). ერთი მათგანი დამზადებულია ქალცედონის ქანისაგან. ჩამოყალიბებულია სამფერდა ლამელისებურ ანატკეცზე. ლამელის ბოლო მოტეხილია, იარაღის სამუშაო პირი

გაფორმებულია წნეებითი რეტუშით, რეტუშითვეა დამუშავებული იარაღის გვერდებიც, როგორც ჩანს, იარაღისათვის განსაზღვრული ფორმის მისაცემად და ხელში უფრო მოხერხებულად დასაქერად; იარაღის სიგრძე 3 სმ-ია, სიგანე—2 სმ. დანარჩენი ორი კი დამზადებულია ნაცრისფერი კაჟის ლამელისებურ ანატექეებზე. მსგავსი საფხეკები გვხვდება ჭაბათის მღვიმის მეზოლითურ ფენაში. ამ ტიპის მიკროიარაღებს ა. ჩერნიში ძირითად დამახასიათებლად სთვლის მეზოლითური დროის ძეგლებისათვის³.

IV. თავამოღარული მიკროსაფხეკები (3 ც.), (ტაბ. III, 13-14). ჩამოყალიბებულია ლამელზე. სამუშაო პირი დამუშავებული აქვს რეტუშით ზურგის მხრიდან. ერთი მათგანის სიგრძე იგი გვერდი მთლიანად რეტუშირებულია. სიგრძე 2,4 სმ-ია, სიგანე — 1,4 სმ.

ქვაპირის გამოქვაბულის პირველ შრეში სულ 6 ცალი საჭრისაა აღმოჩენილი.

საჭრისები. I ჯგუფში ვაერთიანებთ ისეთ საჭრისებს, რომლებსაც სასაჭრისე გვერდწახნაგი ცალ მხარეს აქვს გამოყვანილი. ამ ტიპის ზოგ საჭრისს გვერდებზე ეტყობა რეტუში.

1. ხიწვიანი საჭრისი თავსწორრეტუშიანი (ტაბ. III, 17). ნაცრისფერი კაჟისა, დამზადებულია სამფერდა მიკროლამელაზე. სიგრძე 3,1 სმ-ია, სიგანე — 0,6 სმ. შეიმჩნევა ხიწვიანი მცირე ზომის სასაჭრისე ჩამონატეხი მუცლის მხრიდან. იმავე გვერდის დანარჩენი ნაწილი კი რეტუშირებულია, რეტუში დამბლაგვებულია. ფაცეტები ერთიმეორის მიმართ სიმეტრიულია და ქმნის ერთ მთლიან ხაზს. იარაღთა დამზადების ეს წესი ზედა პალეოლითის მოგვიანო დროით დათარიღებულ ძეგლებისთვისაა დამახასიათებელი, როდესაც პირველყოფილი ადამიანი შეგნებულად უკეთებს რეტუშს, თავზე სასაჭრისე კუთხის უკეთ გასაკეთებლად.

2. ხიწვიანი საჭრისი (ტაბ. III, 18), თავირბრეტუშიანი, დამზადებული მეტად თხელ და ფაქიზ მიკროლამელაზე. ამ საჭრისს ცალ გვერდზე აქვს ოდნავ შესამჩნევი ხიწვიანი სასაჭრისე ჩამონატეხი, სიგრძე 2 სმ-ია, სიგანე — 0,4 სმ; იარაღი ყოველმხრივ რეტუშირებულია.

3. ხიწვიანი საჭრისი თავირბრეტუშიანი (ტაბ. III, 19), დამზადებული სამფერდა ლამელაზე, იარაღს ერთ გვერდზე ხიწვით დამთავრებული სასაჭრისე გვერდწახნაგი აქვს. სიგრძე — 3,8 სმ, სიგანე — 1,4 სმ-ია.

4. სწორი ცალწახნაგა საჭრისი (ტაბ. III, 21), დამზადებულია მიკროლამელისებურ თავგადამტვრეულ ანატექეზე, სიგრძე 2,2 სმ-ია, სიგანე 1 სმ. ასეთი ფორმის საჭრისებს ახასიათებს სწორი სასაჭრისე ჩამონატეხი, რომელიც ლამელის გვერდს ბოლომდე გასდევს.

5. მარტივი ირიბი საჭრისი, დამზადებული კაჟის ყავისფერ მიკროლამელაზე (ტაბ. III, 22), სიგრძე 2,8 სმ-ია, სიგანე — 1 სმ.

II. აქვე აღმოჩენილია ერთი ცალი დუბლირებული საჭრისი (ტაბ. III, 20), რომელსაც ორი სასაჭრისე გვერდი აქვს: ერთზე — ხიწვიანი, მეორეზე კი ირიბი მიმართულების სასაჭრისე გვერდწახნაგია შექმნილი. დამზადებულია მიკროლამელაზე, სიგრძე 8,1 სმ, სიგანე 0,5 სმ-ია.

³ А. П. Черныш, Хронология мезолитических памятников поднестровья, СА, М., 1970, № 1, стр. 17.

აღსანიშნავია, რომ ქვაპარის პირველი შრე საჭრისებს მცირე რაოდენობით შეიცავდა. ყველა მათგანი დამზადებულია მცირე ზომის ლამელებზე ან ლამელიანებურ ანატკეცებზე, ყველა იარაღს ეტყობა გამოყენების კვალი. აღნიშნულ კოლექციაში გვხვდება ძირითადად ისეთი საჭრისები, რომლებიც დამახასიათებელია მეზოლითური ძეგლებისათვის და თავის არსებობას აგრძელებს ნეოლითშიც.

ს ა ხ ვ რ ე ტ ე ბ ი. კოლექციაში სულ 18 სახერეცია (ტაბ. IV, 1-18).

1. წვერანისებური სახერეცები (6 ცალი) დამზადებულია ორ ან სამფერდა გვერდებდალაგებულ ლამელებზე. სიგრძე — 6,7—5,3 სმ, სიგანე — 1,6—0,9 სმ-ს შორის მერყეობს.

II. ნემსისებური სახერეცები (10 ც.), ისინი ჩამოყალიბებულია ორ ან სამფერდა თხელ მიკროლაპელზე, თითქმის ყველა მათგანს წვერი რეტუშით აქვს გამოყვანილი.

ნემსისებური სახერეცები დამზადებულია 2—3 სმ-ის სიგრძისა და 0,3—0,7 სმ სიგანის ლამელებზე. აქედან აღსანიშნავია (ტაბ. IV, სურ. 9) ცალგვერდრეტუშიან ლამელაზე ჩამოყალიბებული სახერეცი, რეტუში ერთი მეორის მიმართ შემხვედრია. მეორე მისი გვერდი მოგვეგონებს ხიწვიან საჭრისს, მაგრამ სამუშაო წვერის მცირე ზომა არ გვაძლევს საშუალებას ეს იარაღი საჭრისთა რიცხვს მივაკუთვნოთ. ს. სემიონოვი სთვლის, რომ ამგვარი ჩამონატეხი იარაღს უკეთდებოდა ტარში მოხერხებულად ჩასმის მიზნით, ეს იარაღები ისეთ ფაქზ და წმიდა ლამელებზეა დამზადებული, რომ ისეთი სახერეცით, ძვლის ან ხის გახერეცა შეუძლებელი იქნებოდა, დასაშვებია, რომ ისინი გამოყენებულია უფრო სხვა რიგის სამუშაოების შესასრულებლად. კერძოდ ტყავის გასახერცად.

III. წვერგამოყვანილი სახერეცები (2 ც.), მათი სამუშაო პირი რეტუშის საშუალებითაა გაფორმებული. სიგრძე 1,6 სმ-ია.

ქვაპარის გამოქვაბულის პირველ შრეში აღმოჩენილი მასალიდან (ტაბ. IV, 22-23) განსაკუთრებულ ყურადღებას იპრობს ის რისპირი (2 ც.), იგი კაეის ორფერდა ლამელაზეა გაკეთებული, იარაღს რეტუშით დამუშავებული აქვს მარჯვენა გვერდი მთლიანად, და მარცხენა გვერდის ნაწილი. ამოღარულ ქუსლთან რეტუში არ ეტყობა. იარაღის სიგრძე 3,8 სმ-ია, სიგანე ფრთის დასაწყისში კი 1 სმ უდრის მეორე ისრისპირი კი გატეხილია.

აღნიშნულ მასალაში ისეთი ლამელებიც გვხვდება (2 ც.), რომლებიც თავიანთი მოყვანილობით ისრისპირებს ემსგავსება, თუმცა იარაღის სახე დასრულებული არ არის და ჩვენ მათ ისრისპირის ნაზადებად მივიჩნევთ.

მიკროლითური იარაღები: ეს იარაღები დანიშნულებისა და ფორმების მისდევით შეიძლება დაეყოთ შემდეგ ქვეჯგუფებად:

1. სამკუთხედისმაგვარი იარაღები (5 ც.), (ტაბ. IV, 19-21) დამზადებულია ორფერდა სწორ 1—3 სმ სიგრძის მიკროლაპელზე. ერთი ლამელის გვერდი გამოყვანილია ურთიერთშემხვედრი რეტუშით, ასეთივე რეტუშით აქვს დამუშავებული მეორე სიგრძივი და ირიბად წაკვეთილი თავი. დანარჩენ იარაღებს ზურგი დამუშავებული აქვს „პერპენდიკულარული“ რეტუშით, ასეთივე რე-

⁴ С. А. Семенов, Первобытная техника, МНЛ, Москва-Ленинград, 1957, № 34, стр. 86.

ტუშითაა დამუშავებული ირიბად წაკვეთილი ლამელის ბოლოები, ისე რომ, იარაღები თავისი მოყვანილობით მეტ-ნაკლებად ბლაგვეთხა სამკუთხედებს ქმნის. იარაღების ერთ-ერთი გვერდი თითქმის სწორია, მსგავსი იარაღები გვხვდება გვარჯილასკლდეში, წონის გამოქვაბულის მეზოლითურ ფენაში, ეძანის ეხში, დევისხვრელში.

2. გრავეტისნაირი მიკროლითური იარაღები (26 ცალი) (ტაბ. IV, სურ. 24, 25, 27-30). ჭკაპარის გამოქვაბულის პირველი ფენის მასალებს შორის მნიშვნელოვანი ადგილი უკირავს გრავეტისნაირ იარაღებს. მათი უმრავლესობა ორფერდა სწორი მიკროლამელებია. აღნიშნული ლამელების სიგრძე 1,2—3,9 სმ-ია, სიგანე — 0,3 სმ. ყველა ლამელის გვერდი დაბლაგვებულია მსხვილი პერპენდიკულარული რეტუშით, ზოგიერთ მათგანზე მუცლის მხრიდან შეიმჩნევა ფაქიზი რეტუში, ზოგი მათგანის გვერდი კი მკრელი და ბასრია. ამათგან ყურადღებას იპყრობს 1—2 სმ სიგრძის გრავეტისნაირი მიკროლითები (ტაბ. V, სურ. 15—17). ამ იარაღების თითო სიგრძივი გვერდი რეტუშირებულია, ბოლო კი წაწვეტებული აქვს. პროფ. გ. ნიორაძე აღნიშნავს, რომ ეს იარაღები ძელის ნემსის და სხვა ამგვარი ნივთის გასახვრეტად იყო გამოყენებული, შესაძლებელია მას ტატუირებისათვისაც იყენებდნენ⁶.

3. გვერდრეტუშიანი მიკროლამელები სულ 59 ცალია. აქედან 20 ცალი, (ტაბ. IV, 28) ჩამოყალიბებულია 2,1—3,6 სმ სიგრძისა და 0,6—1 სმ სიგანის კარგად გამოყვანილ ორფერდა ვიწრო ლამელაზე, რომლებსაც ერთი გვერდი მთლიანად აქვს დამუშავებული მძივისებური წმინდა რეტუშით, მეორე გვერდი კი საკმაოდ თხელი და ბასრი აქვს, ზოგიერთს წვერიც ისეთი მკვეთრი აქვს, რომ რაიმე საგნების გასახვრეტადაც კი შეიძლება გამოყენებულიყო საჭიროების შემთხვევაში.

აქვე უნდა მოვიხსენიოთ ორგვერდრეტუშიანი მიკროლამელები (10 ც.) (ტაბ. V, 10-12). ასეთ იარაღს ორივე სიგრძივი გვერდი დამუშავებული აქვს წმინდა ფაქიზი რეტუშით. მათი სიგრძე 1—3 სმ-ს შორის მერყეობს, სიგანე კი 0,5 სმ არ აღემატება.

გვხვდება გვერდრეტუშიანი დამტვრეული მიკროლამელები 29 ცალი, (ტაბ. V, 14), რომლებიც სხვადასხვა ზომის ფრაგმენტების სახითაა წარმოდგენილი; საფიქრებელია, რომ ისინი ასრულებდნენ გრავეტისნაირი იარაღების დანიშნულებას და როგორც ზემოთ გვქონდა აღნიშნული, წარმოადგენდნენ რთული იარაღის შემადგენელ ნაწილს, მაგრამ ხმარების დროს არის დამტვრეული.

4. ამავე შრეშია აღმოჩენილი ერთი ცალი თავგვერდრეტუშიანი იარაღი, (ტაბ. V, 5) დამზადებული 4 სმ სიგრძისა და 0,7 სმ სიგანის ლამელაზე, რომელსაც ერთ გვერდზე მსხვილი ფაცეტისანი რეტუში გასდევს. ლამელის ეს გვერდი სქელია და მაღალი, მის მოპირდაპირე თხელ გვერდზეც შეიმჩნევა მკრთალი რეტუში. რეტუშის კვალი ეტყობა მომრგვალებულ ბოლოზეც. ეს იარაღი, ჩვენი აზრით, უკვე დამოუკიდებელი სახის იარაღია და გამორიცხული არ არის, რომ იგი საფხეკად ყოფილიყო გამოყენებული.

⁶ გ. ნ. ი. ა. ძე, პალეოლითის ადამიანი დევისხვრელში, საქართველოს მუზეუმის შრომები, თბილისი, 1933, გვ. 71.

აქვე უნდა განვიხილოთ გატეხილი თავგვერდრეტუშიანი (ტაბ. V, 67) ლამელები (9 ც.), რომელთა დანიშნულებაც იგივე უნდა ყოფილიყო.

5. განსაკუთრებით აღსანიშნავია თავბოლოგვერდრეტუშიანი იარაღები (2 ც.) (ტაბ. V, 89), რომელთა ზომებიც 2,5—3,2 სმ შორის მერყეობს, ეს იარაღები დამზადებულია ორფერდა ფაქიზ სიმეტრიულ ლამელაზე, ზემოთ აღწერილი იარაღების მსგავსია, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ რეტუშირებულია თავი და ბოლოც. შესაძლებელია ისინი რომელიმე რთული იარაღის შემადგენელი ნაწილი იყო.

6. დაკბილული ლამელები, 10 ცალი (ტაბ. II, 32, 235, ტაბ. V, 13, 14), რომლებსაც რეტუშით გამოყვანილი აქვს კბილები. მათი სიგრძე 1,5—3,4 სმ-სა და სიგანე 0,8—1 სმ-ს შორის მერყეობს. აღსანიშნავია, რომ სწორედ ამ ტიპის ლამელები ა. ჩერნიშ მიაჩნია მეზოლითური დროის ძეგლებისათვის დამახასიათებლად⁸.

7. გრავეტის ტიპის წვეტანები (გვარჯილასკლდის ტიპის (8 ც.), (ტაბ. V, 18—22). ეს იარაღები ჩამოყალიბებულია ყავისფერი კაჟის 3,5—5 სმ სიგრძის ვიწრო ლამელებზე, რომელთა ორივე სიგრძივე გვერდი მთლიანად დამუშავებულია „პერპენდიკულარული“ რეტუშით. ამ იარაღებს როგორც მომრგვალო ბოლოში, ისე წვერთან მუცლის მხრიდან ეტყობა „მცოცავი“ რეტუშით დამუშავების კვალი, ზოგი მათგანი გატეხილია. ასეთი იარაღები გვხვდება გვარჯილასკლდეში, იაშთხვის გამოქვაბულში და ეძანის ეხში. აღნიშნულ ძეგლებში ამ იარაღთა რეტუშის ხასიათი და დამუშავების ტექნიკა თითქმის ერთნაირია.

8. გაურკვეველი დანიშნულების იარაღები (2 ც.), (ტაბ. V, 22—23). ერთი მათგანი 2,7 სმ კაჟის ორფერდა ლამელაა. იარაღს წვერი მეტად მკვეთრი და წვეტიანი აქვს, ხოლო დანარჩენი ნაწილი გვერდისა დამუშავებულია დამაბლავებელი რეტუშით; ერთ გვერდზე შეიმჩნევა რეტუშით გამოყვანილი ქიმი; იარაღს ეტყობა მცირე დარტყმის სიბრტყე და ატკეცის ბურკობი. აღნიშნული იარაღი შესაძლებელია გამოიყენებოდა სახვრეტად, ან საჭრისად, მაგრამ ეტყობა იგი მაინც სხვა დანიშნულების იარაღი იყო. მისი ფუნქციონალური დანიშნულება არ გვაქვს დადგენილი.

მეორე იარაღი სულ სხვა ტიპისაა, სიგრძე 2,8 სმ, დამზადებულია კაჟის ლამელისებურ ანატკეცზე. იარაღის ერთი გვერდი თხელია და შუა ნაწილში რეტუშით გამოყვანილია პატარა ქიმი; იგი თავისი ფორმით მოგვაგონებს სამკუთხედის მსგავს იარაღს, რა სახის სამუშაოსათვის იყო განკუთვნილი გაურკვეველია.

9. სეგმენტისნაირი იარაღი, 2 ც. (ტაბ. V, 25—26). ერთი მათგანი ჩამოყალიბებულია ორფერდა თხელ მიკროლამელაზე; სიგრძე 3,5—1,2 სმ-ია. იარაღს რეტუშით გამოყვანილი აქვს ოდნავ მოხრილი გვერდი. იარაღის სამუშაო პირი ბასრია. მეორე იარაღი კი უფრო უხეში ფორმისაა, სიგრძე — 2,4 სმ, სიგანე 0,9 — სმ-ია.

10. ორგვერდრეტუშიანი წვეტანა (ისრისპირი) ნაცრისფერი კაჟისა (ტაბ. V, 27), 2 ცალი. დამზადებულია ვიწრო და თხელ ლამელაზე; სიგრძე — 3,8, სიგანე 0,8 სმ-ია; იარაღს ორივე გვერდი როგორც ზურგის, ისე მუცლის მხრი-

⁸ А. П. Черныш, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 17.

დან დამუშავებული აქვს „მცოცავი“ რეტუშით, რის გამოც იქმნება ბასრი სიგრძივი გვერდები. მსგავსი იარაღები ჭერეჭერობით უცნობია საქართველოს ზედაპალეოლითური და მეზოლითური ძეგლებისათვის. თითქმის ასეთივეა მეორე (ტაბ. V, 28), შედარებით მცირე ზომის მიკროწვეტანა (მისი ზომებია: სიგრძე 2,6 სმ, სიგანე 1 სმ), მაგრამ მთლიანად არ იმეორებს ზემოთ აღნიშნული იარაღის დამუშავების ტექნიკას, მას ზურგის მხრიდან ორივე გვერდზე მიუყვება რეტუში, ხოლო მუცლის მხრიდან რეტუში გაკეთებული აქვს მხოლოდ ერთ გვერდზე. იარაღს წვერი მოტეხილი აქვს.

11. ქვაპარის პირველი შრის კაჟის კოლექციიდან (ტაბ. V, 29a) კიდევ ორი ცალი (ფრთისებური) საყურადღებო იარაღია აღსანიშნავი. იგი გაკეთებულია მოგრძო, ვიწრო და წელში გაღუნული ლამელისაგან და ფრინველის გაშლილ ფრთებს მოგვაგონებს. იარაღის სიგრძე 4 სმ უდრის. იარაღს ერთი გვერდი მსხვილფაცეტოანი რეტუშით აქვს გამოყვანილი, ხოლო მეორე, გაღუნული გვერდის შუა ნაწილში გაკეთებული აქვს უფრო წმინდა რეტუში. ამგვარ იარაღებს ს. ზამიატინი კვილითის გასამართ ღეტალად მიიჩნევს⁷. მსგავსი იარაღები გვხვდება გვარჯილასკლდეში და შედარებით მოგვიანო დროის მეზოლითური ძეგლებში — ჯამალის ფარდულში (მცირე ზომისა) და კობისტანის მასალებში⁸.

ქვაპარის მეზოლითური ფენის 0,70 მ სიმძლავრის მეორე შრეში 1307 ნაშთი აღმოჩნდა. აქედან 618 ცალი კაჟია, დანარჩენი ფაუნისტური მასალაა.

კაჟის ინვენტარი დაყოფილია შემდეგ ჯგუფებად და ქვეჯგუფებად.

ერთფუძიანი პრიზმისებრი ნუკლეუსები 2 ცალი (ტაბ. VI, 1, 2). მათი სიგრძე 3—4 სმ-ს შორის მერყეობს, ორივე ნიშნის დარტყმის მოედანი ირიბადაა წაკვეთილი. ორივეს ეტყობა, ვიწრო და სიგრძივი ლამელების ატეკცის კვალი. ერთ მათგანს ბუნებრივი კანი აქვს შერჩენილი, ნუკლეუსებს ემჩნევა გამოყენების კვალი.

ანატეკეები. მოპოვებულია 169 ცალი ანატეკეი. ფორმა-მოყვანილობით დაეყავით შემდეგ ჯგუფებად:

I ჯგუფი. კაპრის „გათლის“ შედეგად მიღებული ანამტერევეები (6 ცალი), რომლებსაც შერჩენილი აქვს კაპრის ბუნებრივი ქერქი, რაც იმას მოწმობს, რომ ანატეკეების ერთი ნაწილი მიღებულია კაპრის დამუშავებისა და ნუკლეუსების მოშლადების პროცესში, მაგალითად, ერთ-ერთი ანატეკეი აშკარად ნუკლეუსის ფუძის გაახლების შედეგად არის მიღებული, რის გამოც მისი ქვედა ბოლო კონუსური ნუკლეუსის თავს მოგვაგონებს. ანატეკეის გვერდებზე შეიმჩნევა გამოყენების კვალი, პატარა კბილანების სახით; სიგრძე 4,5 სმ-ია, სიგანე — 1,6 სმ.

II ჯგუფში ვაერთიანებთ ანამტერევეებს, რომლებიც მიღებულია ნუკლეუსის განახლებისა და შესწორების შედეგად. მათი უმრავლესობა სხვადასხვა ზომისა და ფორმისაა. ზოგიერთ მათგანს ეტყობა დარტყმის სიბრტყე და ატ-

⁷ С. Н. З а м я т н и н. Палеолит Западного Закавказья, Сборник Музея антропологии и этнографии, XVII, М.-Л., 1957, стр. 493.

⁸ ქვაპარის მსგავსი ასეთი იარაღი ვნახეთ კობისტანის (აზერბაიჯანი) მასალებზე მუშაობის დროს.

ვეცის ბურცობი. კარბობს მცირე ზომის ანატექცები (37 ც.), საშუალო ზომის ანატექცი სულ 14 ცალია, დიდი ზომისა კი 8 ცალია. აქედან ორი ანამტერევი ცეცხლში მოხვედრის აშკარა ხიშნებს ატარებს. აქვე უნდა მოვიხსენიოთ სიბრტყის ანატექცები (52 ც.); ისინი ძირითადად იარაღის გაკეთების დროს მიღებული პატარა ზომის თხელი ფირფიტებია. მათი ზომები 0,6—2,7 სმ შორის მერყეობს. ამ ანატექცების უდიდესი ნაწილი, როგორც აღვნიშნეთ, იარაღების დამზადების პროცესშია მიღებული, ზოგი კი ნუკლეუსების შესწორების დროს; ისინი ხასიათდებიან მკრელი გვერდებით.

III ჯგუფი განეკუთვნება მოგრობა ანატექცებს, რომლებსაც ეტყობა მკრთალი რეტუში (52 ფ.); ასეთი სახის ანატექცები, ცხადია, იარაღებად უნდა ყოფილიყო გამოყენებული, რაიმე საგნის გასაფხეკად ან გასაქრელად.

ლა მე ლ ე ბ ი, 206 ცალი, სხვადასხვა ფერის მალალხარისხოვანი კაეისა; ფორმა-სიდიდის მიხედვით ლამელები შეიძლება დაიყოს შემდეგ ჯგუფებად:

I ჯგუფი. ფართო და გრძელი ლამელები (15 ც.), (ტაბ. VI,ა); სიგრძე—5—7,8 სმ, სიგანე 2,5—3 სმ-ია, ზოგი მათგანი ორფერდაა, ზოგი კი სამფერდა. ეტყობა დარტყმის სიბრტყე და შესაბამისი ბურცობები. ზოგი მათგანი შესაძლებელია მიღებულია ნუკლეუსებზე ევრეთწოდებული კონტრდარტყმის შედეგად, რასაც უნდა მოწმობდეს ლამელის გაღუნულობა, დანარჩენი კი მეტად სწორი და სიმეტრიულია; ვფიქრობთ ეს ლამელები წნევიითი ტექნიკით უნდა იყოს ატკეცილი. ასეთი სახის ლამელის დანიშნულების შესახებ ს. სემიონოვი აღნიშნავს, რომ იგი გამოყენებულია თევზის საფხეკად ან ზორცის საჭრელად⁹.

II ჯგუფი. ვიწრო და გრძელი დანისებური ლამელები (11 ც.), (ტაბ VI,ა¹⁰), სიგრძე 5—7 სმ-ია, სიგანე კი 1—1,5 სმ. ლამელების უმრავლესობა ორფერდაა, გვერდები ბასრი აქვთ. ორ მათგანს შერჩენილი აქვს დარტყმის სიბრტყე, შესატყვისი ბურცობი და წაწვეტილი ბოლო. ზოგ მათგანზე შეიმჩნევა გამოყენების კვალი.

III ჯგუფი. არასწორი მოყვანილობის ლამელები, 22 ცალი, მათი სიგრძე 3—5 სმ-ს შორის მერყეობს. ლამელების გვერდები ბასრია, ლამელებს ძირითადად ორი ან სამი ფერდი აქვს, თუმცა გვხვდებოდა ოთხფერდაც, მაგრამ მცირე რაოდენობით. ზოგ მათგანს ეტყობა იარაღებად გამოყენების კვალი.

IV ჯგუფი. მოცემული მასალიდან განსაკუთრებით აღსანიშნავია პრიზმული ნუკლეუსიდან ატკეცილი ლამელები (14 ც.), რომლებსაც ზურგის მხრიდან, ერთიმეორის მიმართ პარალელურად მდებარე სამი ნეგატივი ჭფარავს (ტაბ. VI, სურ. 4, 5, 9).

V ჯგუფში გაერთიანებულია თავბოლო გადამტერეული ლამელები (29 ც.) (ტაბ. VI, 10—13), შიღებული სწორწახნაგა ლამელების დამტერევის შედეგად. შეიმჩნევა, რომ მათი ერთი ნაწილი დამუშავების გარეშეც ყოფილა გამოყენებული (ტაბ. VI, 10, 13), ნაწილისაგან კი შეიძლება სხვა დანიშნულების იარაღი, კერძოდ ტრაპეციები დაეშაღდებინათ.

VI ჯგუფში გავაერთიანეთ ლამელის თავები (36 ც.), ყველა მათგანს ეტყობა დარტყმის სიბრტყე და ატკეცის ბურცობი, მათი სიგრძე 1—15 სმ-ს შორის მერყეობს (ტაბ. VI, 14, 15).

VII. მიკროლამელები (68 ც.); სიგრძე 3,8 სმ, სიგანე 1,1—0,5 სმ შორის მერყეობს. ეს ლამელები ხასიათდება მცირე ზომით და გვერდების სწორი მოყვანილობით. გვერდები მეტად თხელი და ბასრი აქვს. ზოგ მათგანს შერჩენილი აქვს დარტყმის სიბრტყე და ატეკის ბურცობი, უმეტესობა ორფერდა ან სამფერდაა. არცერთი მათგანი არ ჩანს გამოყენებული და ყველა ნიშნის მიხედვით მიკრო იარაღის ტიპური ნაშაღებია (ტაბ. VI, 16-20).

VIII. ამ ჯგუფში გაერთიანებულია უხეში მკრთალრეტუშიანი ლამელები (16 ც.), (ტაბ. VI, 18). მათი სიგრძე 2,5—5 სმ-ს არ აღემატება. ლამელებს მკრთალი რეტუში ზოგს გვერდებზე აქვს გაკეთებული, ზოგს კი თავზე. ისინი შეიძლება გამოყენებულიყო როგორც საფხეკად, ისე დანებად.

ქაპქარის მეზოლითური ფენის მეორე შრეში სულ 20 ცალი საფხეკეა აღმოჩენილი. სამუშაო პირის მოყვანილობისა და ნაშაღის ხასიათის მიხედვით ეს იარაღები შეიძლება შემდეგ ჯგუფებად დაყვით:

საფხეკეები: 1. თავამოდარული საფხეკი, 4 ცალი (ტაბ. VII, 1). ჩამოყალიბებულია აბასწორი მოყვანილობის ლამელაზე. იარაღს პირი ამოდარული აქვს რეტუშის საშუალებით. სიგრძე 4 სმ-ია, სიგანე — 1,5 სმ.

1. თავიბრეტუშიანი საფხეკი (ტაბ. VII, 2), დამზადებული ორფერდა ლამელაზე. შერჩენილი აქვს კაჭრის კანის მცირედი ნაწილი. სიგრძე 5 სმ-ია, სიგანე — 2,5 სმ.

2 თავსწორრეტუშიანი საფხეკეები (4 ც.), (ტაბ. VII, 3), იარაღები ნაკეთებია ვიწრო და გრძელ ლამელებზე. სიგრძე 4—5 სმ შორის მერყეობს, სიგანე კი 1 სმ არა აღემატება. იარაღების სამუშაო პირი სწორია და გამოყვანილია ოდნავ დახრილი რეტუშით.

II. მიკროლითური საფხეკეები. ესენი ლამელისებურ ანატეკეებზე ჩამოყალიბებული იარაღებია. აქედან გამოიყოფა შემდეგი ტიპები:

1. ოვალურსამუშაოპირიანი საფხეკეები (3 ც.), (ტაბ. VII, 4); სიგრძე 1,2—1,5 სმ შორის მერყეობს, სიგანე კი 1,3—1,4 სმ-მდეა.

2. ფრჩხილისებური მოყვანილობის სამუშაოპირიანი საფხეკეები (7 ც.); (ტაბ. VII, 5-7); სიგრძე 1,6—3,7 სმ-ია; მსგავსი იარაღები მრავლადაა როგორც ზედა პალეოლითურ ძეგლებში — საკაქია¹⁰, მლეიმევი¹¹, გვარჯილასკლდე¹², ისე მეზოლითური ნაბინეგზე, ჭახათი¹³, ჯამპალი¹⁴, ეძანი¹⁵ და სხვ.

კოლქციაში გვხვდება ერთი ცალი გვერდამოდარული საფხეკი (ტაბ. VII, 8) ჩამოყალიბებულია ლამელისებურ ანატეკეზე, სიგრძე 4 სმ-ია, სიგანე — 2 სმ. გვერდი ამოდარული აქვს რეტუშით. იარაღს ბოლო საკმაოდ სქელი აქვს.

¹⁰ გ. ნ ი ო რ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 73.

¹¹ ნ. კ ი ლ ა ძ ე, მლეიმევი მოპოვებული ახალი პალეოლითური ნაშთები, თბილისი, 1949, ხელნაწერის ფურცლები, გვ. 8.

¹² დ. თ უ შ ა ბ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი, გვარჯილასკლდის პალეოლითური ნაშთები, თბილისი, 1959, გვ. 88.

¹³ ბ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, ქვის ხანის ახალი ძეგლი წყალწითელას ხეობაში, თბილისი, 1964, გვ. 24.

¹⁴ ლ. წ ე რ გ თ ე ლ ი, პალეოლითური ნაშთები ჯამპალის გამოქვაბულიდან, ხელნაწერის ფურცლები.

¹⁵ მ. გ ა ბ უ ნ ი ა, პალეოლითური ნაშთები ეძანის (ბარმაქსიზის) გამოქვაბულიდან, მაენე, 1964, № 5.

კოლექციაში გვხვდება საფუძვლად განკუთვნილი ნაშაღები (3 ც.), რომელთაც შერჩენილი აქვთ კაპრის კანის მცირედი ნაწილი. მათ მიეძღვნა აქვთ წინასწარ განსაზღვრული ფორმა იარაღის დასამზადებლად.

ს ა კ რ ი ს ე ბ ი. მეზოლითური ფენის მეორე შრეში აღმოჩენილია 11 ცალი საპრისი. სამუშაო პირის მოყვანილობასა და ნაშაღის ხასიათის მიხედვით საპრისები შეიძლება შემდეგ ჯგუფებად დაეყოთ.

I ჯგუფში ვაერთიანებთ ისეთ საპრისებს, რომლებსაც სამუშაო გვერდწახნავი ცალ მხარეს აქვს გამოყვანილი.

1. მარტივი ცალწახნავა ირიბი საპრისი, ნაკეთებია თხელ და მოგრძო ანატკეცზე (ტაბ. VII, 9); სიგრძე 5,2 სმ-ია, სიგანე — 1 სმ. ამ იარაღს სამუშაო გვერდწახნავი ირიბად აქვს ჩამოტეხილი.

2. ცალწახნავა, ირიბი საპრისი, ეს იარაღი, მცირე ზომის ორფერდა ლამელაზეა ჩამოყალიბებული; იარაღს სასაპრისე გვერდწახნავის გასწვრივ რეტუშით აქვს დაბლაგვებული ნაპირი, რეტუში შეიმჩნევა მეორე გვერდზეც, ლამელის ბოლო ნაწილში.

3. ცალწახნავა თავსწორი საპრისები (5 ც.); 3 მათგანი თავგადამტრეულ ლამელაზეა დამზადებული, ერთი კი უხეშ ლამელაზე (ტაბ. VII, 13-14).

II. თვირიბგადამტრეული ზიწვიანი საპრისები. ასეთი საპრისები ჩამოყალიბებულია 1,8 სმ სიგრძის, სამფერდა ობსიდიანის მიკროლამელაზე. იარაღს, ზურგის მხრიდან, მარცხენა გვერდზე სიგრძივ მიუყვება რეტუში. მუცლის მხრიდან კი, რეტუშით აქვს გამოყვანილი სასაპრისე სამუშაო პირი და იქვე სიგრძივაც გასდევს რეტუში, (ტაბ. VII, 11). ეს იარაღი აზლო კავშირშია წყალწითელას ხეობაში მდებარე ქახათის გამოქვაბულში აღმოჩენილ საპრისებთან. ამავე ჯგუფს განეკუთვნება 2 ცალი ზიწვიანი საპრისი. იგი ჩამოყალიბებულია 2,3 სმ სიგრძის თავსწორგადამტრეული ლამელისებურ ანატკეცზე (ტაბ. VII, 12).

ამავე კაჟის კომპლექსებში გვხვდება ერთი ცალი მრავალფაცეტიანი—პოლიედრიული საპრისი (ტაბ. VII, 15). აღნიშნული ტიპის იარაღი მრავალწახნავი ირიბი საპრისია, იარაღი ჩამოყალიბებულია 6 სმ სიგრძის ანამტერეზე, რომელსაც მეორე ბოლო მკვეთრად აქვს წაგრძელებული და რეტუშირებული, შესაძლებელია იგი სახვრეტადაც იყო გამოყენებული. ასეთი ტიპის საპრისები დამახასიათებელია საქართველოს ზედა პალეოლითური ძეგლებისათვის, გვხვდება გვარჯილასკლდეშიც, მაგრამ იქაც ერთეულების სახით.

ს ა ხ ვ რ ე ტ ე ბ ი. კოლექციაში 35 ცალი სახვრეტია. თითქმის ყველას წვერი ორმხრივ რეტუშით აქვს გამოყვანილი. ზოგი ნაკეთებია ანატკეცებზე, ზოგი კი ჩამოყალიბებულია მიკროლამელაზე. აღსანიშნავია, რომ უმეტესობა დამზადებულია საკმაოდ ვიწრო და მოგრძო ლამელაზე, რომლებსაც წვეტი გამოყვანილი აქვს ფაჩიზი რეტუშით.

სახვრეტები ამ ნიშნების მიხედვით დაყოფილი გვაქვს შემდეგნაირად: პირველ რიგში აღსანიშნავია ნემსისებური სახვრეტი, 32 ცალი, ჩამოყალიბებულია 1,6—3,8 სმ სიგრძის კაჟის ლამელაზე. ლამელები ძირითადად ორფერდა; რეტუში შეიმჩნევა იარაღის წვერთან, და ნაწილობრივ მის გვერდებზე (ტაბ. VII, 19). დანარჩენი სახვრეტები კი ერთეულების სახითაა შემონახული, ასეთებია სეგმენტისებურ ლამელაზე დამზადებული ორმაგი სახვრეტი ტაბ.

VII_{1,17}). სახვრეტი მასიურ ანატექცზეა ჩამოყალიბებული, რომელსაც ერთი გვერდი მთლიანად დამუშავებული აქვს რეტუშით (ტაბ. VI_{1,16}) და სახვრეტი დამზადებული გრავეტისნაირი იარაღზე (ტაბ. VII_{1,18}).

კოლექციაში მოიპოვება აგრეთვე 2 ცალი ისრისპირი (ტაბ. IX_{3,33}); ჩამოყალიბებული ყავისფერი კაეის ორფერდა ლამელზეზე. ერთ მათგანს რეტუშით დამუშავებული აქვს ცალი გვერდი თავიდან ბოლომდე და მეორე გვერდის ნაწილიც. მეორე ცალს კი რეტუშირებული აქვს ამოღარული ქუსლი და წვერი. მაგავსი იარაღები, როგორც აღინიშნა, აღმოჩენილია ქვაჭარის მეზოლითური ფენის პირველი შრის კომპლექსებშიც.

მასალებში ვხვდებით ცეცხლში ნაყოფ კაეის იარაღ-ანატექცებს და დამწვარ ძვალს, ნახშირის ნაშთებთან ერთად.

მიკროლითური იარაღები. ქვაჭარის გამოქვაბულის ამავე შრეში აღმოჩენილია მიკროლითური იარაღები, ფუნქციონალური დანიშნულები-სა და ფორმების მიხედვით შეიძლება დავეყთ შემდეგ ქვეჯგუფებად:

1. გვერდრეტუშისანი მიკროლამალები, სულ 101 ცალი, აქედან 54 ც. (ტაბ. VII₂₀₋₂₇); დამზადებულია 1—4 სმ სიგრძის და 0,4—1 სმ სიგანის სწორ კარგად გამოყვანილ ლამელზეზე, რომელთა ერთი გვერდი წმინდა მძივისებური რეტუშითაა დამუშავებული, ხოლო მოპირდაპირე გვერდი უფრო ბასრია. თითქმის არცერთ მათგანს არ ეტყობა დარტყმის სიბრტყე და ატეციის ბურცობი. ეს იარაღები ძირითადად მიკროდანებია.

ორგვერდრეტუშისანი მიკროლამალები (13 ც.), (ტაბ. IX_{1,1-6}); მათი ზომებია 2—3,5 სმ შორის მერყეობს. ზოგ მათგანს ისე აქვს წამახული თავი, რომ შეიძლება სახვრეტელადაც ყოფილიყო გამოყენებული;

თავბოლოგადამტვრეული გვერდრეტუშისანი მიკროლამალები (34 ც.), (ტაბ. IX₈₋₁₀).

2. თავამოღარული მიკროლამალები (12 ც.), (ტაბ. IX_{1,11}), (12 ც.); სიგრძე 3,2 სმ, სიგანე 0,9—1,7 სმ-ს არ აღემატება. მსგავსი იარაღები გვხვდება გვარჯილასკლდეში და კობისტანის მეზოლითურ ფენაში.

3. გრავეტისნაირი იარაღები (23 ც.) ისინი ჩამოყალიბებულია 2—4 სმ სიგრძის ვიწრო ლამელზეზე. იარაღების ერთი გვერდი მთლიანად დამაბლაგვებელი რეტუშით არის დამუშავებული, მეორე ნაპირი კი ბასრია. ზოგ მათგანზე რეტუშში შეიმჩნევა მუცლის მხრიდანაც. აღნიშნული იარაღებიდან 3 ცალი დიდი ზომისაა (ტაბ. XI_{1,12-13}); მიკროგრავეტი 14 ცალია (ტაბ. IX_{1,14,15}); ხოლო გატეხილი კი 6 ცალი (ტაბ. IX₂₀₋₂₂).

4. თავბოლო და გვერდრეტუშისანი ლამალები (ჩასართები 6 ცალი); მათი ზომები 2,2 სმ არ აღემატება (ტაბ. IX_{23,26}). იარაღებს ერთი გვერდი მთლიანად დამუშავებული აქვს რეტუშით, მეორე გვერდი კი საკმაოდ სწორი და ბასრია. ზოგი ლამელის ამ თხელსა და ბასრ გვერდებზეც შეიმჩნევა მკრთალი რეტუშის კვალი, ხოლო ორ იარაღს კი თავბოლო რეტუშით აქვს მომრგვალებული. განსაკუთრებით აღსანიშნავია 2 ცალი იარაღი, რომლებსაც გრძელი სწორკუთხა ფორმა აქვს მიცემული. იარაღს რეტუშით გამოყვანილი აქვს სამი გვერდი. საყურადღებოა ის ფაქტი, რომ ამ ტიპის იარაღი საქართველოს სხვა მეზოლითური სადგომებისათვის არ არის დამახასიათებელი.

5. სამკუთხედისმაგვარი იარაღები (8 ცალი), (ტაბ. IX_{27,28}) დამზადებული 2 სმ სიგრძის ორფერდა ლამელზეზე. იარაღის გვერდი დამუშავებულია დამა-

ბლაგვებელი რეტუშით. ასეთივე რეტუშითაა დამუშავებული ლამელის ირიბად წაკვეთილი თავი. იარაღები გარემონახულობით ბლაგვეტონს სამკუთხედს ჰგავს. ასეთივე იარაღები გვხვდება ჩვენს მიერ ზემოთ აღწერილ პირველ შრეში: საერთოდ კი ეს იარაღები განსაკუთრებით დიდი რაოდენობით გვხვდება ეძანის გვიანმეზოლითურ ძეგლში. ასეთი მიკროიარაღები მცირე რაოდენობით გვხვდება საქართველოს პალეოლითურ ძეგლში — გვარჯილას კლდეში, ოტაა ქვაპარაშიც.

6. გრავეტის ტიპის წვეტანები (გვარჯილასკლდის ტიპის), 6 ც. მათი სიგრძე 2,2—3,5 სმ, სიგანე კი 0,4—1 სმ არ აღემატება (ტაბ. IX, 28-31). ეს იარაღები ჩამოყალიბებულია კაეის ვიწრო ლამელებზე, რომლებსაც გვერდები ზურგის მხრიდან დამუშავებული აქვს რეტუშით. რეტუშით აქვს გამოყვანილი აგრეთვე წვერი და მომრგვალებული ბოლოც, უპირატესად მუცლის მხრიდან. ერთ მათგანს ბოლოც მუცლის მხრიდან აქვს რეტუშით შესწორებული. ზოგი მათგანი გატეხილია. ასეთი იარაღი ქვაპარის გამოქვავბულის პირველ შრეშიც გვხვდება.

ქვაპარის მეზოლითური ფენის მესამე შრეში მოპოვებულია კაეის იარაღელსაწყობები და წარმოების ნაშთები, 475 ცალი. ფორმა-მოყვანილობისა და დანიშნულების მიხედვით ეს ნაშთები შეიძლება დაიყოს შემდეგ ჯგუფებად და ქვეჯგუფებად.

ნუკლეუსები აღმოჩენილია სულ 6 ცალი:

1. ნუკლეუსები, პრიზმისმოყვანილობის, ორფუძიანი (3 ც.); ყველას ორი დარტყმის სიბრტყე აქვს. აღსანიშნავია პრიზმისებური ნუკლეუსი, რომელსაც ერთი დარტყმის სიბრტყე სწორი აქვს, ხოლო მეორე ოდნავ დაქანებულია ზურგისაკენ და მიღებული აქვს სოლისებური მოყვანილობა (ტაბ. VIII, 1). მისი ზომებია: $4 \times 3,2$ სმ. გვხვდება ისეთი ნუკლეუსიც, რომლის ორივე დარტყმის სიბრტყე დახრილია ზურგისაკენ; ყველა ნუკლეუსზე შეიტყობა ვიწრო და მოგრძო ლამელების ატკეცის კვალი. მსგავსი ნუკლეუსები გვხვდება ენწერის, ეძანის და სხვა მეზოლითურ ძეგლებში.

2. კონუსური ნუკლეუსები, ერთფუძიანი (2 ც.); კარგად ეტყობა ვიწრო თხელი ლამელების ატკეცის კვალი (ტაბ. VIII, 3, 4).

ამავე შრეში აღმოჩნდა ერთი ცალი უტილიზებული, ანუ ბოლომდე გამოყენებული ნუკლეუსი, ტაბ. VIII, 2).

ანატკე-ანატკე-რე-ვი-ბი. აღმოჩენილია 108 ცალი. მათ უმეტესად მოგრძო მოყვანილობა აქვთ, სიგრძე 1—7 სმ შორის მერყეობს. ეს ანატკე-ცები მეორადი დამუშავების გარეშეც გამოიყენებოდა საჭრელ თუ საფხეკ იარაღებად, რასაც მოწმობს ანატკეცების გვერდებზე შერჩენილი ჩანატეხები. მათ უმრავლესობას აქვს ნუკლეუსიდან გამოყოფილი დარტყმის მოედანი და ატკეცის შედეგად მიღებული ბურცობი. ეს ანატკეცები ზომისა და ფორმა-მოყვანილობით განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან. ამიტომ მათი დაყოფა შეიძლება ჯგუფებად.

1. კაპარის კანიანი ანატკეცები (19 ც.), მათი სიგრძე 3—6 სმ შორის მერყეობს. ეს ანატკეცები მიიღება კაპარის „გათლის“ პროცესში, მისი გვერდების ჩამოტეხის შედეგად. ყველა მათგანს ზურგის მხარე მთლიანად ან ნაწილობრივ

დაფარული აქვს ბუნებრივი კანით. მათი ნაპირები ძირითადად მკრელია, ზოგ მათგანს ეტყობა გამოყენების კვალიც.

II. დიდი ზომის ანატექეები (6 ც.), სიგრძე 3,7 სმ შორის მერყეობს. უმეტესობას შერჩენილი აქვს დარტყმის სიბრტყე და შესაბამისი ატკეცის ბურცობი. ამ ანატექეებს აქვს სამკუთხედისებური ან მოგრძო ფორმა, არასწორი თხელი და ბასრი გვერდებით. საშუალო ზომის ანატექეები (20 ცალი), სიგრძე 2—5, 3—5 სმ შორის მერყეობს. ანატექეი მცირე ზომისაა (49 ც.), სიგრძე 0,6—1 სმ-ია.

III. სამწახნაგა ანატექეები (4 ც.), როგორც ჩანს ეს ანატექეები ნუკლეუსების გვერდების შესწორების შედეგადაა მიღებული, მათ სიგრძივ გვერდებზე ეტყობათ მცირე ჩანატეხები.

ლა მ ე ლ ე ბ ი ქვაპირის გამოქვაბულის მე-3 შრის კოლექციიდან; 210 ცალი სხვადასხვა ზომისა და ფორმის ლამელა; ლამელები დამზადებულია სხვადასხვა ფერის მაღალხარისხოვანი კაყისაგან. მათი უმრავლესობა ორ ან სამფერდა სწორი და მკრელობრივი ლამელებია.

ლამელები შეიძლება დაიყოს შემდეგ ჯგუფებად:

I. კაქრის კანიანი ლამელები (16 ც.), სხვადასხვა ფერისა, მათი ზომები 2—7 სმ შორის მერყეობს. აქედან ორ მათგანს ეტყობა დარტყმის მოედანი და ატკეცის ბურცობი.

II. დიდი ზომის დანისებური ლამელები (15 ც.), (ტაბ. VIII,_{5,6}), მათი სიგრძე 3—7 სმ-მდეა. ისინი ხასიათდებიან საკმაოდ მკრელი და სწორი გვერდებით, რომლებიც ერთმანეთის მიმართ თითქმის პარალელურად მდებარეობენ. ლამელების ეს ჯგუფი ხასიათდება თხელი ვიწრო და სწორი ნაპირებით. ზოგ მათგანს ეტყობა დარტყმის სიბრტყე და ოდნავ შესამჩნევი ატკეცის ბურცობი. გვხვდება თავგადამტვრეული ლამელებიც.

აქვე გვხვდება საშუალო ზომის ვიწრო დანისებური ლამელები (ტაბ. VIII,₇), (63 ც.); მათი სიგრძე სამი-ოთხი სმ-ია, ხოლო სიგანე 1,2 სმ — 5 სმ არ აღემატება; მცირე ზომის ვიწრო დანისებური ლამელები (65 ც.), (ტაბ. IX,₈₋₁₂); ლამელების სიგრძე 1 — 3 სმ შორის მერყეობს. ზოგი მათგანი თავგადამტვრეულია, ზოგს ეტყობა გამოყენების კვალი ჩანატეხების სახით.

თავბოლოწაკეთილი ლამელები (30 ც.), ანუ ლამელის განივი ნატეხები. მათ მიღებული აქვთ სწორკუთხა კვადრატის ფორმა (ტაბ. VIII,₁₃).

III. არასწორი მოყვანილობის ლამელები (15 ც.); მათი სიგრძე 2,2—5,8 სმ-ია, სიგანე კი 1,5—2 სმ შორის მერყეობს. ეს ლამელები არ ხასიათდება კარგი დამუშავებით და ფაქიზი ფორმებით. შეიმჩნევა გამოყენების კვალი (ტაბ. IX,₁₄₋₁₆), როგორც ზურგის, ისე მუცლის მხრიდან.

IV. დაკბილული ლამელები, ურეტუშო (6 ც.); მათი სიგრძე 2,4—4 სმ, სიგანე 1—1,8 სმ შორის მერყეობს. ძირითადად ეს იარაღები ცალმხრივდაკბილულია (ტაბ. VIII,₁₇). მსგავსი იარაღები დიდი რაოდენობით გვხვდება გვარჯილასკლდეში.

V მკრთალრეტუშიანი ლამელები (10 ც.); მათ რეტუშის კვალი ეტყობათ ზურგის ან მუცლის მხრიდან.

ამავე შრეში გვხვდება დიდი ზომის გრავეტისნაირი 1 ცალი იარაღი; სიგრძე — 5,6 სმ, სიგანე 1,5 სმ-ია, (ტაბ. VIII,₁₈). ლამელას რეტუშის საშუა-

ლებით ცალი ნაპირი დაბლაგვებული აქვს. მსგავს იარაღებს პროფ. გ. ნიორაძე უწოდებს „გამსხვილებულ დანებს დაბლაგვებული ნაპირით“¹⁸.

ასეთი გრავეტისნაირი დიდი ზომის იარაღი ძირითადად დამახასიათებელია საქართველოს ზედაპალეოლითური ძეგლებისათვის (დევისხერელი, საკაქია, მღვიმევი, გვარჯილასკლდე), როგორც აღნიშნეთ, ქვაპარაში ამ ტიპის იარაღი ერთი ცალია, გრავეტისნაირი მიკროლითური იარაღები კი დიდი რაოდენობითაა.

კოლექციაში მოიპოვება წარმოების ნაშთები, რომლებიც საბოლოოდ იარაღად არ არის გაფორმებული და გარკვეულ ტიპს ვერ მიეკუთვნება, მაგრამ მათზე შერჩენილი ზოგიერთი ნიშანი მაისც გვაფიქრებინებს მათ გამოყენებას.

ს ა ფ ხ ე კ ე ბ ი. ქვაპარის გამოქვაბულის მე-3 შრის კომპლექსში წარმოდგენილი საფხეკები (27 ც.) სამუშაო პირის მოყვანილობისა და ნაშხადის ხასიათის მიხედვით, შეიძლება დაიყოს შემდეგ ჯგუფებად:

1. ოვალურსამუშაოპირიანი საფხეკები (6 ც.), დამზადებული 2,5—3,8 სმ სიგრძის მოგრძო განიერ ორფერდა ლამელის ბოლოზე (ტაბ. X, სურ. 2). ერთი მათგანი (ტაბ. X, 1) ჩამოყალიბებულია მცირე ზომის ლამელისებურ ანატექსზე; მისი სიგრძე 2,8 სმ-ია, სიგანე 2 სმ, იარაღს სამუშაო პირი გამოყვანილი აქვს ოდნავ მორკალურ სიგრძივ გვერდზე, რეტუშის საშუალებით.

ამავე ჯგუფს მიეკუთვნება ფრჩხილის მოყვანილობის ოვალური სამუშაოპირიანი საფხეკი (ტაბ. X, 2). ჩამოყალიბებულია სამფერდა სქელ ლამელაზე, სიგრძე 2,4 სმ-ია, სიგანე — 1,3 სმ.

II. თავირბრეტუშისანი საფხეკები (10 ც.), ჩამოყალიბებულია მცირე ზომის ლამელისებურ ანატექსებზე; სიგრძე 2,2—4 სმ-ია, სიგანე 1—1,8 სმ შორის მერყეობს (ტაბ. X, 3). ზოგს თავი ოდნავ ამოღარული აქვს. ეს იარაღები დამზადებულია ორ ან სამფერდა მიკროლამელაზე. სამუშაო პირი გაფორმებულია იარაღის ბოლოზე. საფხეკების გვერდებს ემჩნევა გამოყენების ნიშნები. აღსანიშნავია, რომ ასეთი ტიპის იარაღები დამახასიათებელია ქვაპარის სამივე ფენისათვის.

მსგავსი იარაღები გვხვდება გვარჯილასკლდეში, ეძანის მეზოლითურ სადგომში და ნეოლითურ ძეგლებში.

III. აქ ჩვენ გაერთიანებული გვაქვს თავსწორრეტუშისანი საფხეკები (5 ც.) (ტაბ. X, 4). საფხეკები ნაკეთებია კაყის 3—3,3 სმ სიგრძის ორფერდა და სამფერდა ლამელის ბოლოზე. ზოგ საფხეკს სიგრძივ გვერდზე პატარა ანამტერეები ეტყობა.

IV. მიკროსაფხეკები (4 ც.) ლამელისებურ ანატექსებზეა დამზადებული, მრგვალი სამუშაო პირით (ტაბ. X, 5).

V. ღუბლირებული საფხეკები (2 ც.), დამზადებულია ლამელისებურ ანატექსებზე. მათი სგრძე 2,2—3 სმ შორის მერყეობს (ტაბ. X, 6).

აღნიშნულ მასალებთან ერთად გვხვდება საფხეკებად განკუთვნილი (12 ცალი) წარმოების ნაშხადები. მათ არა აქვთ კარგად გაფორმებული სამუშაო პირი, რის გამოც უხეში იარაღების შთაბეჭდილებას ტოვებენ. როგორც კოლექციიდან ჩანს, ქვაპარის გამოქვაბულის აღნიშნულ შრეში მრავალნაირი სა-

¹⁸ გ. ნ ი ო რ ა ძ ე. პალეოლითის ადამიანი დევის ხერელში, საქართველოს მუზეუმის შრომები, ტ. VI, თბილისი, 1933, გვ. 68.

ფხეკია; უნდა ვიფიქროთ, რომ მათ ფუნქციონალური დანიშნულებაც სხვადასხვანაირი ექნებოდათ. საერთოდ ცნობილია, რომ თავამოღარული საფხეკების ფუნქციონალურ დანიშნულებას ძელისა და ხის დამუშავებას უკავშირებენ, ხოლო ოვალურ სამუშაოპირიანი საფხეკები კი ძირითადად ცხოველის ტყავის დასამუშავებლად არის ჩათვლილი; სწორედ ამ რიგის შინ მოსახმარ იარაღებს უნდა წარმოადგენდეს ქვაპარის ზემოხსენებული საფხეკების ტიპებიც.

ს ა კ რ ი ს ე ბ ი. ქვაპარის გამოქვაბულის მესამე შრეში აღმოჩენილია 9 ცალი საკრისი. ისინი ჩამოყალიბებულია ზოგორც პატარა ზომის კარგად გამოყვანილ ანატკეცებზე, ასევე მცირე ზომის ლამელებზე, სამუშაო პირის მოყვანილობის მიხედვით საკრისები შეიძლება შემდეგ ჯგუფებად დავყოთ:

I. საკრისები (3 ც.), რომელთა მჭრელი პირი ერთწახნაგოვანია.

ლამელაზე დამზადებული მარტივი სწორი საკრისი (ტაბ. X,₁₀). სიგრძით 3 სმ-ია, სიგანე კი 1,4 სმ უდრის. იარაღს ერთ-ერთ გვერდზე აქვს სწორი სასაკრისე ჩამონახეთქი, რომელიც თავიდან ბოლომდე გასდევს.

II. მარტივი ირიბი საკრისი (2 ც.), (ტაბ. X,_{12,13}). მისი სიგრძე 3—4 სმ-ს შორის მერყეობს. ერთი საკრისი დამზადებულია თავირბრეტუმიან მიკროლამელაზე; ამ საკრისებს მჭრელი გვერდწახნაგი თავიდან ბოლომდე არ გასდევს.

III. ხიწვიანი საკრისი (4 ც.), (ტაბ. X,₁₅) დამზადებულია თავგადამტერეულ ლამელაზე, სიგრძე 3,5 სმ-ია, სიგანე — 1 სმ. საკრისს გვერდწახნაგი ბოლომდე არ გასდევს, აქვე შეიმჩნევა ხიწვი.

კოლექციაში გვხვდება ერთი ცალი მრავალფაცეტიანი საკრისი. იგი დამზადებულია 3,5 სმ სიგრძის ანატკეცზე. ამ იარაღს ოთხი სასაკრისო ჩამონახეთქი აქვს (ტაბ. IX,₁₅); აქვე ანდა განვიხილოთ ერთი ცალი შერეული ფორმის (კომბინირებული) იარაღი (ტაბ. X,₁₄), რომლის სიგრძე 3,6 სმ-ია, სიგანე კი 2,1 სმ. იარაღს ერთ მხარეზე შუალა საკრისისა ჩამოყალიბებული, მეორე მხარეს კი თავირბრეტუმიარებული საფხეკი.

ს ა ხ ვ რ ე ტ ე ბ ი. ქვაპარის გამოქვაბულის მესამე შრეში სახვრეტები სხვა იარაღებთან შედარებით დიდი რაოდენობითაა (43 ცალი). ძირითადად ისინი დამზადებულია მიკროლამელაზე. ფორმებისა და სამუშაო პირის დამუშავების მიხედვით სახვრეტები შეიძლება დავყოთ შემდეგ ჯგუფებად:

I. ნემსისებური სახვრეტები (24 ც.); დამზადებულია 2—2,5 სმ სიგრძის ლამელებზე. მათი სამუშაო წვერი რეტუშის საშუალებითაა გაფორმებული ორივე მხრიდან. რეტუში იარაღებს ზოგჯერ ბოლომდე გასდევს, გვხვდება აგრეთვე მოპირდაპირე სიბრტყეზე მდებარე რეტუშით გაფორმებული იარაღებიც (ტაბ. X,_{16,18}). ამავე ჯგუფში ვათავსებთ მოგრძო გრავეტისნაირ ლამელაზე დამზადებულ სახვრეტებს (ტაბ. X,_{19,20}) (6 ცალი). მათი ზომები 3,8—4,5 სმ შორის მერყეობს, იარაღებს წვერი რეტუშით აქვთ გამოყვანილი.

II. სახვრეტები ვიწრო და გრძელი სამუშაო წვერით (10 ცალი). ისინი ნაკეთებია 3—4 სმ სიგრძის კაყის ლამელის ბოლოზე (ტაბ. X,₂₁).

III. ლამელისებურ ანატკეცებზე დამზადებული სახვრეტები (ტაბ.

X,22,22) (3 ც.), სიგრძე — 2,6—3,5 სმ შორის მერყეობს. იარაღს სამუშაო წვერი რეტუშით აქვს გაფორმებული.

ი ს რ ი ს პ ი რ ი. ცალფრთიანი ყავისფერი კაეისა, ჩამოყალიბებულია ორფერდა მიკროლამელაზე, იარაღს რეტუშში გაკეთებული აქვს ორივე გვერდზე, ზურგის მხრიდან წვერიც რეტუშის საშუალებით აქვს წამახული, ქუსლიც რეტუშითაა ამოღარული. სიგრძე 3 სმ-ია, სიგანე მაქსიმალური 1,2 სმ არ აღემატება. იარაღს მუცლის მხრიდანაც ქუსლთან ერყობა შესწორების კვალი, მსგავსი ისრისპირები, როგორც აღინიშნა, ქვაპარის მე-2, მე-3 შრეებშიც არის მოპოვებული (ტაბ. X,33).

ამავე ფენაში აღმოჩნდა კიდევ ერთი ცალი მიკროიარაღი, რომელიც თავისი ფორმით კალამს მოგვაგონებს და ფუნქციონალურად შეიძლება მისი ისრისპირთან გაერთიანება. იარაღის სიგრძე 3 სმ-ია, სიგანე კი 0,5 სმ. იარაღს წვერთან ცალმხრივ აქვს რეტუში. რეტუში შეიმჩნევა აგრეთვე ერთი სიგრძივი გვერდის მცირე ნაწილზე (ტაბ. X,34).

მ ი კ რ ო ლ ი თ უ რ ი ი ა რ ა ლ ე ბ ი. 1. ქვაპარის გამოქვაბულის იმავე შრეში აღმოჩენილია გრავერტსნაირი მიკროიარაღები, ე. ი. იარაღები, რომელთაც ცალი გვერდი დაბლაგვებული აქვთ რეტუშით. ასეთი იარაღი სულ 12 ცალია (ტაბ. X,21). აქედან 8 ცალი მთელი და მიკროლითურია, დანარჩენი კი თავბოლოგადამტერეულია.

2. აღნიშნულ შრეში გვხვდება აგრეთვე 10 ცალი ლამელა ცალ გვერდზე ფაქიზი რეტუშით (ტაბ. X,26-28). 7 ცალი თავბოლოგადამტერეულია; მათი ზომები 1—4 სმ შორის მერყეობს, გვხვდება აგრეთვე 5 ცალი ორივე გვერდ-რეტუშისანი და თავგვერდრეტუშისანი 6 ცალი ლამელა, რომლებიც შესაძლებელია საფხეკებადაც იყოს გამოყენებული.

3. კაეის ინვენტარში ეხვდებით გრავეტისნაირ წვეტანებს (ტაბ. X,3), რომლებიც დამუშავებულია რეტუშით, როგორც ზურგის, ასევე, მუცლის მხრიდან. ასეთი იარაღი 10 ცალია აღმოჩენილი. მათი ზომები 1,2—2,7 სმ შორის მერყეობს.

ქვაპარის მესამე შრის მიკროიარაღებიდან განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს ერთი ცალი სეგმენტისნაირი იარაღი (ტაბ. X,32), რომელსაც რეტუშში მიუყვება როგორც ქორდაზე, აგრეთვე წვერთან, ორივე მხრივ. საუარაუღებელია, რომ ეს იარაღი გამოიყენებოდა როგორც სეგმენტად, აგრეთვე სახვრეტად. საყურადღებოა, რომ ზოგი არქეოლოგი ასეთ მიკროიარაღს დამახასიათებელ ტიპად მიჩნევს მეზოლითური კულტურის ძეგლებისათვის¹⁷. მისი სიგრძე 2,5 სმ-ია.

ამავე შრეში ეხვდებით თავბოლოგვერდრეტუშისან ჩასართებს (3 ც), რომლებიც მსგავსია ზემოთ აღწერილი იარაღებისა.

ქვაპარის მეზოლითური ფენის მთელი კაეის ინვენტარის შრეებრივი აღწერილობა და პროცენტული შეფარდება მოკლედ გამოსახულია ქვემოთ წარმოდგენილ ცხრილში.

• • •

ქვაპარის გამოქვაბულში აღმოჩენილი კაეის ინვენტარის აღწერილობიდან ნათლად ჩანს, რომ მასალა საკმაოდ მრავალრიცხოვანი და მრავალნაირია.

¹⁷ П. П. Черныш, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 17.

იარაღები, უმეტესწილად, ნაკეთებია თხელ ლამელებზე ან ლამელისებურ ანატ-კეცებზე და ხასიათდება ფორმათა დახვეწილობით. იშვიათად გვხვდება მსხვილი ანატკეცებიდან დამზადებული იარაღი. მასალიდან ჩანს, რომ იარაღების დასამზადებლად გამოყენებულია კარგი ხარისხის კაჟი (ტურონ-სენონის); ასეთი კაჟი კარგადაა ცნობილი ქვაჭარის მიდამოებში. ჩანს, ასეთი მასალა ქვა-

ქვაჭარის გამოქვაბულში მოპოვებული კაჟის ინვენტარის სახეობათა პროცენტული შეფარდება მახალის საერთო რაოდენობასთან.

№№ რიგ.	წარმოების ნაშთები და იარაღები	რაოდენობა			სულ	%%
		II	III	IV		
1	ნუჯლესები	6	2	6	14	1
2	ასატკეპანამტკრევეები	80	169	108	357	24,7
3	ლამელები სხვადასვა ხანისა	79	206	210	495	31,3
4	მკრთალ რეტეშიანი ლამელები	11	16	4	31	2,2
5	საფხეკები	18	20	27	65	4,5
6	საჭრისები	6	11	9	26	1,9
7	საპერტები	18	35	43	96	6,7
8	კომინირებული იარაღები	—	1	—	1	0,05
9	ისრისპირები	2	2	1	5	0,4
10	ნამზადები	2	—	12	14	1
	მიკროლითური იარაღები					
11	სამკეთხედისმავარი	5	8	—	13	1
12	სეგმენტის. აირი	2	—	1	3	0,15
13	გრავეტ სნაირი	26	23	12	61	4,2
14	გვერდრეტული ლამელები	59	101	23	183	12,7
15	თავ ვე დრეტულიანი	10	—	6	16	1,1
16	თავბოლოვკერდრეტულიანი (ჩასართები)	2	6	3	11	0,7
17	გვერდრეტული დამბილული	10	—	—	10	0,6
18	თავბოლოვკერდრეტული	—	12	—	12	0,8
19	ფრთსებური	—	—	—	2	0,1
20	ორგვერდრეტულიანი წვეტანები (ჩასართები)	2	—	—	2	0,1
21	გრავეტისნაირი წვეტანები (გვარჯილას კადის ტიპის)	8	6	10	24	1,7
22	გაუოკვეელი დანიშნულების იარაღები	2	—	—	2	0,1
		350	618	475	1443	100

კარგელ ადამიანს შეურჩევია. საერთოდ კი საიარაღე ნედლეულის შოვნა ქვაჭარის გამოქვაბულში მცხოვრებ ადამიანს არ გაუძნელდებოდა, რადგანაც ქვაჭარის მიდამოები და მოსაზღვრე რაიონები აგებულია ზედა ცარცის კაჟის კონკრეციების შემცველი მასიური და სქელშრიობრივი კირქვებისაგან. ამ მხრივ საყურადღებოა გამოქვაბულიდან რამდენიმე კილომეტრის დაშორებით სოფ. ბოლაზოსთან მდებარე მთა აპიანჩა-ადაგის შემაერთებელი ქედი, რომელიც კოდორისა და წებელდის პატარა წყალგამყოფი ქედია.

კირქვა, რომლისაგანაც აგებულია წყალგამყოფი ქედი, მრავლად შეიცავს მაღალხარისხოვანი ვარდისფერი და ნაცრისფერი კაჟის იმ ნედლეულს, რომლის ლითოლოგიური ბუნება ქვაჭარის მასალის მსგავსია. ასეთი მსგავსება უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ეს კარიერი წარმოადგენდა ქვაჭარელი-სათვის ერთ-ერთ მთავარ პუნქტს ნედლეულის მოსაპოვებლად.

ქვეპარის გამოქვამულში კაეის ქვის პირველადი დამუშავება საკმაოდ განვითარებულია, რაც კარგად ჩანს, ერთი მხრით, კაქრიდან ნუკლეუსების დამზადების ტექნიკაში, ხოლო მეორე მხრით, ნუკლეუსიდან მიღებული მიკრო და სწორი ლამელების კომპლექსებში. ქვეპარის გამოქვამულის ქვის ინდუსტრიისა და განვითარების დონის თვალსაზრისით დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ქვის მეორად დამუშავებას, ანუ იარაღის რეტუშით გამოყენებას.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ქვეპარის სადგომში მოპოვებული კაეის

ქვეპარის იარაღების ცალკეულ სახეთა % -ული შეფარდება იარაღთა საერთო რაოდენობასთან

№№ რიგ.	ი ა რ ა ლ ე ბ ი	საერთო რაოდენ.	%-ული შეფარდება
1	სოფხეები	65	12,2
2	საქორსები	26	4,9
3	სახერტები	96	18,0
4	ისრისპირები	5	0,9
5	კომბინირებული იარაღები	1	0,2
მიკროლითური იარაღები			
6	სამკუთხედისმაგვარი	13	2,4
7	სეგმენტის აირი	3	0,6
8	თავბოლ ოვერდრეტუმიანი (ჩასართები)	11	2,0
9	გვერდრეტუმიანი ლამელები	183	34,4
10	გრავეტისნაირი	61	11,6
11	თავგვერდრეტუმიანი	16	3,0
12	გვერდრეტუმიანი დაკბილული	10	1,9
13	თავამოღარული	12	2,2
14	გრავეტისნაირი წვეტანები (გვარჯილას კლდის ტიპის)	24	4,5
15	ფრთისებური	2	0,4
16	ორვერდრეტუმიანი წვეტანები (ისრისპირები)	2	0,4
17	გოურკვევლი დანიშნულების იარაღები	2	0,4
ს უ ლ		532	100,0

ქვეპარის ქვის იარაღებისა და წარმოების ნაშთების % -ლი შეფარდება

% რიგ.	ქვის მასალა	საერთო რაოდენ.	%-ული შეფარდება
1	წარმოების ნაშთები	911	63,1
2	ი ა რ ა ლ ე ბ ი	532	36,9
ს უ ლ		1443	100,0

იარაღები ძირითადად დამუშავებულია მკვეთრი დამაბლაგველი რეტუშით, რომლებსაც ფაცეტები ერთიმეორის მიჯრით განლაგებული აქვთ პერპენდიკულარულად და იარაღზე ქმნიან ერთ მთლიან ხაზს; კოლექტიაში გვხვდება

ისეთი იარაღებიც, რომლებიც ზურგისა და მუცლის მხრიდან დამუშავებულია ე. წ. „მცოცავი“ რეტუსით. იარაღების ამგვარი დამუშავების დროს ფაცეტები განიერია და ნაკლებ ჩაღარული. საერთოდ იარაღების დამუშავება ასეთი წესით, ზედა პელეოლითში იწყება და მას „სოლუტრულ რეტუსს“ უწოდებენ¹⁸.

მასალის უფრო თვალსაჩინოდ წარმოდგენის მიზნით, ქვაპარის გამოქვაბულში მოპოვებული ინვენტარი აღწერეთ ცალკეული შრეების მიხედვით. შრეებში აღმოჩენილი კაქის მასალის განხილვისას აშკარად ჩანს, რომ მათი ერთ-ერთი მთავარი დამახასიათებელი ნიშანი, როგორც აღენიშნეთ, მკაფიოდ წარმოდგენილი მიკროლითური ტექნიკაა, რაც საერთოდ დამახასიათებელია მეზოლითური ძეგლებისათვის. ამავე დროს, ამ შრეების კაქის მასალებს შორის განსხვავება თითქმის არ შეიმჩნევა და ყველა შრე ერთი და იგივე იარაღთა სახეებითაა წარმოდგენილი. ამ მხრივ ზემოთ განხილული მასალიდან, თითქოს ოდნავ განსხვავებულად პირველი შრე გამოიყურება, სადაც აღმოჩენილია „ნიზბისნაირი“ იარაღი და ორგვერდრეტუმიანი წვეტანა (ისრისპირი), მსგავსი იარაღი ჩვენ არ გვხვდება არა თუ ქვაპარის სხვა დანარჩენ შრეებში, არამედ საქართველოს ტერიტორიაზე მღებარე არც ერთ პალეოლითურ და მეზოლითურ ძეგლებში. ამ იარაღების შესახებ ჩვენ ქვემოთ კიდევ გვექნება საუბარი.

მიუხედავად იმისა, რომ ზედა შრეში ჩნდება რამდენიმე ახალი ტიპი იარაღისა, იმავე შრის მასალის კომპლექსში შემავალი დანარჩენი იარაღთა სახეები თითქმის არ განსხვავდება ქვედა მომდევნო შრეებში აღმოჩენილი მასალისაგან. ყველაფერი ეს კი საშუალებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ გამოქვაბულში დაცული კულტურული შრეების მასალა ერთი და იგივე ეპოქაში მცხოვრები ადამიანის ნაკვალევს განეკუთვნება. შესაძლებელია ჩვენ აქ საქმე გვაქვს ერთი და იგივე კულტურის მქონე ადამიანთა მცირედ განსხვავებული თაობების ნაშთებთან. ამ ნაშთების ასაკობრივი საზღვრები არ უნდა სცილდებოდეს მეზოლითის ერთ გარკვეულ პერიოდს.

ქვაპარის გამოქვაბულის სამეცხე შრეში აღმოჩენილი ნაშთების შესწავლა საფუძვლად გვაძლევს ვიმსჯელოთ ძეგლის დამათარიღებელ ზოგიერთ იარაღთა წარმოშობაზე, მათ განვითარებასა და დანიშნულებაზე, ხოლო აქედან გამომდინარე, ქვაპარელთა ძირითად საქმიანობაზე, მათი მეურნეობის ხასიათზე.

პირველ რიგში განვიხილავთ ქვაპარის არქეოლოგიურ კომპლექსში შემავალ ნუკლეუსებს. როგორც აღენიშნეთ, ნუკლეუსების ძირითადი ნაწილი კონესურია, გვხვდება პრიზმული ბრტყელი ფორმისაც. ნუკლეუსების პროცენტული რაოდენობა ქვაპარის მთელ კომპლექსთან ძალიან მცირეა, სულ 1%-ია¹⁹. ღასაშეებია, რომ ქვაპარელი ადამიანი გამოქვაბულს გარეთაც აკეთებდა იარაღებს და მას უკვე მზა ნაწარმი მოჰქონდა ბინაზე, რაც შავიზღვისპირეთის თბილსა და ზომიერ ჰავაში სავესბით ბუნებრივი იქნებოდა.

ქვაპარის კოლექციაში საფხეცები სულ 65 ცალი აღმოჩნდა. ეს მთელი მასალის 4,5%-ია. საფხეცები ფორმების მრავალფეროვანებით და დამუშავების

¹⁸ საქართველოს არქეოლოგია, თბილისი, 1959, გვ. 45.

¹⁹ მსგავსი მდგომარეობაა კახათის მეზოლითური დროის მასალებში. ნუკლეუსების პროცენტული შეფარდება მასალის საერთო რაოდენობასთან (828) 17%-ია.

მაღალი ტექნიკით ხასიათდებიან. ისინი, ძირითადად, ლამელებზე ან ლამელი-სებურ ანატექეებზეა დამზადებული. აღსანიშნავია, რომ გვხვდება აგრეთვე მოკლე ანატექეებზე ან თავგადამტვრეულ ლამელებზე დამზადებული, ყირი-მის ადრე ნეოლითური ძეგლებისათვის დამახასიათებელი მიკროსაფხეკები. რომელთა არსებობა ზოგიერთ მკვლევარს ძეგლის დამთარიღებელ ფაქტორადაც კი მიაჩნია²⁰. როგორც ჩანს, საქართველოს ტერიტორიაზე არსებულ ძეგლებში იარაღის ეს სახე ჩნდება უფრო ადრე. ამის საფუძველზე ქმნის მიკროსაფხეკების აღმოჩენა ქვაპარაში, ჭამპალში, ციე-მღვიმეში. ხოლო ბევრი რაოდენობით ნეოლითურ ძეგლებში (ანასეულ I და ანასეულ II).

ქვაპარის გამოქვაბულში ფორმების მრავალსახეობით ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს საკრისებს. საკრისი სულ 26 ცალია აღმოჩენილი; ეს მთელი მასალის 1,9%-ია. ეს იარაღებიც ძირითადად სწორ და ვიწრო ლამელებზე დამზადებული კუთხის საკრისებია, მაშინ როდესაც დასავლეთ საქართველოს ზედა პალეოლითურ ძეგლებში (სევანთა სავანე, დევისხვრელა, საკაქია. მღვიმევი, გვარჯილასკლდე და სხვა) საკრისების უმრავლესობა ჩამოყალიბებულია უპირატესად უხეშ ანატექეებზე და პირიქედ ნუკლეუსებზეც კი. ანატექეებზე დამზადებული მრავალფაქტორიანი (პოლიედრიული) საკრისები გადმოხანძრის სახით გვხვდება ქვაპარაში და უფრო მოგვიანო დროის მეზოლითურ ძეგლებშიც, კერძოდ ჭამპალში და ციე-მღვიმეში, თუმცა, ამ უკანასკნელში იარაღის ეს სახე უფრო დახვეწილია და კარგადაა დამუშავებული. ამრიგად, ზედა პალეოლითის იარაღის სახე შემონახული ჩანს ქვაპარის და საქართველოს სხვა მეზოლითურ ძეგლებში.

ქვაპარის გამოქვაბულში ფორმათა მრავალსახეობით გამოირჩევა აგრეთვე სახვრეტებიც. აღმოჩენილია სულ 96 ცალი, ე. ი. მთელი მასალის 6,7%. ზედაპეოლითურ ძეგლებთან შედარებით მათი რაოდენობა საკმაოდ მატულობს, ზომით პატარა, ზოგიერთი მათგანი დამზადებულია გვერდრეტულშიან, სეგმენტისმაგვარ ლამელებზე.

ქვაპარის ინვენტარში ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს მცირე ზომის გრავეტისნაირ დანებს (4,2%) და მათ ნატეხებს.

ეს იარაღები, როგორც აღვნიშნეთ, დამზადებულია მცირე ზომის სწორ ლამელებზე. ლამელას ერთი გვერდი დაბლაგვებული აქვს თანმიმდევრობით ატეკილი ფაქიზი რეტუსით. ამ იარაღებმა საქართველოს ტერიტორიაზე საკმაოდ გრძელი განვითარების გზა განვლო. როგორც ცნობილია, რიგი მკვლევარებისა მას ზედაპალეოლითურ ფორმად მიიჩნევს. იგი გვხვდება დევისხვრელშიაც, მაგრამ მცირე რაოდენობით და ზომითაც დიდი. მისი სიგრძე 7 სმ-მდე აღწევს. შემდეგში კი მათი რაოდენობა საკმაოდ მატულობს საკაქიაში, მღვიმევი, გვარჯილასკლდეში, ქვაპარაში კი მათი ზომები საკმაოდ მცირდება და ფორმებიც იხვეწება. უფრო გვიან კი (ჭამპალი, ციე-მღვიმე), მათი რაოდენობა თანდათანობით კლებულობს და ნეოლითში (ანასეული I, მამათი, გურიანთა, ნიენაია შილოვკა, ანასეული II და სხვ.) სწყვეტენ თავის არსებობას. გრავეტისნაირ იარაღებს პირველყოფილი ადამიანის წარმოებაში მრავალი დანიშნულება შეეძლო შეესრულებინა. ისინი შეიძლება გამოყენებული ყოფი-

²⁰ Д. А. Крайнов, Пещерная стоянка Таш-Анр I как основа для периодизации послепалеолитических культур Крыма, МИА, 91, Москва, 1960, стр. 45.

ლიყვნენ დანებად ან კიდევ რომელიმე რთული იარაღის შემადგენელ ნაწილებად.

ქვეპარის გამოქვაბულის კაყის ინვენტარიდან განსაკუთრებით უნდა აღვნიშნოთ მცირე ზომის გვერდრეტუშიანი მიკროლამელები (12,7 %). ეს იარაღები საქართველოს ქვისხანის მასალებში ზედა პალეოლითის დასაწყისიდანაა ცნობილი და მათ საკმაოდ მკვიდრი და ადრეული ტრადიციები მოეპოვებათ.

გვერდრეტუშიანი ლამელები ჩანასახის სახით უკვე გვხვდება ადრე ზედაპალეოლითურ ძეგლებში (სევანთა სავანე, საგვარჯილე). აქ ისინი მცირე რაოდენობითაა და ფორმითაც შედარებით უხეში. შემდეგ შეიმჩნევა ამ ლამელა იარაღების როგორც ტიპობრივი დახვეწილობა, აგრეთვე მათი რიცხობრივი ზრდა. ასეთებია, მაგალითად, დევისხერელსა და საკაქიაში. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ გვარჯილასკლდეში დევისხერელთან და საკაქიასთან შედარებით მატულობს უფრო ფაქიზად ნაკეთები გვერდრეტუშირებული მიკროიარაღები.

ადრე მეზოლითში მათი დამუშავება უმაღლეს ხარისხს აღწევს; მაგალითად, იაშხვის და ქვეპარის გვერდრეტუშიანი ლამელები ნაკეთებია უფრო თხელსა და თითქმის გამჭვირვალე ვიწრო ლამელებზე და თანაც დამუშავებულია უფრო ფაქიზი რეტუშით. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ ასეთი მიკროიარაღები, როგორც ჩანს ამ პერიოდის ძეგლებში წამყვან ტიპებად იქცევიან, ხოლო მოგვიანო დროის მეზოლითურ ძეგლებში (ჭამპალი, ცოვი-მღვიმე და სხვა) კი მათი რაოდენობა თანდათან კლებულობს და მათ ადგილს იკავებენ გეომეტრიული ფორმის იარაღები, კერძოდ ტრაპეციები. ის გარემოება, რომ გრავეტისმაგვარი და გვერდრეტუშიანი იარაღები ჩვენს მასალებში ყველა სხვა დანარჩენ იარაღებს რიცხობრივად აღემატება, გვაფიქრებინებს, რომ ისინი გეომეტრიული ფორმის იარაღთა მაგივრობას ასრულებდნენ.

ასევე მერტლ მნიშვნელოვანია აქ აღმოჩენილი გრავეტის ტიპის წვეტანები (1,7%). ეს იარაღები დამუშავებულია ბრტყელი „მცოცავი“ რეტუშით. საყურადღებოა, რომ ასეთი სახის იარაღები საქართველოს ზედაპალეოლითური ძეგლებიდან ყველაზე დიდი რაოდენობითაა აღმოჩენილი გვარჯილასკლდეში. გვხვდება აგრეთვე ეძანში, ჩოხის მეზოლითურ ფენებში, ქვეპარისა და იაშხვის მეზოლითურ სადგომებში. ს. ზამიატნინის მოსაზრებით ამ სახის იარაღებს ისრისწვერებად იყენებდნენ²¹. ამჟამად აზრს იზიარებს პანიჩინა²², ბორკის გვიანმეზოლითური ძეგლების იარაღების შესწავლის დროს. ნ. ბადერი ამ სახის იარაღებს იმდენად დამახასიათებლად თვლის გვარჯილასკლდისათვის, რომ მათ გვარჯილას ტიპის წვეტანებსაც კი უწოდებს²³, მაგრამ, როგორც ჩანს, იარაღის ეს ფორმა საკმაოდ გავრცელებულია მეზოლითური დროის ძეგლებში, მაგრამ შემდეგ კი მის საზღვრებს აღარ სცილდება. ქვეპარაში აღმოჩენილ მასალებში დიდი რაოდენობითაა სხვადასხვა სახის წვეტანები, რომლებიც შესაძლებელია ისრისწვერებადაც გამოიყენებოდა.

²¹ С. Н. З а м я т н и н, Палеолит Западного Закавказья, Палеолитические пещеры Имерети, Сборн. муз. антр. и этног. Акад. наук СССР, т. XVIII, 1957, стр. 492.

²² М. З. П а н и ч и н а, Мезолитическая стоянка Борки, МИА, СССР, вып. 2, М.-Л., 1941, стр. 149—157.

²³ Н. О. Б а д е р, Варианты культуры Кавказа конца верхнего палеолита и мезолита, Москва, № 4, СА, 1965, стр. 9.

ქვაპარის თარიღის შესახებ მიახლოებით წარმოდგენას გვიქმნის აქვე მოპოვებული (13 ცალი, 1%) კაყის სამკუთხედისნაირი მცირე ზომის იარაღები. თავისი მოყვანილობით ეს იარაღები მეტ-ნაკლებად ბლაგვეთხა სამკუთხედებს ქმნიან. მსგავსი იარაღები გვხვდება საქართველოს ზედაპალეოლითურ ძეგლებში გვარჯილასკლდეში და წონის გამოქვაბულის მეზოლითურ ფენაში²⁴, ეძანის ეხში²⁵ და სხვ.

მსგავსი იარაღები ხშირად გვხვდება ჩრდილო კავკასიის ტერიტორიაზე მდებარე ჩოხისა²⁶ და კოზმა-ნოხის²⁷ მეზოლითურ სადგომებშიც, აგრეთვე კასიის კულტურის პალეოლითურ სადგომებში. ეს იარაღები ს. ბიბიკოვის²⁸ აზრით, თევზსაქერად უნდა ყოფილიყო გამოყენებული.

საერთოდ, აღსანიშნავია, რომ დასავლეთ საქართველოს პალეოლითური და მეზოლითური ძეგლები მაინცდამაინც არ გამოირჩევიან ამ სახის იარაღთა სიმრავლით.

მიუხედავად იმისა, რომ ქვაქარელი ადამიანი ძირითადად მონადირეობას მისდევდა, აღნიშნული ტიპის იარაღიდან ჩანს, რომ მეთევზეობაც არ იყო მისთვის უცნობი. მაგრამ ასეთი იარაღი სრულიად არ გვხვდება ჯამალის ეხში, ხოლო ციე-მღვიმეში თითო-ოროლაა. სრულიად განსხვავებული მდგომარეობა გვაქვს აღმოსავლეთ საქართველოს მეზოლითურ ძეგლებში და, კერძოდ, ეძანის ეხში, სადაც იარაღთა ეს სახე მრავლადაა წარმოდგენილი. ასეთი განსხვავება, ვფიქრობთ, გაპირობებული უნდა იყოს თავისებურ ფიზიკურ-გეოგრაფიულ პირობებში მცხოვრები პირველყოფილ ადამიანთა მეურნეობის ხასიათით.

შეუძლებელია არ დავაფიქროს იმ ფაქტმა, რომ ქვაპარის გამოქვაბულში ძალიან მცირე რაოდენობით გვხვდება გეომეტრიული ფორმის სეგმენტისმაგვარი იარაღები (მხოლოდ 2 ცალი). სეგმენტისმაგვარი იარაღები საქართველოს ზედა პალეოლითურ ძეგლებში ძალიან ადრე ჩნდება; იგი გვაქვს საკაეიაში, გვარჯილასკლდეში. მართალია, ქვაპარის გამოქვაბულში აღნიშნული იარაღი მცირე რაოდენობითაა, მაგრამ უდავოა, რომ ქვაპარაში მცხოვრები ადამიანისათვის ნაცნობი ყოფილა იარაღის ეს სახე. თუ რატომ არ პოვა ფართო გამოყენება ამ სახის იარაღმა, ეს შეიძლება აიხსნას სხვადასხვა სახის მიკროლითების სიმრავლით.

მეზოლითური ძეგლების შესწავლით ცხადი გახდა, რომ ამ ეპოქისათვის დამახასიათებელ კომპლექსებში პირბად არ გვაქვს გეომეტრიული ფორმის იარაღები, რომელთა დანიშნულება, ვფიქრობთ, იგივე იყო, რაც გრავეტისნაირი და გვერდრეტუშიანი იარაღებისა. მაგალითად, როგორც აღვნიშნეთ, ქვაპარის გამოქვაბულში სეგმენტები ერთეული სახითაა წარმოდგენილი, ტრაპეციები კი სრულებით არ არის. მსგავსი მდგომარეობა გვაქვს იაშთხვის, ენ-

²⁴ ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის კოლექცია.

²⁵ მ. გ ა ბ უ ნ ი ა, პალეოლითური ნაშთები ეძანის (ბარმაქსიხის) გამოქვაბულიდან, მაცნე, თბ., 1964, № 5, გვ. 157.

²⁶ В. Г. К о т о в и ч, Чохская стоянка — первый памятник каменного века в горном Дагестане, Махачкала, 1957, стр. 148.

²⁷ В. Г. К о т о в и ч, დასახ. ნაშრ., გვ. 155, 156.

²⁸ С. Н. Б и б и к о в, Раскопки в навесе Фатма-Коба, Крат. Сообщения института Археологии, т. 8, Киев, 1959.

წერის. კახათის, საგვარჯილეს და აცის მეზოლითურ ძეგლებში. ეს ფაქტი კი აღნიშნულ ძეგლებს მეტად თავისებურ ხასიათს აძლევს. იგივე მდგომარეობაა კიათურის რაიონში მდებარე ჭრუჭულის ფარდულში, სადაც ამგვარი იარაღები აგრეთვე ერთეულების სახითაა წარმოდგენილი.

გეომეტრიული ფორმის იარაღები — სეგმენტებისა და ტრაპეციების სახით — შედარებით დიდი რაოდენობითაა ზღვისპირეთის მოგვიანო დროის მეზოლითურ სადგომებში (ცივიმღვიმე, აცის ზედა ფენა, ჯამპალი), თუმცა აქაც ეს იარაღები ყირიმის მეზოლითურ ძეგლებთან შედარებით მაინცდამაინც მრავალრიცხოვნებით არ გამოირჩევიან.

ქვაქარის გამოქვაბულში აღმოჩენილი იარაღებიდან განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს თხელი ლამელისმაგვარი ორფერდა ფირფიტაზე ჩამოყალიბებული მეტად მცირე ზომის ისრისპირები (5 ცალი, ერთი მათგანი გატეხილია). მათი ქვედა ნახევარი ცალი მხრიდან ამოღარულია; ერთი გვერდი მთელ სიგრძეზე ციკაბო რეტუსით აქვს დაბლაგვებული; მეორე ბასრია და შეუმჩნეველი მძივისებური, წმინდა რეტუსითაა გამოყვანილი, გვერდების შეხვედრის ადგილზე მკვეთრი წვერია შექმნილი. რაც შეეხება იარაღის ზურგისა და მუცლის მხარეს, ისინი სრულიად დამუშავებულია. ქვაქარის მსგავსი ისრისპირები არ გვხვდება იაშთხვის და ჯამპალის სადგომებში. ისრისპირების გაჩენის ისტორია დასავლეთ ამიერკავკასიაში ცნობილია პალეოლითის შუა პერიოდიდან²⁹.

გ. ნიორაძე საკაეიაში აღმოჩენილ სამკუთხედის მოყვანილობის ლამელისებურ ანატკეცზე დამზადებულ ცალმხრივ დამუშავებულ ისრისპირს ორნიანკ-სოლუტრეს მიაკუთვნებს³⁰. ამდენად საკაეიას გამოქვაბულში ამ იარაღის არსებობა დასავლეთ საქართველოში ისრისპირების კეთების უძველეს ტრადიციებზე მიუთითებს³¹.

ქვაქარის გამოქვაბულში აღმოჩენილი ისრისპირები, მოყვანილობით და დამუშავების ტექნიკით სრულიად განსხვავდებიან საკაეიას გამოქვაბულში არსებული ისრისპირებისაგან. ისინი უფრო ემსგავსებიან გვარჯილასკლდის ამავე სახის იარაღებს. მაგრამ, ამავე დროს, ქვაქარის ისრისპირები გამოირჩევიან უფრო დახვეწილი ფორმებით.

საერთოდ კი ლამელაზე ნაკეთები მიკროლითური ისრისპირები მეტად დამახასიათებელ იარაღს წარმოადგენს ევროპის ცენტრალური ოლქის მეზოლითისათვის³².

ა. ფორმოზოვის³³ აზრით, ამგვარი ისრისპირები გვხვდება არამარტო ბალტიისპირეთის მეზოლითურ ეპოქაში, არამედ ნეოლითში, რაც დადებითად ეხ-

²⁹ გ. ნიორაძე, ქვის ხანის ადამიანი საკაეიას გამოქვაბულში, თბილისი, 1958, გვ. 82.

³⁰ გ. ნიორაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 87.

³¹ ლ. ნეხეიძე, დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითი, საკვალთფიკაცია ნაშრომი, თბილისი, 1967, გვ. 139—140.

³² М. В. Воеводский, Мезолитические культуры Восточной Европы, КСИИМК, вып. ХХХІ, 1950, стр. 110.

³³ А. А. Формозов и А. Д. Столяр, Неолитические и энеолитические поселения в Краснодарском крае, СА, № 2, 1960, стр. 9.

მაურება ნ. გურინას მოსაზრებას ბალტიისპირეთის მეზოლითური-ნეოლითური ძეგლებში ამ ტიპის იარაღების არსებობის შესახებ³⁴.

საქართველოს ტერიტორიაზე უკანასკნელი 2 ათეული წლის მანძილზე არაერთი პალეოლითური ძეგლი იქნა აღმოჩენილი, რომლებიც შეიცავენ ლამელისებურ ფირფიტებზე დამზადებულ გვერდამოღარულ ისრისპირებს.

ქვაპარაში აღმოჩენილი ისრისპირები ტიპობრივად ზუსტად საგვარჯილესა და ქახათში აღმოჩენილი იარაღების მსგავსია, განსხვავება მხოლოდ მათ ზომებშია.

მსგავსი ისრისპირები აღმოჩნდა აცის მღვიმეში (სოჭის რ-ნი). აგრეთვე ერაყის ტერიტორიაზე დ. გაროდის მიერ 1928 წელს აღმოჩენილი ზარზის პალეოლითურ სადგომში. ქვაპარის ისრისპირებთან შეინიშნება მათი მსგავსება როგორც ზომებში, ისევე დამუშავების ტექნიკაში. ანალოგიურ მსგავსებას ატარებს ნ. ბადერი. ზარზის და გვარჯილასკლდის ისრისპირებთან. იგი მიზანშეწონილად თვლის ამ ტიპის გვერდამოღარულ იარაღებს უწოდოს ზარზის ტიპის ისრისპირებ³⁵.

ლამელაზე ნაკეთები გვერდამოღარული ისრისპირები დასავლეთ საქართველოს ზედაპალეოლითურ (გვარჯილასკლდე) და ადრე მეზოლითურ სადგომებისათვის ერთ-ერთი დამახასიათებელი იარაღია. ეს იარაღები გვხვდება ადრე და გვიან ნეოლითურ ძეგლებშიაც. თუმცა ანასეულ I აღმოჩენილ გვერდამოღარულ ლამელაზე დამზადებული ისრისპირი მეტად პრიმიტიულ შთაბეჭდილებას სტოვებს და გაჭირდებოდა მისი ისრისპირებისადმი მიკუთვნება, მაგრამ თუ მოვიგონებთ პ. ფეიმენკოს³⁶ მიერ გამოთქმულ მოსაზრებას, ზოგიერთი გვერდარეტუშინი მკვეთრი წვერისა და წვერისაგან იარაღების ისრისპირებად გამოყენების შესახებ, მაშინ აღნიშნული ისრისპირებისადმი მიკუთვნება სრულიად შესაძლებელი ხდება. ანასეული I არ არის ერთადერთი ნეოლითური ძეგლი, სადაც ისრისპირი გვხვდება. ნ. გუმილევსკის მიერ ჩატარებული არქეოლოგიური კვლევის შედეგად, ნიენაი შილოვკის სადგომებზე აღმოჩენილ იქნა რამდენიმე ცალი ისრისპირი³⁷. მართალია, ეს იარაღები ტიპოლოგიულად ქვაპარის ისრისპირების მსგავსია, მაგრამ შილოვკის ისრისპირის დამუშავების ტექნიკაში ერთგვარი პროგრესულობა მაინც შეიმჩნევა, მაგალითად, ქვაპარის ისრისპირებს ღერო თუ მხოლოდ ზურგის მხრიდან აქვთ რეტუშით გამოყვანილი, ნიენაი შილოვკისას ღერო ორივე მხრიდან (ზურგის და მუცლის) აქვს დამუშავებული და ლამელიდან მკვეთრად გამოიყოფა იარაღის ღერო, ე. ი. შექმნილია ისრისპირის შედარებით სრულყოფილი ტიპი. ცნობილია, რომ სწორედ ამ ტიპის იარაღის აღმოჩენამ (ნიენაი შილოვკაში) საექვო

³⁴ Н. Н. Г у р и н а, Оленоостровский могильник, МИА, М.-Л., 1956.

³⁵ Н. О. Б а д е р, Историко-культурные области верхнепалеолитического и мезолитического времени в восточном средиземноморье. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Москва, 1965, стр. 115.

³⁶ Л. Н. С о л о в ъ е в, Неолитические поселки Черноморского побережья Кавказа: Нижне шилловское и Кистрик. Материалы по археол. Абхазии, Тбилиси, 1967, стр. 15.

³⁷ Л. Н. С о л о в ъ е в, დასახ. ნაშრ.

ვახადა ა. ფორმოზოვის მიერ გამოთქმული მოსაზრება კავკასიის ნეოლითურ ძეგლებში ისრისპირების არარსებობის შესახებ²⁸.

ამრიგად ირკვევა, რომ ლამელის ცალ გვერდზე რეტუშით ფუძემოლარული ისრისპირი, ა/კ და საკუთრივ დასავლეთ საქართველოს ზედაპალეოლითურ ძეგლებში აღრე ჩნდება. შემდეგ ისინი აგრძელებენ არსებობას მეზოლითშიც, ხოლო, შედარებით უფრო განვითარებული ტექნიკური ხერხებით შესრულებული ისრისპირები აღნიშნული მხარის ნეოლითური ძეგლისათვის დამახასიათებელი ტიპის იარაღად გვევლინებიან.

როგორც ქვაპირის გამოქვაბულში აღმოჩენილი კაეის აღწერილობიდან დავინახეთ, იარაღთა კომპლექსი ზედაპალეოლითურ ძეგლებთან შედარებით საკმაოდ განვითარებულია, ზოგიერთი ზედაპალეოლითური ფორმები, როგორიცაა შალაშინები, სათლულები, მასიური საფხეკები, შატელპერონის ტიპის დანები, ნუკლეუს-საპრისები აქ აღარ გვხვდება. ამავ დროს კაეის იარაღების ზოგი ძველი ფორმა აქ უფრო დაპატარავებული და დახვეწილი სახით გვხვდება.

კომპლექსში თავს იჩენს კაეის მიკროსაფხეკები, მარტივი ირიბი საპრისები (საპრისები ძირითადად კუთხისა). გვხვდება გვერდებდამუშავებული მიკროწვეტანები, და აგრეთვე თაბოლოარეტუშიანი ლამელები (ჩასართები), რომლებიც ტრაპეციის მაგვარი იარაღების პროტოტიპებად შეიძლება ჩაითვალოს.

ამრიგად, ზემოაღნიშნულ მონაცემთა გათვალისწინებით, შეიძლება დავასკვნათ, რომ ქვაპირის კაეის ინვენტარში არეკლილია დასავლეთ საქართველოს ზედაპალეოლითური კულტურის ძირითადი ტექნიკური ტიპოლოგიური ნიშნები, ხოლო ამავ ინვენტარისათვის დამახასიათებელი ზოგიერთი არსებითი მონაცემები, როგორიცაა: ა) მიკროლითური ინდუსტრიის დაწინაურება, ბ) ამ ინდუსტრიის წესში პროგრესული ელემენტების გაჩენა და გ) მიკროიარაღთა კომპლექსებში ზედა პალეოლითიდან განსხვავებული და ახალი ტიპების არსებობა, ქვაპირის აღრე მეზოლითური ასაკით დათარიღებას, ვფიქრობთ, ეპეის გარეშე აყენებს. ქვაპირის ასეთი ასაკით განსაზღვრას მხარს უნდა უჭირდეს აგრეთვე კაეის ინვენტარის თანმხლები ძვლის ნაკეთობათა ტიპოლოგიური შემადგენლობაც, რომლის შესახებ ქვემოთ გვექნება საუბარი.

§ 6. ძვლის იარაღები

ქვაპირის გამოქვაბულში აღმოჩენილი ძვლის იარაღები სხვადასხვა ფორმისაა; წარმოებაში მათ დიფერენციალური ფუნქციები უნდა ჰქონოდათ. ისინი ძირითადად ორი დანიშნულებისა უნდა იყვნენ: ა) საოჯახო საქმიანობისათვის განკუთვნილი იარაღები და ბ) ნადირობისათვის განკუთვნილი იარაღები. ჰათი კლასიფიკაცია ძირითადად დაუკავშირდა ფუნქციონალურ დანიშნულებას და მათ გარეგნულ ფორმაში გამოვლინებულ ნიშნებს.

ქვაპირის მეზოლითური ფენის პირველი შრე შეიცავდა 6 ცალ ძვლის იარაღს, აქედან ერთი ცალი რქისაა, დანარჩენი კი, ერთის გარდა გატეხილია.

1. ს ა დ გ ი ს ე ბ ი. 2 ცალი (ტაბ. IX₁,ა), ერთი მათგანი გაკეთებულია ჩლი-

²⁸ А. А. Ф о р м о з о в, Неолит и энеолит Северо-Западного Кавказа в Свете последних исследований. С.А., № 3, 1963, стр. 16 მისივე: Каменный век и энеолит Прикубанья. М., 1965, стр. 118.

ქოსანი ცხოველის ძელისაგან. ძეალს შემორჩენილი აქვს ეპიფიზი. ეპიფიზი იმისათვის იყო დატოვებული, რომ მუშაობის პროცესში აღამიანს შესძლებოდა უფრო მეტი ძალით დაწოლა გასახერგტ საგანზე. სადგისი მარტივად არის დამუშავებული. დამუშავებული აქვს წვერი, ღეროს კი არ ეტყობა გასუფთავება-გაფხეკა, სიგრძე 15,6-ია. მეორე სადგისი დამზადებულია ჩლიქოსანი ცხოველის ძელისაგან, შემორჩენილი აქვს ეპიფიზი. ძეალი არ არის ფაქიზად ნაკეთები; წვერი მოტეხილი აქვს. ზემო ნაწილში, იქ, სადაც ეპიფიზია, შეიმჩნევა ნახერგები, მაგრამ როგორც ჩანს, იგი შემთხვევითია, რადგანაც ამ ნაწილში სადგისს არ ეტყობა კაეის იარაღით დამუშავების კვალი.

II. თავბოლომოტეხილი სადგისები — 2 ც. (ტაბ. XI, 4,5). ცალ მხარეზე ეტყობათ ბუნებრივი სიგრძივი ღარი. ერთის სიგრძე 2,8 სმ-ია, მეორესი კი 5,4 სმ. ამავე ფენაში გვხვდება ერთი ცალი ბრტყელგეროიანი სადგისი (ტაბ. IX, 12) იარაღი ფახეხილ-გაპრიალებულია, ეტყობა დამუშავების დროს მიღებული სიგრძივი ნაკაწრები. სამუშაო წვერი მოტეხილი აქვს. სიგრძე 9 სმ-ია.

ქვაქარის ამავე შრის ძელის მასალებში გვხვდება ჭერანის რქისაგან გაკეთებული ნიჩბისებური იარაღი, რომლის შესახებაც შემდეგ დაწვრილებით გვექნება საუბარი.

მეორე შრეში ძელისაგან ნაკეთები 8 ცალი იარაღია აღმოჩენილი. აქ გვხვდება როგორც სადგისები, ისე ხელშუბისპირები. დანიშნულებისა და ფორმა-მოყვანილობის მიხედვით ეს იარაღები საკმაოდ განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან, რაც საშუალებას გვაძლევს ისინი სათანადო ჯგუფებად დავყოთ.

1. მრგვალგეროიანი სადგისები (2 ც.). ერთი მათგანი დამზადებულია ლულოვანი ძელის ანამტერევეზე (ტაბ. XI, 6). იარაღის ორივე თავი წაწვრილებულია, აქედან ერთი უფრო კარგად გამოყვანილი და წაგრძელებულია, ვიდრე მეორე. სადგისი კრილში მრგვალ განიკვეთს იძლევა. იარაღს კარგად ეტყობა დამუშავების კვალი, სიგრძივი ნაკაწრების სახით. ზედაპირი მთლიანად გაპრიალებულია (სიგრძე 12,5 სმ).

მეორე სადგისი (ტაბ. XI, 6) დამზადებულია ლულოვანი ძელის ანამტერევეზე, ბოლო მოტეხილი აქვს, ამიტომ იარაღის თავდაპირველი ზომა ჩვენთვის უცნობია. ერთი გვერდი საკმაოდ კარგად დამუშავებული და გაპრიალებულია, ხოლო მეორე გვერდზე შეიმჩნევა ლულოვანი ძელის ბუნებრივი ნასერტები. სადგისის წვერი კარგადაა დამუშავებული, იარაღი წვერთან ორივე მხრივ წათლილია და გამოყვანილი აქვს ბრტყელი და მკვეთრი სამუშაო წვეტი. სიგრძე — 9,5 სმ-ია.

II. ბრტყელგეროიანი სადგისები (2 ც) (ტაბ. XII, 11, 12). თავბოლო მოტეხილია. ერთი მათგანი ნაკეთებია ცხოველის ნეკნის ძელის 7 სმ სიგრძის ფრაგმენტზე, მეორე სადგისი შედარებით უკეთაა დაცული, გაპრიალებულია, სიგრძე 8 სმ-ია.

III. ხელშუბისპირები (3 ც.). ერთ მათგანს ირიზად აქვს ბოლო ჩამოტეხილი დარჩენილი ნაწილი წარმოადგენს 13 სმ სიგრძის ძელის ღეროს, რომლის ზედაპირიც საკმაოდ კარგადაა დამუშავებული და გაპრიალებული; წვერი წამახულია (ტაბ. XI, 7). მეორე შედარებით უხეშადაა დამუშავებული, მისი სიგრძე 9 სმ-ია, მესამე იარაღი კი თავბოლო მოტეხილია (ტაბ. XI, 9).

ამავე შრეშია აღმოჩენილი ერთი ცალი გვერდამოღარული შუბისპირი (ტაბ. XII, 13). იგი წარმოადგენს 10,3 სიგრძის ძელის ღეროს, რომლის

ზედაპირი მთლიანადაა დამუშავებულ-გაპრიალებული. იარაღს თავი და ბოლო მოტეხილი აქვს, ერთ გვერდზე ეტყობა არაღრმა ღარი; მის ზედა ნაწილში შეიმჩნევა დაზიანება.

მესამე შრეში აღმოჩენილია 10 ცალი ძელის იარაღი; დანიშნულებისა და ფორმა-მოყვანილობის მიხედვით შესაძლებელი ხდება ცალკეული ჯგუფების გამოყოფა.

I. ხელშუბისპირები (3 ცალი). ერთი მათგანი დამზადებულია მსხვილფეხა ცხოველის (შესაძლებელია დათვის) მასიური ძელის ნაწილისაგან. იგი წარმოადგენს 21 სმ სიგრძის და 1,3 სმ სიგანის ოვალურ განივკვეთიან იარაღს, რომლის მთელი ზედაპირი მნიშვნელოვნადაა დამუშავებული. კარგად ეტყობა დამუშავების დროს წარმოქმნილი სიგრძივი ნაკაწრები. იარაღის წვერი დამრგვალებული და წაწვეტებულია, ბოლო კი გაბრტყელებულია. (აკლია მცირედი ნაწილი). კიდეები ორივე მხრიდან ისეა გათლილი, რომ იარაღის გვერდები შედარებით თხელია (ტაბ. XII_{1,17}). მეორე იარაღი (ტაბ. XIII₁₅) გაკეთებულია 13 სმ სიგრძის ლულოვანი ძელის ღეროზე. წვერი საკმაოდ წამახული აქვს, ბოლო კი ირიბად ჩამოტეხილი; იარაღის ზედაპირს კარგად ეტყობა დამუშავების კვალი ხაკაწრების სახით. მესამე იარაღი თავბოლო მოტეხილია და მისი ფორმის შესახებ ვერაფერს ვიტყვით (ტაბ. XII_{1,16}).

II. ჯგუფი ხელშუბისპირი, ღარიანი, 3 ცალი. ერთი მათგანი (ტაბ. XIII_{1,18}) დამზადებულია მსხვილფეხა ცხოველის ლულოვანი ძელისაგან, იგი წარმოადგენს 19 სმ სიგრძის და 1,2 სმ სიგანის ძელის ღეროს. ზედაპირი გაპრიალებულია, წვერის მცირედი ნაწილი მოტეხილია. იარაღის ზედაპირზე ერთ მხარეს ამოკვეთილია საკმაოდ ფართო და ღრმა ღარი. მეორე იარაღი (ტაბ. XIII_{1,20}) გაკეთებულია ცხოველის ლულოვანი ძელის ანატაკიციდან. წვერი თანდათანობითაა წაწვრილებული. (აკლია წვერის მცირე ნაწილი). იარაღის ბოლო წვერთან შედარებით უფრო სქელია. იარაღს გვერდზე გაკეთებული აქვს ღრმა ღარი. ზედაპირი გაპრიალებულია, ეტყობა დამუშავების კვალი სიგრძივი ნაკაწრების სახით. სიგრძე 15 სმ-ია. ამავე ჯგუფში ვაერთიანებთ 11 სმ სიგრძის თავბოლომოტეხილ ხელშუბისპირს (ტაბ. XIII_{1,19}). იარაღს გვერდზე მიუყვება ფაქიზად ნაკეთები სიგრძივი ღარი და წყდება წვერიდან 2 სმ-ის დაშორებით. ეტყობა ეს ღარები გამოყვანილია მეტად ფაქიზი და ბასრი კაჟის იარაღით, სიღრმეში შეიმჩნევა ასეთი იარაღის კვალი მკრთალი ნაკაწრების სახით.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია ქვაპარაში აღმოჩენილი ხელშუბისპირი (ტაბ. XIII_{1,21}), რომელსაც ორივე მხრივ გაუყვება ფაქიზად ნაკეთები სიგრძივი ღარი. ღარები წყდება წვერთან, მისგან 2 სმ დაშორებით. იარაღს წვეტი წამახული აქვს, ბოლო კი მოტეხილი. იარაღის ზედაპირი გაპრიალებულია, მისი სიგრძე 6,5 სმ-ია.

III. საყოფაცხოვრებო დანიშნულების ძელის იარაღები, საპრიალებლები 2 ცალი (ტაბ. XIV_{1,22,23}). ერთ მათგანს თავი და ბოლო მოტეხილი აქვს, საშუალო პირი გამოყვანილი აქვს მუცლის მხარეზე, სადაც მას ნასვრეტოვანი ძელის ნაწილიც კი შეერჩენია, ზედაპირი კარგად აქვს გაპრიალებული. სიგრძე 6 სმ-ია, სიგანე — 2 სმ.

მეორე საპრიალებელი იარაღი კი გაცემებულია ძვლის 6 სმ სიგრძის საკმაოდ თხელ ანატექცზე, რომელსაც ბოლო მოტეხილი აქვს, იარაღის სამუშაო პირი თანდათან შევიწროებული და ოვალური მოყვანილობისაა. ორივე ზედაპირი ნალესია. საპრიალებელის ერთი გვერდი, მეორესთან შედარებით მომრგვალებულია, ზედაპირი გაპრიალებულია და ეტყობა ხანგრძლივი ხმარების კვალი ნაკაწრების სახით; მსგავსი იარაღები გვხვდება გვარჯილასკლდეში³⁹ და მურზაკ-ყობაში⁴⁰.

მესამე შრეში აღმოჩენილ მასალათა შორის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი იარაღია ბრტყელეროვანი სადგისი (ტაბ. XII, 14) დამზადებული ჩლიქოსანი ცხოველის ნეკნის ძვლისაგან. სადგისის სამუშაო წვერი გრძელია და კარგად დამუშავებული, ბოლო კი შედარებით მოკლეა.

იარაღის ზედაპირი კარგადაა გაპრიალებული. იარაღს შუა ნაწილზე გაცემებული აქვს ერთმანეთის მიმართ პარალელურად განლაგებული 9 განივი ნაკღევი ზოლი. ამ ნაკღევებს შორის მანძილი ერთნაირია (1 მმ) ხაზები ძვალზე მიზნობრივი ჩანს; შესაძლებელია ეს იყო სათელეო ქდეები. ანალოგიური შემთხვევა გვაქვს მღვიმეში⁴¹, გვარჯილასკლდეში⁴², შან-კობაში⁴³. ეს სადგისი მოწმობს ძვლის დამუშავების მაღალ ტექნიკას. უნდა ვიფიქროთ, რომ ძვლის იარაღის ასეთი ფაქიზი დამუშავება ქვაჭარელს შეეძლო ზემოთ განხილული კაცის გვერდამოღარული საფხეკებით და დაკბილული ლამელებით. კაცის ამოღარულ ნაწილში ძვლის მრგვალი წვერი კარგად ჩაჯდებოდა და ძვალზე ხაზებს კი შესაძლებელია ბასრნაპირებიანი ლამელით უკეთებდნენ.

ამრიგად ქვაჭარის გამოქვაბულის ზემოთ განხილულ მეზოლითურ შრეებში აღმოჩენილია სულ 24 ცალი ძვლის იარაღი. აქედან სადგისი 10 ცალია, საპრიალებელი 2 ცალი, ზელშუბისპირი კი 12 ცალი. ძვლის იარაღებს პირველადი დამუშავების თვალსაზრისით განსხვავება არ ემჩნევათ, რაც შეეხება მათ მეორად დამუშავებას, ე. ი. იარაღის საბოლოოდ გაფორმებას, აქ უკვე სხვადასხვა ტექნიკის ნიშნები ჩანს (სამუშაო წვერის სხვადასხვანაირობა, ღარები და ა. შ.).

ქვაჭარის კოლექციაში გარდა იარაღებისა, მოგვეპოვება ძვლის მრავალი ნამტვრევი. აღსანიშნავია ძვლის იარაღების წარმოების პროცესში წარმოქმნილი ნემსისებური ნატეხები, რაც ძვლის იარაღთა ადგილობრივ დამზადებაზე უნდა მეტყველებდეს. არსებობს მოსაზრება, რომ ძვლის ფრაგმენტებს პალეოლითელები კაეზე რეტუშის გასაკეთებლად იყენებდნენ⁴⁴.

ზოგიერთი მკვლევარის აზრით, ძვლის იარაღთა დასამზადებლად ძირითა-

³⁹ დ. თ. უ. შ. ა. ბ. ი. შ. ვ. ი. ლი, გვარჯილასკლდის პალეოლითური ნაშთები, თბილისი, 1960, გვ. 83.

⁴⁰ С. Н. Бибикова, Производственная роль костяного инвентаря в хозяйстве позд. неолитических обществ Крыма. Ученые записки, серия ист. наук, вып. 13, Ленинград, 1949, стр. 35.

⁴¹ ნ. კ. ი. ლ. ა. ბ. ე. (ბ. ე. რ. ძ. ე. ნ. ი. შ. ვ. ი. ლი), მღვიმეში მოპოვებული ახალი პალეოლითური ნაშთები, ავტორეფერატი, თბილისი, 1949, გვ. 11.

⁴² დ. თ. უ. შ. ა. ბ. ი. შ. ვ. ი. ლი, დასახ. ნაშრ., გვ. 103.

⁴³ С. Н. Бибикова, დასახ. ნაშრ., გვ. 26.

⁴⁴ Е. А. Вехилова, Стоянка Сурен I и ее место среди палеолитических местонахождений Крыма и близких территорий, МИА СССР, 59, Ленинград, 1957, стр. 293.

დად გაჩაყენებულია საქრისები⁴⁵, ს. სემიონოვი⁴⁶ და ვ. ვეკილოვა⁴⁷ სთვლიან, რომ ამავე დანიშნულებისათვის შეიძლებოდა გამოყენებული ყოფილიყო კაყის გვერდრეტშირებული ლამელებიც. ქვაქარის გამოქვაბულში ასეთი გვერდრეტშირებული ლამელები დიდი რაოდენობითაა წარმოდგენილი.

ძვლის იარაღების გამოყენება ქვის ხანის ადამიანმა ადრე დაიწყო. ძვლისაგან დამზადებული იარაღები ერთეულების სახით გვხვდება მუსტიურის ხანის ძეგლებში. აღსანიშნავია: ჩრდილო კავკასიაში, ილის სადგომში აღმოჩენილი ძვლის ფრაგმენტები, რომლებსაც გრდემლებს უწოდებენ⁴⁸.

ძვლის გამოყენება ცნობილია აგრეთვე ყირიმის პალეოლითურ სადგომებში (ჩოქტურჩა, კიიკ-ყობა და სხვ.).

ქვედა პალეოლითის გვიანი პერიოდის სადგომებში ჩანასახის სახით არსებული ძვლის იარაღები გამოიყენება ზედა პალეოლითის დასაწყისიდან, მის პირველ ფაზაში ორინიაკის პერიოდში დასავლეთ ევროპის პალეოლითურ სადგომებში ცნობილია ძვლის ბრტყელდეროიანი, საპრიალებელი იარაღები. გ. მორტილიეს აზრით, ეს იარაღები ცხოველის გასატყავებლად იყო განკუთვნილი⁴⁹. ამავე პერიოდიდანაა ცნობილი ძვლის სადგისები, სახერცებები და სხვა იარაღები.

ეს ის პერიოდია, როდესაც ბუნებრივი პირობების გაუარესებასთან დაკავშირებით პალეოლითელ ადამიანს გაუჩნდა მოთხოვნილება დაეფარა გაშიშვლებული სხეული. ე. ვეკილოვას აზრით, ზედა პალეოლითში მცხოვრები ადამიანი უკვე შემოსილია შეკერილი ტყავის ტანსაცმლით⁵⁰. ვფიქრობთ, რომ ზემოთ აღწერილი წვერწამახული ძვლის იარაღები ამ რიგის საქმიანობისათვის იყო განკუთვნილი.

ძვლის იარაღებს შორის კავკასიისა და, კერძოდ საქართველოს ზედაპალეოლითურ ძეგლებში პირველი ადგილი უჭირავს სადგისებს. მსგავსი იარაღები გვხვდება დევის ხერელში (ისინი შედარებით უხეში ფორმისაა), აგრეთვე საკაქიაში და მღვიმევეში. სადგისები განსაკუთრებით დიდი რაოდენობითაა წარმოდგენილი გვარჯილასკლდეში.

აღსანიშნავია, რომ ასეთი იარაღები გვხვდება უფრო მოგვიანო დროის ძეგლებშიც.

ქვაქარაში აღმოჩენილი ნაშთებიდან მეტად საინტერესო მონაპოვარს წარმოადგენს ჭეირანის რქისაგან გაკეთებული „ნიჩბისნაირი იარაღი“ (ტაბ. X IV, 24). იგი ორივე მხრიდან გადაღესილ-გაპრიალებულია და ასეთი გზით მიღებულია ბრტყელპირიანი. ოდნავ წაგრძელებული იარაღი. მისი საერთო სიგრძე 30 სმ აღწევს, სამუშაო პირის სიგრძე კი 8 სმ-ია. რქის მოღუნულ თავზე შეიმჩნევა ზედაპირის ძლიერი გადაღესილობა-გაპრიალება, რაც იარაღის ხანგრძლივ გამოყენებაზე უნდა მიუთითებდეს; შუა ნაწილზე კი შერჩენილი აქვს რქისათვის ჩვეულებრივი ბაოიანი ზედაპირი. ამ იარაღთან დაკავშირებით

⁴⁵ ვ. გ. ო. დ. ო. ვ. ი. საქრისების გაჩენის უკავშირებს ძვალს.

⁴⁶ С. А. Семенов, Первообытная техника, МИА, № 54, М.-Л., 1957, стр. 185.

⁴⁷ Е. А. Векилова, დასახ. ნშრ., გვ. 303.

⁴⁸ С. Н. Замятин, Итоги последних исследований Ильского палеолитического местонахождения, Труды II междунаро. конференции, АИЧПЕ, 1934, вып. 5, стр. 213.

⁴⁹ Г. и А. Мортилье, Донсториическая жизнь, 1903, С-П, стр. 180.

⁵⁰ Е. А. Векилова, დასახ. ნშრ., გვ. 293.

აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ ცხოველის რქის ბუნებრივად მოღუნული ნაწილი, ტარის ნაცვალად ყოფილა გამოყენებული, ე. ი. რქის ბუნებრივი ფორმა კარგად გაუთვალისწინებია ქვაპარის გამოქვაბულში მცხოვრებ პირველყოფილ ადამიანს და მისგან ვახვრეტის გარეშეც საკმაოდ მოხერხებული ტარიანი იარაღი შეუქმნია. იარაღის ხელში დაქერისას უმაღლეს იგრძნობა, რომ მისი გამოყენების დროს, ტარზე დაწოლით მთელი სიმძიმე ადვილად გადაიტანებოდა სამუშაო პირზე. ქვაპარის გამოქვაბულში აღმოჩენილი ნიჩბისნაირი იარაღი ფუნქციონალურად განსხვავდება საქართველოს ტერიტორიაზე არსებულ ზედა პალეოლითის სადგომებში მოპოვებული რქის იარაღებიდან (დევისხვრელი, საკაჟია, საგვარჯილე), სადაც რქის იარაღი უფრო მარტივი ფორმისაა და ძირითადად მცენარის ფესვების ამოსათხრელად უნდა ყოფილიყო განკუთვნილი, ხოლო პირბრტყელი და საკმაოდ მოხერხებული ფორმის ქვაპარული რქის იარაღით კი შეიძლებოდა მიწაზე უფრო ღრმა კვალის გავლება, მისი მოთხრა. როგორც ცნობილია, ქვაპარის გამოქვაბული ძირითადად მეზოლითელი ადამიანის ნაბინევია; ეს იარაღიც, უდავოა, მეზოლითელი ადამიანის შემოქმედების შედეგია; ამ ფენებში ასეთი რქის იარაღის აღმოჩენა შესაძლებელია იმის მაუწყებელია, რომ ზემოაღნიშნული ადამიანი უკვე ეკიდება მიწას მისი დამუშავების მიზნით, ე. ი. რქის იარაღი განკუთვნილია იმ დროს შრომის პროცესს, როდესაც ფეხს იკიდებდა მიწათმოქმედებაში⁸¹.

ქვაპარაში აღმოჩენილი რქის იარაღი შესანიშნავად აკავშირებს საქართველოს ზედა პალეოლითსა და მომდევნო ეპოქის ნაბინაევებზე (საგვარჯილე, ქვაცხელუბი) აღმოჩენილ იმავე სახის ნაშთებს. ეს ნივთი საშუალებას გვაძლევს, ავღეთვე თვალი გავადევნოთ აღნიშნულ იარაღთა ტიპების განვითარების პროცესს, პირველყოფილ სამიწამოქმედო იარაღის თანდათან სრულყოფილი ტიპის შექმნას.

ქვაპარა საქართველოს მეზოლითურ ძეგლთა შორის პირველია, სადაც ასე დიდი რაოდენობით და ტიპობრივადაც მრავალნაირი ძვლის იარაღებია წარმოდგენილი. ამ მასალიდან ძეგლის თარიღისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება გვერდლარაიან ხელშუბისპირებს.

როგორც ცნობილია, ასეთი ღარიანი ძვლის იარაღები განკუთვნილი იყო ნედგენილი ტიპის ხელშუბისპირად, ე. ი. ძვლის ღარებში ჯდებოდა კაჟის სხვადასხვა სახის იარაღები, (გვერდრეტუშაინი მიკროლამელები, გრავეტისნაირი მიკროიარაღები, თაგბოლოგვერდრეტუშირებული ჩასართები) და ამ წესით იქმნებოდა მონადირეობისათვის განკუთვნილი. შორს სატყორცნი იარაღი. მართალია, ჩვენ ასეთი პირგამართული იარაღი არ შეგვხვედრია, მაგრამ ქვაპარის კულტურულ ფენაში სხვადასხვა სახის მიკროიარაღებისა და ძვლის ნაკეთობათა თანაარსებობა გვაფიქრებინებს, რომ ქვაპარელი უკვე დაუფლებულია აღნიშნული ტიპის იარაღების წარმოებას.

მიკროლითებით აღკაზმული იარაღები იყო გავრცელებული მადლენისა

⁸¹ ნ. ბერძენიშვილი, გ. გრიგოლია, შავიზღვისპირეთის პალეოლითური ექსპედიციის 1963 წლის საველე მუშაობის ანგარიში, XIII სამეცნიერო სესია, მიძღვნილი 1963 წ. საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, თბ., 1964.

და მის მომდევნო ეპოქებში; მსგავსი იარაღები გვხვდება გვარჯილას კლდეში⁵² (1 ცალი), შან-ყობაში⁵³, ტაშ-აირში⁵⁴, ტალიცკში⁵⁵ და სხვ.

მეტად მნიშვნელოვანი იყო ო. ბადერის⁵⁶ მიერ წითელტბასთან, მეზოლითური დროით დათარიღებულ ძეგლებში აღმოჩენილი ქვაჭარის მსგავსი გვერდამოღარული ძვლის იარაღი, რომელსაც შერჩენილი ჰქონდა გვერდდაბლაგვებული ლამელები. ასეთი რთული იარაღის დამზადება ქვაჭარელი ადამიანის შემოქმედებითი და განვითარებული კულტურის ნიშანია. ს. ბიბიკოვი ყირიმის მეზოლითურ ძეგლებში აღმოჩენილ ამ სახის გვერდამოღარულ იარაღების შესწავლის დროს აღნიშნავს, რომ ასეთი სახის იარაღი მეზოლითური ეპოქის ერთ-ერთი წამყვანი იარაღი იყო⁵⁷.

ქვაჭარის გამოქვაბულში აღმოჩენილი ძვლის იარაღ-ხელსაწყოების სიჭარბე ნათელს ხდის, რომ იქ ძირითადად მონადირეები ბინადრობდნენ. ამასვე ადასტურებს ზემოთ აღნიშნული კაეის იარაღთა ხასიათი. თუმცა მათი საყოფაცხოვრებო საქმიანობა მარტო ნადირობით არ შემოიფარგლებოდა; ეს ხალხი დაუფლებული იყო შემგროვებლობის მაღალ ფორმებს (ნიჩბისნაირი იარაღი) და, ჩანს, მეთევზეობასაც (სამკუთხედისმაგვარი იარაღები)⁵⁸.

მონადირეობის როლი ქვაჭარელის ცხოვრებაში საკმაოდ დიდი იყო, რასაც ხათლად მოწმობს გამოქვაბულის მეზოლითურ ნაბინავებში აღმოჩენილი ზემოთ აღწერილი მეოთხეულ ცხოველთა მრავალი ნაშთი და აგრეთვე ძვლის იარაღ-ხელსაწყოების განვითარებული ფორმები. ქვაჭარელს უკვე ჰქონდა საკმაოდ განვითარებული და დახვეწილი ფორმის შორს სატყორცნი იარაღები, რაც მას საშუალებას აძლევდა ძირითადად მარტო ენადირა ფრინველებსა და ისეთი სახის ცხოველებზე, როგორიცაა კეთილშობილი ირემი, თხა, ჭიჭიანი და სხვ., მაგრამ ამ იარაღებით მტაცებელ ცხოველზე დამოუკიდებლად ნადირობა, ან მათგან თავის დაცვა, რასაკვირველია, ძნელი დასაშვებია. უნდა ვიფიქროთ, რომ საჭიროების შემთხვევაში, ნადირობას მაინც კოლექტიური (ჯგუფური) ხასიათი ჰქონდა.

ამრიგად, ქვაჭარის მეზოლითურ კულტურულ ფენაში აღმოჩენილი ძვლის იარაღები, ტიპოლოგიურად და ფუნქციონალურადაც ახლო დგანან გვარჯილას კლდეში აღმოჩენილი ძვლის იარაღებთან, სადაც გვხვდება მსგავსი ფორმები, სადგისები, ხელშუბისპირები, საპრიალებლები. ქვაჭარაში აღმოჩენილი ძვლის იარაღი უფრო დახვეწილი და ფაქიზი ფორმებით ხასიათდება, რაც გვაფიქრებინებს, რომ ქვაჭარის მასალები უფრო ახალგაზრდაა, ვიდრე გვარჯილასკლდის

⁵² დ. თ. უ. ა. ბ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი., გვარჯილასკლდის პალეოლითური ნაშთები, თბილისი, 1960, გვ. 131.

⁵³ С. Н. Биби́ков, დასახ. ნაშრომი, გვ. 19.

⁵⁴ А. А. Кра́йнов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 82.

⁵⁵ М. Д. Гвоздо́вер, Вкладышевы́й наконечник с палеолитической стоянкой Талицкой. Ученые записки, вып. 158, Москва, 1952, стр. 207—209.

⁵⁶ О. Н. Ба́дер. Очерк работ Азово-Черноморской экспедиции. Краткие сообщения Института Истории, Мат. культуры им. И. Я. Мара, вып. XXXI, М.-Л., 1950, стр. 180.

⁵⁷ С. Н. Биби́ков, დასახ. ნაშრომი, გვ. 176.

⁵⁸ ნ. ბ. ე. რ. ძ. ე. შ. ვ. ი. ლ. ი., პირველყოფილი მიწათმოქმედების ისტორიისათვის საქართველოში, შრომები, II, თბილისი, 1956, გვ. 273.

მასალები, რომელთაც დ. თუშბარამიშვილი ათარილებს განვითარებული მად-
ლენით ან მადლენის ბოლო პერიოდით. ქვაპარის ძვლის იარაღები ახლო კავ-
შირს ამჟღავნებენ ყირიმის მეზოლითურ ძეგლებში აღმოჩენილი ძვლის ნაკე-
თობასთანაც — შან-ყობა, მურზაკ-ყობა. ამ მხრივ განსაკუთრებით უნდა აღი-
ნიშნოს ქვაპარაში აღმოჩენილი გვერდლარიანი შუბისპირების ტიპოლოგიურად
და ფუნქციონალურად მსგავსი იარაღების არსებობა შან-კობაში და ჩრდილო
შავიზღვისპირეთში (წითელი ტბა). არსებული მასალის მიხედვით ქვაპარა ყვე-
ლაზე მეტად ემსგავსება ყირიმის ზემოთ აღნიშნულ ადრემეზოლითურ ძეგ-
ლებს, ამევე დროს მსგავსება ჩანს ამ ორივე ძეგლზე მოპოვებულ სხვა სახის
ძვლის იარაღში, რაც ჩვენი აზრით, მათ ქრონოლოგიურ ერთიანობას უნდა მი-
გვანიშნებდეს. ზემოაღნიშნული ფაქტები, კიდევ უფრო ამაგრებენ ჩვენს მო-
საზრებას ქვაპარის მეზოლითური ასაკით დათარიღების შესახებ.

თ ა ვ ი V

შავიზღვისპირეთში ახლად აღმოჩენილი მეზოლითური ძეგლები

§7. ე ნ წ ე რ ი

ჩვენი შრომის პირველ თავში უკვე აღინიშნა, რომ საქართველოს შავი-
ზღვისპირეთში, ამ უკანასკნელი ათი წლის განმავლობაში სხვა მეზოლითუ-
რი ძეგლებიცაა აღმოჩენილი. ასეთებია: ენწერი, იაშთხვა, და ჭამპალი. ეს
ძეგლები მჭიდრო კავშირს ავლენენ ქვაპარასთან. ამდენად საჭიროდ ვთვლით
ისინი აქ მოკლედ მიიწვინო განვიხილოთ. ამის აუცილებლობას იწვევს თვით ნა-
შრომის მიზანდასახულებაც.

ენ წ ე რ ი ს მეზოლითური სადგომი მდებარეობს მდ. ენგურის მარ-
ცხენა ნაპირზე, სოფ. ლიადან 1 კმ დაშორებით, ენწერის ანუ თანამედროვე სოფ.
ორჯონიკიძის სამხრეთ დასავლეთ ნაწილში, ზღვის დონიდან 150—155 მ სი-
მაღლის მინდელურ-ჩაუდურ ტერასზე¹: ყვითელი თიხნარებით წარმოდგენილი
ტერასის ზედაპირული საფარი ენწერი-ორჯონიკიძის მიდამოებში ღენუდაციის
შედგად წარმოქმნის აზვირთულ რელიეფს, მომცრო ღარტაფებითა და და-
ბალი საგორებით.

სწორედ ერთ-ერთ ასეთ ღარტაფშია მოპოვებული კაყის მასალები, რომელთაც რაიმე გადაადგილების ნიშნები არ ეტყობათ და მათი გავრცელების
ხასიათი მოწმობს, რომ ისინი ღარტაფის ძირზე გამოჩნდნენ ნიადაგის ლო-
კალური გაშიშვლების შედეგად და არა სხვა ადგილებიდან ჩამორეცხვის გზით.

ხსენებულ მონაკვეთზე 1965 წ. გაკლებულ იქნა მცირე ზომის (1 მ X 1 მ)
საცდელი შურფი, რომელმაც ზედაპირიდან 60—80 სმ სიღრმეზე გამოავლინა
პალეოლითური ხანის ნახშირის ნამცეცებისა და კაყის იარაღ-ნატეცების
შემცველი უძრავი კულტურული ფენა.

¹ დ. წ ე რ ე თ ე ლ ი, სოფ. ლიასა და რეჩხის (მდ. ენგურისა და ერისწყლის ხეობების) მი-
დამოებში აღმოჩენილი პალეოლითური იარაღების გეოლოგიური პირობები (ხელნაწერი). თბ.,
1965.

² დ. წ ე რ ე თ ე ლ ი, დასახ. ხელნაწერი.

საძველ თხრობში გაშიშვლდა დელუვიურ-ალუვიური და კულტურული ნალექების შემდეგი სტრატეგრაფიული სურათი (ტაბ. XV,1).

1. პირველი (ზედა) ფენა წარმოდგენს 10—15 სმ სისქის ჰუმუსირებულ ნიადაგს.

11. მეორე ფენა წარმოდგენილია შშრალი, მოყვითალო თიხებით; სისქე — 3—40 სმ;

III. მესამე ფენა ხასიათდება მონაცრისფრო შეფერილობითა და ვარო-ხოვანი სტრუქტურით. სისქე 60—80 სმ არ აღემატება.

მესამე ფენის ზედა ნაწილი კულტურულია (20—30 სმ). იგი მნიშვნელოვანი რაოდენობით შეიცავს ხის ნახშირის ნამცეცხვს, კაჟის იარაღ-ანატექებს და წარმოების ნარჩენებს. ფენაში ძვლოვანი მასა არ აღმოჩენილა. ეს არცაა გასაკვირი, რადგან, როგორც ცნობილია, კოლხეთის თიხნარ ნიადაგებში (თავისებური კლიმატის გავლენით), მსგავსი მასალები არ ინახება. კულტურულმა ფენამ მოგვცა 68-მდე კაჟის იარაღ-ანატექი, დაახლოებით 100-მდე ნიმუში აიკრიფა განთხარი შურფის მომიჯნავე ღარტაფის პირზე, სულ 2 მ² ფართობზე. როგორც შურფიდან მომდინარე, ისე ანაკრეფი მასალები ტიპოლოგიური თვალსაზრისით იმდენად იდენტურნი არიან, რომ თითოეული ჯგუფის დამოუკიდებელი დახასიათება მიზანშეწონილად არ მიგვაჩნია. ჩვენს ხელთარსებული მთელი მასალა შედგება ქვის 168 ნაკეთობისაგან. მასში შედის 4 მ შვილდ-წვეთა, 1 სახვრეთი, 1 საჭრისი, 1 გვერდდაბლა გვებული ლამელა, 6 გვერდრეტუშიანი მიკროლამელა, 7 ნუქ-ლეუსი, 11 ლამელა, 17 მიკროლამელა, 40 ანატექი, 69 ქერცლისებური ანატექი და 11 ანამტერევი.

რამდენადაც ხსენებული მასალის ცალკეულ ჯგუფიდან გარკვეული სახე-სხვაობანი გამოიყოფა, გამოვლენილი კულტურის მეტ-ნაკლები სისრულით დახასიათების მიზნით, აუცილებელია ცალკეული ჯგუფის დამოუკიდებლად აღწერა.

პრიზმული ნუკლეუსი, ორფუძიანი — 2 ც. ერთ-ერთი ნუკლეუსი ზურგის მონაკვეთის გარდა ყოველმხრივ ატეცილია (ტაბ. XV,17). მისი ერთი დარტყმის სიბრტყე სწორია, მეორე კი ისეა დაქანებული ზურგისაკენ, რომ ეს ბოლო სოლისებრ მოყვანილობას ღებულობს (სიგრძე — 4,1 სმ; სიგანე — 1,9 სმ).

მეორე ნუკლეუსის ორივე დარტყმის სიბრტყე თანაბრად დახრილი ზურგის მიმართულებით. ამ ნიმუშის მხოლოდ წინა მონაკვეთია გამოყენებული მცირე ლამელების მისაღებად. ხსენებული ნუკლეუსის ერთ-ერთი მოედანი დამატებითი შესწორების შედეგად ატეცის სიბრტყესთან შეხვედრის კუთხეში სასაქრისე წახნაგს წარმოშობს (ტაბ. XIV,18). გამორიცხული არ არის, ეს უკანასკნელი საქრისადაც ყოფილიყო გამოყენებული (სიგრძე 5,0 სმ; სიგანე — 1,9 სმ).

პრიზმული ნუკლეუსი, ერთფუძიანი — 2 ც. ორივე ნიმუშის დარტყმის მოედანი პორიზონტულია. ერთი ბოლომდეა გამოყენებული (ტაბ. XV,19), მეორესათვის კი მხოლოდ ორი ლამელა ჩამოუცილებიათ.

ფანქრისებური ნუკლეუსი, ერთფუძიანი (ტაბ. XV,15). ნიმუში ფაქტიურად შუაზე გახეთქილი ნუკლეუსის ერთი ნახევარია, რომელსაც ირგვლივ ვიწრო პარალელური წახნაგები დაუყვება (სიგრძე — 2 სმ; სიგანე — 1,1 სმ).

კონუსური ნუკლეუსი, ერთფუძიანი — 2 ც. ორივე ნუკლეუსის ატყეცის სიბრტყეს წარმოადგენს წინა მონაკვეთი, რომელზეც შემორჩენილია მიკროლამელების ხეგატიური წახნაგები: ხუკლეუსებს ჰორიზონტული დარტყმის მოედანი და სოლისებურად წამახვილებული ბოლოები აქვთ, სიგრძე — 4—4,5 სმ, სიგანე 2,6—3,51 სმ-ს შორის მერყეობს.

ახამტვრევები — 11 ც. უფორმო. ზოგ მათგანს ეტყობა გამოყენების ნიშნები.

ანატყეცი — 40 ც. უმეტესობა მოგრძო მოყვანილობისაა, ზოგიერთს ზედაპირზე შერჩენილი აქვს კაქრის ბუნებრივი ქერქი, რაც იმას მოწმობს, რომ ანატყეცების ერთი ნაწილი მიღებულია კაქრის დამუშავებისა თუ ნუკლეუსის მომზადების პროცესში. მაგალითად, ერთ-ერთი ანატყეცი აშკარად ნუკლეუსის ფუძის გაცოცხლების შედეგად არის მიღებული, რის გამოც მისი ქვედა ბოლო კონუსური ნუკლეუსის სოლისებურ თავს წარმოგვიდგენს. ბასრი კიდეების მქონე ზოგიერთი ანატყეცი რეტუშირების გარეშე ჩანს გამოყენებულ. მათი საშუალო ზომებია: სიგრძე 4,4 სმ; სიგანე — 2,4 სმ; სისქე — 1,0 სმ.

ქერცლისებური ანატყეცები — 69 ც. სხვადასხვა ფერისა და ასაკის კაეისა. ეს ჯგუფი მთლიანად წარმოების გადაწყადაა. მათ არ გააჩნიათ ჩამოყალიბებული ფორმა და საგრძნობი სითხის გამო მათი რაიმე სახით გამოყენება შეუძლებელია.

ლამელა — 11 ც. სხვადასხვა ფერის, მალახარისხოვანი კაეისა, უმეტესი ორფერდაა, თუმცა, გამონაკლისის სახით, გვხვდება სამფერდა და ოთხფერდა ნიმუშებიც. ზოგიერთ მათგანს ეტყობა გამოყენების ნიშნები (საშუალო ზომებია: სიგრძე — 4,4 სმ; სიგანე — 1,3 სმ).

მიკროლამელა — 17 ც. მათი ზომები მერყეობს 1—2 შორის, ხოლო სიგანე 0,6 სმ არ აღემატება. საშუალო ზომის ლამელების მსგავსად უმეტესობა ორფერდა და სამფერდაა. თითქმის ყველას შერჩენილი აქვს დარტყმის სიბრტყე და ატყეცის ბურცობი. არც ერთზე არ ჩანს რეტუშის კვალი. საერთოდ კი ზედაპალოლოთურ და მეზოლოთურ ძეგლებში დაუმუშავებელი ლამელები ძალიან დიდი რაოდენობით გვხვდება; ესენი, რასაკვირველია წარმოების ნაშთებს არ უნდა მივაკუთვნოთ, რადგანაც უმეტეს მათგანს ეტყობა ხმარების კვალი.

საქრისი კიდურა, ხიწიანი, თავრეტუშირებული, ჩამოყალიბებულია ხორცისფერ კაეის მოკლე, საკმაოდ ფართო ლამელაზე. სასაქრისე ჩამორახეთქსა და რეტუშირებული გვერდის შეხედრის წერტილში მახვილი წახნაგი იქმნება (ტაბ. XV,ა).

სახვრეტი, ჩამოყალიბებულია ვიწრო, ორფერდა მიკროლამელაზე. სახვრეტის მარცხენა გვერდი ზურგის მხრიდან მთელ სიგრძეზე დამაბლაგვებელი რეტუშით არის გაფორმებული. ასევეა მარჯვენა გვერდიც, ოღონდ იმ განსხვავებით, რომ ფუძიდან მოკიდებული რეტუში ჯერ ზურგის მხრიდან გაუყვება, ხოლო წვერთან ახლოს მუცელზე გადადის, და იარაღის მახვილ წვერს ხრახნისებურ იერს აძლევს (ტაბ. XV,ბ).

იარაღი იმდენად მიკროლითურია, რომ მისი გამოყენება ტარის გარეშე თითქმის შეუძლებელი იქნებოდა (სიგრძე 1,5 სმ).

მშვილდწვეტა — 4 ც. იარაღების დასამზადებლად გამოყენებულია ორფერდა ვიწრო, მკვეთრად წაგრძელებული ლამელები. იარაღთა მარცხენა ცი-

ცაბო გვერდი მთელ სიგრძეზე შემხვედრი რეტუშით არის დაბლაგვებული (ტაბ. XV,2); მისი მოპირდაპირე გვერდი თხელი და ბასრია, გარდა წვერთან მიმდებარე მონაკვეთისა, რომელიც ფხის მიმცემა ფაქიზი რეტუშით გაუფორმებიათ (სიგრძე — 3,7—4 სმ შორის მერყეობს). მეოთხე იარაღი მათი ანალოგიურია (ტაბ. XIV,3), მხოლოდ ის განსხვავებაა, რომ ამ უკანასკნელს დამბლაგვებელი რეტუში მთელ სიგრძეზე არ დაუყვება და ფუძესთან ახლოს ყუნწისმაგვარ გაფართოებას ქმნის (სიგრძე — 3 სმ).

ოთხივე იარაღს რეტუშით გაფორმებული მკვეთრად წამახვილებული წვერი აქვს, მათ სახვრეტის დანიშნულებით გამოყენებაზე უნდა მიუთითებდეს, თუმცა გამორიცხული არ არის მათი გამოყენება ისრისწვერებადაც.

გვერდრეტუშირებული მიკროლამელა — 6 ც. ხუთი ლამელას თითო გვერდი ზურგის მხრიდან, მთელ სიგრძეზე ფაქიზი რეტუშითაა გაფორმებული (ტაბ. XIV,6-7). გამონაკლისია ერთი ლამელა, რომელსაც მარცხენა გვერდის ორი მესამედი ნაწილი მუცლიდან აქვს შესწორებული. ყველა ნიმუში გატეხილია: ზოგს აკლია თავი, ზოგს ბოლო (ტაბ. XV,6-7).

გრავეტისნაირი იარაღი ნაკეთებია თხელ მიკროლამელაზე. იარაღის ერთ-ერთი სწორი გვერდი მთელ სიგრძეზე შემხვედრი რეტუშითაა დაბლაგვებული. მოპირდაპირე გვერდი ძალზე სიფრიფანაა და ჩანს, რომ დამატებითი დამუშავების გარეშეა ნახმარი.

ჩვენი აზრით, იარაღი ჩასართს უნდა წარმოადგენდეს (სიგრძე 2,6 სმ), (ტაბ. XIV,5).

ენწერის პალეოლითურ სადგომში აღმოჩენილი ყველა ნიმუში უმთავრესად ნაკეთებია მოვარდისფრო ან ნაცრისფერი კაჟისაგან. ასეთი მასალა პალეოლითელ ადამიანს შეეძლო შეეგროვებინა მდ. ენგურისა და მის შენაკადთა ეროზიულ ხეობებში, უშუალოდ ზედაპირზე, სასურველი რაოდენობით.

როგორც მასალის აღწერამ დაგვანახა, ენწერის სადგომი ძირითადად მცირე ზომის იარაღებითაა წარმოდგენილი.

მასალის სიმცირის მიუხედავად, აქ უკვე ვხედავთ აშკარად გამოხატულ მიკროლითური ტექნიკის ყველა თავისებურებათა საკმაოდ დახვეწილ ტრადიციებს როგორც პირველად დამუშავებაში, ისე რეტუშირების ხელოვნებაში.

მზა ნაწარმის სიმცირის მიუხედავად, ენწერში მოპოვებული მიკროიარაღები (მშვილდწვეტები, სახვრეტი, გვერდდამბლაგვებული ლამელა, ფანქრისებური და სოლისებური ნუკლეუსები ტექნიკურ ნიშნებთან ერთად ტიპოლოგიურადაც მეტად ემსავსებიან მეზოლითური ხანით დათარიღებული ძეგლებს, როგორიცაა ქვაპარა, დამარხული გამოქვაბული, იაშთხეა და სხვ. აღნიშნულ მასალათა მსგავსება და აგრეთვე მიკროიარაღებთან ერთად ფანქრისებური და სოლისებური ნუკლეუსების არსებობა საშუალებას გვაძლევს ისინი ერთ ქრონოლოგიურ ჩარჩოში მოვათავსოთ და ადრე მეზოლითით დავათარილოთ.

ჩვენ ხელთარსებული მასალის სიმცირის გამო, ენწერის სადგომის ასაკის უფრო დაზუსტების ცდა მიზანშეწონილად არ მიგვაჩნია, მიუხედავად იმისა, რომ კომპლექსში შემავალი ერთი ნუკლეუს-საქრისი და ზოგიერთი იარაღი უფრო ადრეული ხანის ძეგლებისთვისაც არ არის უცხო.

როგორც ცნობილია, მეზოლითური კულტურის გეოლოგიური ასაკი ემთხ-

ვევა უკანასკნელი ვალდაური გაყინვარების დასასრულს და ქვედა პოლოცენის დასაწყის პერიოდს².

ამ დროისათვის მდ. ენგურისა და მის შენაკადთა ხეობებში უკვე ჩამოყალიბებული იყო ძველი ტერასების მთელი რიგი. ბუნებრივია, მეზოლითური ხანის ადამიანს შეეძლო დასახლებულიყო ყველა ტერასულ საფეხურზე, სადაც ამისათვის არსებობდა ხელსაყრელი პირობები — მცენარეული საფარი, სანადირო ცხოველთა სამყარო, სასმელად ვარგისი წყალი და სხვ.

საერთოდ კავკასიაში და განსაკუთრებით საქართველოს შავიზღვისპირა ზოლში ადამიანის ღია ცის ქვეშ განსახლების ერთ-ერთ ხელშემწყობი ფაქტორი უნდა ყოფილიყო ქვედა პოლოცენის რბილი კლიმატი, რომელიც უფრო ადრეც ნაკლებად მკაცრი იყო, ვიდრე საერთოდ ევრაზიის საფარისებური გამყინვარების არეში. საფიქრებელია, რომ ისევე როგორც დღეს, ენგურ-ჰეილუ-აშენწყერის ტერასზე იმთავითვე ყველა ხელსაყრელი პირობა არსებობდა ადამიანის სამოსახლოდ. ყოველ შემთხვევაში, ჯვარის, ლუმურიშის და ერწერის ღია სადგომების აღმოჩენის ფაქტი ამის საგულისხმო მარჯვენაზელია. მართალია, მეზოლითელი ადამიანი ბუნებრივი პირობების გაუმჯობესებასთან ერთად საბოლოოდ არ ტოვებს უფრო მკაცრი კლიმატის დროს უკვე შეჩვეულ თავშესაფრებს გამოქვაბულებში, მაგრამ ჰავა იმდენად გაუმჯობესებულია, რომ იგი თავისუფლად ცხოვრობს ღია ცის ქვეშ³.

გვ. ი ა შ თ ხ ვ ა

1959 წლის ხანგრძლივი კვლევა-ძიების შემდეგ სოხუმის მიდამოებში მთა იაშთხვას სამხრეთ-დასავლეთ ფრთაზე მიგნებულ იქნა კარსტული გამოქვაბული იაშთხვა, სადაც აღმოჩნდა ქვის ხანის ადამიანის ცხოვრების კვალი.

აღნიშნული გამოქვაბული მდებარეობს მთა იაშთხვას დასავლეთ ფერდობის შუა ნაწილში, მდინარე გუმისტის მარცხენა ნაპირზე ზღვის დონიდან 300 მ სიმაღლეზე, სოხუმიდან შეიდი-ათიოდე კმ დაშორებით.

აღსანიშნავია, რომ იაშთხვას ეს კალთა სხვა მის მონაკვეთებთან შედარებით მკვეთრად დახრილია და სრულიად ახალგაზრდა ტყითა და ეკალბარდებითაა დაფარული. ფერდი უშუალოდ მდინარე გუმისტას ხეობაში ეშვება. გამოქვაბულის შესავალი მოქცეულია სამხრეთ-დასავლეთით. შესავლის სიგანე 6—7 მ არ აღემატება, სიმაღლე კი 6 მ. გამოქვაბული ოვალური მოყვანილობისაა, მისი სიგრძე 35—40 მ-ია. გამოქვაბულის სიღრმეში კირქვების დაშლის შედეგად დაგროვილია ლოდ-ლორღნარი. აქვე ადგილ-ადგილ მოჟონავს წყალი. გამოქვაბულის იატაკი პორიზონტულია და კირქვის დაკუთხული ნატეხებითა და ჰუმუსით არის დაფარული. 1958, 1959, 1962 წლების გათხრების შედეგად გაირკვა, რომ გამოქვაბულში დალექილი ფენების სიმძლავრე აღწევს 1,40 სმ⁴ (ნახ. 9).

გათხრის შედეგად მიღებულ ფენების თანმიმდევრობა შემდეგია (ზემოდან ქვემოთ);

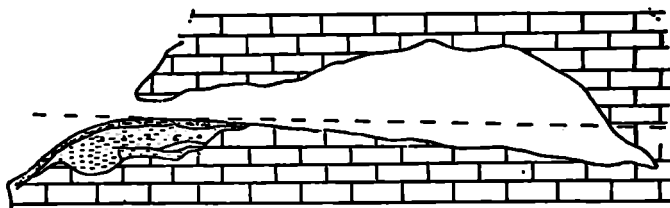
² დ. წ ე რ ე თ ე ლ ი, დასახლებული ხელნაწერი.

³ გამოქვაბულის აღწერის დროს ვისარგებლეთ ექსპედიციის ხელმძღვანელის ნინო ბერძენი-შვილის და უმცრ. მეც. მუშაის გ. გრიგოლის დღიურებით.

1. ჰუმუსი 5—10 სმ, რომელშიც შერეულია კირქვის დაკუთხული ღორღი და გვიანდოდალური ხანის კერამიკული ჭურჭლის ნატეხები.

2. ღია ყვითელი, ფხვიერი თიხნარი, კირქვის ღორღით. ამ ფენაში აღმოჩნდა კაჟის რამდენიმე მიკროლითური ანატაკეცი და გვერდდაბლაგვებული ლამელები. აქვეა აღმოჩენილი მეოთხეულის ცხოველთა ძვლები, სიმძლავრე 0,20—0,30 მ.

ნათხაჲ გავრცელების გარეშე ქოილი

ჰუმუსი

თიხები სტრატეგის ჩანარებით

თიხები ღორღის ჩანარებით

არქეოლოგიური მასალები შენახული თიხები

თიხები

მასიური კიხეები

ნახ. 9

3. თიხა და ღორღი, ერთიმეორეში შერეული. კირქვის დიდი ნატეხები და დამტვრეული სტალაგმიტები, მისი სიმძლავრე 0,30 სმ არ აღემატება.

4. წმინდა თიხნარი, ყოველგვარი მინარევების გარეშე, სიმძლავრე 0,30 მ.

5. თიხები, შევსებული კირქვიანი ღორღით 0,30—0,40 მ.

6. კირქვის დედაქანი⁵.

ბირველ რიგში აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ იაშთხვას გამოქვაბული ნაშთების შემადგენლობის თვალსაზრისით მეტად ღარიბი გამოდგას. მიუხედავად იმისა, რომ ექსპედიციამ 3 წლის განმავლობაში აწარმოებდა იქ გათხრით სამუშაოებს, მისი მონაპოვარი ძირითადად 15 ცალი კაჟის ინვენტარით შემოიფარგლა. მაგრამ ეს მცირე მასალაც საკმარის უტყუარი საბუთია აღნიშნულ გამოქვაბულში ქვის ხანის ადამიანის ცხოვრებისა.

იარაღთა მორფოლოგიური ნიშნებით და დანიშნულების მიხედვით, მთელი კომპლექსიდან შეიძლება გამოიყოს შემდეგი სახის იარაღები:

1. თავგვერდრეტუმიანი (ჩასართები) (ტაბ. XVI, 11, 12) (2 ცალი), დამზადე-

⁵ ზედაფენაში აღმოჩენილმა მეტად საყურადღებო პალეოლითურმა ნაშთებმა ექსპედიციას ამის საფუძველი მისცა, რომ გამოქვაბულის მძლავრ დელუვიურ ნალექებში ქვის ხანის უფრო უძველესი ნაშთები ევარაუდა. ამიტომ იაშთხვას გამოქვაბულის ცენტრალური ნაწილი კლდოვან იატაკამდე გაითხარა.

ბული თხელ და მიკროლამელებზე. მსგავსი იარაღები გვხვდება ქვაპარაში, ავგორას მეზოლითურ სადგომში⁶.

გრავეტისნაირი მიკროიარაღები (5 ცალი) ნაცრისფერი კაჟისა. დამზადებული მოკლე და ვიწრო ფირფიტებზე, ორფერდა, ერთი გვერდი მსხვილი დამაბლაგვებელი რეტუშითა დამუშავებული, მეორე გვერდი კი თხელი და ბასრი აქვთ. იარაღებს თითო ბოლო მომრგვალებული აქვთ რეტუშის საშუალებით. იარაღს რეტუში მიუყვება სამუშაო პირთან მუცლის მხრიდან. დამზადებულია წნევეთი ტექნიკით (ტაბ. XVI, 37). დამუშავების ტექნიკის მიხედვით ამავე ტიპს შეიძლება მივაკუთვნოთ კიდევ ერთი მიკროლამელა, რომელსაც ერთი გვერდი მთლიანად აქვს დაბლაგვებული რეტუშით, იარაღი ნაკლულია.

II. გვერდრეტუშიანი მიკროლამელა; ეს იარაღი დამუშავების ტექნიკის მიხედვით შეიძლება გამოიყოს ცალკე ტიპად. იარაღს დარტყმის ბურცობი რეტუშის საშუალებით აქვს წათლილი, ხოლო გვერდი დაბლაგვებული აქვს შემხვედრი რეტუშით. ე. ო. რეტუში სამუშაო პირს ორივე მხრიდან მიუყვება (ზურგისა და მუცლის მხრიდან) და ამ წესით შექმნილია მკრულგვერდიანი მიკროიარაღები (ტაბ. XVI, 2, 10).

ზემოაღნიშნული ორივე ტიპი იარაღისა შეიძლება გამოყენებულიყო საჭრელ იარაღებად ან რომელიმე რთული იარაღის შემადგენელ ნაწილებად.

III. სახერეტისმაგვარი იარაღი (2 ც.), ჩამოყალიბებულია მიკროლამელის ნატეხზე, რომლის ორივე გვერდი ისეა დაბლაგვებული რეტუშის საშუალებით რომ, ჰქმნის სამუშაო წვირს (ტაბ. XVI, 3).

IV. გრავეტისნაირი წვეტანები (2 ცალი), რომელთაც ერთი სიგრძივი გვერდი დამუშავებული აქვთ როგორც ზურგის, ისე მუცლის მხრიდან. აღსანიშნავია, რომ იარაღის თითქმის მესამედი ნაწილი მუცლის მხრიდანაც დაფარულია რეტუშით (ტაბ. XVI, 6). ამ იარაღების შესახებ ჩვენ განსაკუთრებით გავამახვილეთ ყურადღება — ქვაპარის მასალების აღწერის დროს და ამიტომ აქ აღარ შეიჩერდებით. მხოლოდ აღვნიშნავთ, რომ საქართველოს ქვის ხანის კომპლექსებში მსგავსი იარაღები გვხვდება გვარჯილასკლდეში, ქვაპარაში, ეძანში და ა. შ. ყველა ზემოთ აღნიშნული კაჟის ინვენტარი დამზადებულია ორფერდა სწორ მიკროლამელაზე, რომელთა სიგრძე 2—4 სმ შორის მერყეობს.

მართალია იაშთხვას გამოქვაბულში ჩვენ არ გვაქვს ისეთი სრულფასოვანი კომპლექსი, როგორიც დამახასიათებელია საქართველოს ზედაპლეოლითური და მეზოლითური ძეგლებისათვის, მაგრამ გამოქვაბულში აღმოჩენილი კაჟის ინვენტარი ტიპოლოგიურად კარგად გამოკვეთილ ეპოქას შეესატყვისება, რის გამოც ჩვენ მაინც შესაძლებლად მიგვაჩნია ამ მასალის თარიღზე მსჯელობა.

აღნიშნული მასალიდან ჩანს, რომ იაშთხვას გამოქვაბულში აღმოჩენილ იარაღებს ერთი გვერდი მსხვილი დამაბლაგვებელი რეტუშით აქვს დამუშავებული, ხოლო მისი მოპირდაპირე გვერდი უფრო თხელია და ბასრი. ასეთი გვერდდაბლაგვებული ლამელები დამახასიათებელია ამიერკავკასიის, ყირიმის, წინა აზიისა და ხმელთაშუაზღვის გვიანზედაპლეოლითური და მეზოლი-

⁶ В. П. Л ю б и н, Мезолитическая стоянка Явора, Краткие сообщения Института Археологии СССР, вып. 84, Л., 1960, стр. 45—48.

თური ძეგლებისათვის (გვარჯილასკლდე, ქვაჭარა, შან-ყობა, კებარა, კაპსიისა და ნატუფიური კულტურის სადგომები).

გამოქვაბულ იაშთხვას ლამელები, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ძალიან გვანან ანატოლიისა და ხმელთაშუაზღვის სანაპიროზე აღმოჩენილი სხვა (ბელდიხისა და ბელ-ბაზის) ზედაპლეოლითური და მეზოლითური სადგომების მასალებს⁷. აღნიშნულ სადგომებში ეს იარაღები დიდი სერიებითაა წარმოდგენილი. აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ ყველგან გვერდობა გვერდობა ლამელებთან ერთად გვხვდება გეომეტრიული ფორმის მიკროლითები, ტრაპეციებისა და სეგმენტების სახით, რასაც ადგილი არა აქვს იაშთხვას გამოქვაბულში, ხოლო რაც შეეხება ქვაჭარის გამოქვაბულს, იქ სეგმენტისმაგვარი იარაღი თითო-ორ-ო-ლა გვხვდება, იმ დროს, როცა გვიან მეზოლითურ ძეგლში ეძანის ეხში ქვაჭარასთან შედარებით ამ ტიპის იარაღი დიდი რაოდენობითაა წარმოდგენილი.

ყველა ზემოაღნიშნულ ძეგლს, რომლებშიც გვერდობა გვერდობა ლამელები წამყვან ჩვეულებას წარმოადგენს, მკვლევარები ათარიღებენ ზედა პალეოლითური ან ადრემეზოლითური დროით.

შესაძლებელია პარალელის გავლება იაშთხვას იარაღებისა და ხაჭართველოს მთელ რიგ ძეგლებში — საკაიას, გვარჯილასკლდისა და დამარხული გამოქვაბულის I კულტურულ ფენაში მოპოვებულ მასალებს შორის.

აღსანიშნავია, რომ იაშთხვას გვერდობა გვერდობა ლამელები გამოირჩევა უფრო დახვეწილი ფორმებითა და ფაქიზი რეტუშით; ამ მხრივ ეს იარაღები თითქმის ზუსტად ქვაჭარის მეზოლითურ ფენებში აღმოჩენილ გვერდობა გვერდობა მიკროლითების ტიპისაა, რაც მათი ერთდროულობის მაჩვენებელი უნდა იყოს.

იაშთხვას გამოქვაბულში კაჟის ინვენტართან ერთად აღმოჩნდა გამოქვაბულის დათვის ძვლებიც⁸. ამ აღმოჩენით კიდევ ერთხელ დადასტურდა ის ფაქტი, რომ ამერიკაჟასიის დასავლეთ რაიონებში მეოთხეულის ბოლო პერიოდი ერთგვარად თავისებური ფიზიკურ-გეოგრაფიული პირობებით ხასიათდება.

ფ. ჯამაღი

ჯამაღის ეხი, მდებარეობს კავკასიონის სამხრეთ ფერდზე მდ. მდ. ამტყელისა და ჯამაღის შეერთებიდან 230 მ დაშორებით, ჯამაღის ხეობაში (ნახ. 10). ჯამაღის ეხის მიდამოები აგებულია ცარცული ნალექების სრული კრილით.

ჩვენთვის საინტერესო კრილიდან საყურადღებოა ზედა ცარცის კარბონატული წყება, წარმოდგენილი სხვადასხვა სისქის კირქვებით, რომელშიაც ხშირად გამოერევა მერგელოვანი კირქვები და კაჟის კონკრეციები. აღნიშნულ ქანებში კარსტული მოვლენების განვითარებას და იქ მღვიმეთა გაჩენას ხელს უწყობს ნალექების შრეობრიობა, ტექტონიკური აშლილობა და შრეების ინტენ-

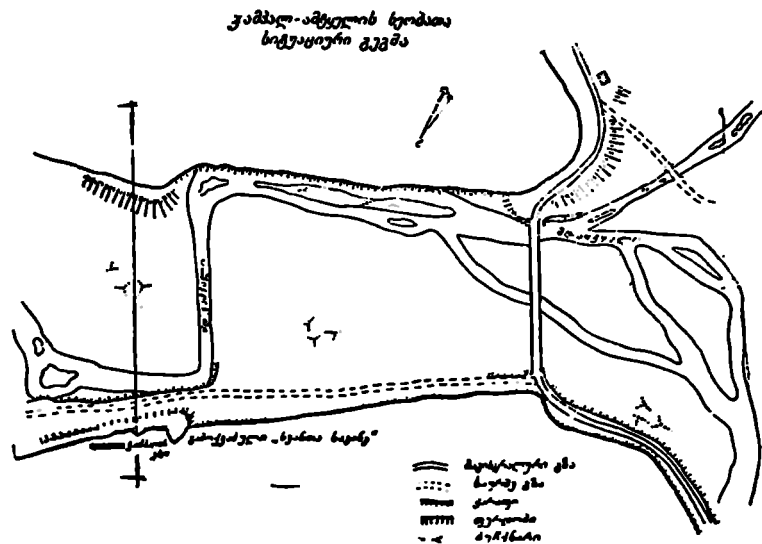
⁷ ლ. წყარეილი, პალეოლითული ადამიანის ერთი ხანმოკლე ნაბიწევი გამოქვაბულის შესახებ, თბილისი, მაიკე, № 4, 1966.

⁸ პალეონტოლოგიური მასალა განსაზღვრა პროფ. ბურჩაგ-აბრამოვიჩმა.

სიურის დანაპირება, ქანების ხსნადობის მაღალი კოეფიციენტი და ზედაპირული და მიწის ქვეშა წყლების კარგი წყალგამტარიანობა.

ჯამბალის კარსტული ეზი გამომუშავებულია ზეობის მარცხენა ფერდობზე. იგი მდებარეობს მდინარის დონიდან 60 მ სიმაღლეზე, ხოლო ზღვის დონიდან 230—300 მ-ზე.

პირველი შეხედვით იგი მოგვაგონებს მღვიმეს, სინამდვილეში კი ესაა ტიპური ეზი, რომელიც ჩაკეტილია წინა მხრიდან 6 მ ფართობის ტრავერ-

ნახ. 10

ტინის კედლით (ნახ. 11). ეზის სიგანე 6,20 მ, სიგრძე 4 მ, შესასვლელთან სიმაღლე 2,30 მ, სიღრმეში კი მისი სიმაღლე თანდათანობით მცირდება და 60 სმ-დე დადის. შესასვლელი სამხრეთ-აღმოსავლეთ მხარესაა, ამიტომ იგი მზიანია და კარგად თბება დღის პირველ ნახევარში (სურ. 4).

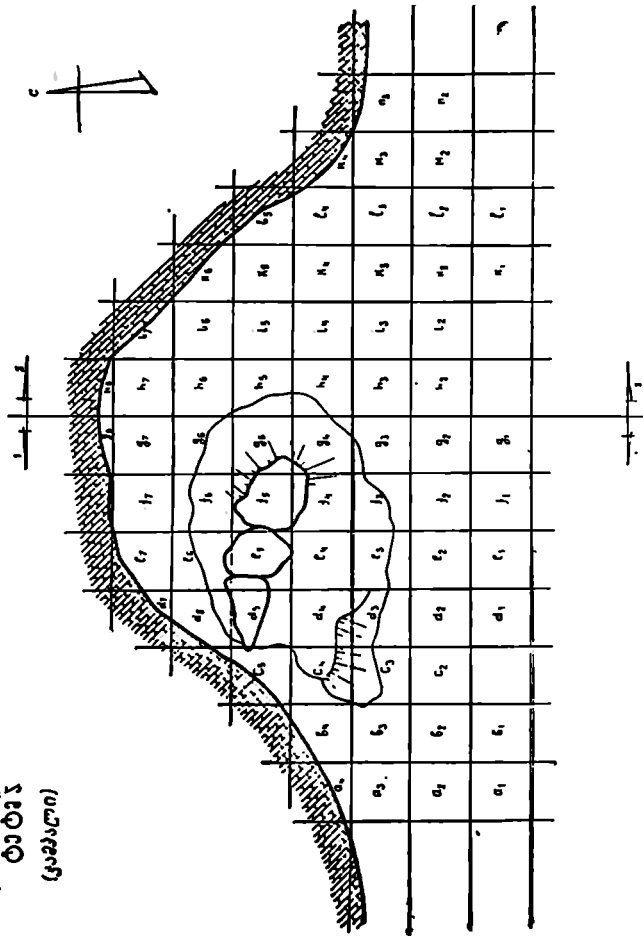
აღნიშნულ ეზოში დღესაც ინტენსიურად მიმდინარეობს დაკარსტების პროცესი; ამას მოწმობს კედლებსა და ჰერზე კოროზიული ლარების და ჭიბეების არსებობა, კარსტული წყლების ჩამონაწვეთები და მცირე სიდიდის სტალაგმიტური და სტალაქტიტური წარმონაქმნები.

1967 წელს ჯამბალის ეზი მთლიანად გაითხარა. განათხარი ფართობი 16 მ² მოიცავდა. სულ, წინა მოედნის ჩათვლით კი გათხრილი და შესწავლილია 26 მ² ფართობი.

* ეზი პირველად მიკვლეულ იქნა 1966 წელს გ. გრიგოლიას მიერ და მის მიერვე იქნა გაყოფილად ხაზებზე თხრილი.

საქართველოს საზღვარი ქვეყნის საზღვარი

(კანონი)

ფენათა განლაგების სტრატეგიაფიული სურათი შემდეგია:

1. ჰუმუსი, მოშავო-მონაცრისფერო თიხები, ლორღის მცირე ჩანართი, მცირე პალეოლითური ნაშთების შემცველი, სისქე 8 სმ.

2. მოშავო-მონაცრისფერო თიხნარი, კირის ლორღით შემკვრივებული. აქ ფენამ მოგვცა ძირითადი პალეოლითური მასალა, სისქე 10—15 სმ.

3. დედაქანი, კირქვის.

თუმცა ცალკეული ქვის იარაღები ეხის მთელ ტერიტორიაზე გვხვდებოდა, მაგრამ პალეოლითური მასალა ძირითადად თავმოყრილი იყო მის შესასვლელთან და ცენტრალურ ნაწილში, შედარებით დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა ნაშთები აგრეთვე კერის მიდამოებში, რომლის სისქე 8—10 სმ იყო, დიამეტრი კი დაახლოებით 80 სმ. კერა წარმოდგენილია შავი ნახშირშემცველი მიწის ფენით; მას არ გააჩნია არც ორმოსებური ჩაღრმავება და არც ქვების ზღუდე, რაც ხშირად ახასიათებს პალეოლითურ კერებს.

ჯამშალის ეხში მოპოვებული მასალა სულ 390 ერთეულს შეადგენს. აქედან 65 ცალი ფაუნისტური მასალაა. აღმოჩენილი მცირერიცხოვანი ნაშთების საფუძველზე და თვით ეხის მცირე მოცულობის გამო დგინდება, რომ იგი მუდმივ საცხოვრებლად მოუხერხებელი უნდა ყოფილიყო; შეიძლება დავუშვათ, რომ ეხი დროებით სადგომს წარმოადგენდა. ჯამშალის ეხში აღმოჩენილი მასალის ტიპური შემადგენლობის სურათი ასეთია:

№№ რგ.	წარმოების ნაშთები და იარაღები	რაოდენო- ბა	%
1	ნეკლეულები	3	0.9
2	ანატაკები	111	34.3
3	ანატაკრეები	48	14.8
4	ლაშლები სხადასხვა სახის ურეტუშო	105	32.4
5	საფხეები	35	10.8
6	საჭრისები	5	1.5
7	სახერეები	6	1.9
8	ტრაპეციები	3	0.9
9	სეგმენტი	1	0.3
10	გვერდულაგვებული მიკრო- ლაშლები	4	1.2
11	ლაშელი თავირბერტუშო- რებელი	1	0.3
12	სადვისის წვერი ძლისა	1	0.3
13	კომბინირებული იარაღი	1	0.3
სულ		324	

აქ ჩამოთვლილ იარაღთა ზომები არ აღემატება 4 სმ-ს. მთელი ეს კომპლექსი ძირითადად მიკროიარაღებისაგან შედგება, რადგანაც აღნიშნული მასალის ცალკეული ჩვეულებიდან გამოიყოფა გარკვეული სახესხვაობანი, ამიტომ მასალის უფრო თვალსაჩინოდ წარმოდგენისათვის მიზანშეწონილად მიგვაჩნია ცალკეული იარაღის დამოუკიდებელი აღწერა.

ჯამშალის ეხში გვხვდება სხვადასხვა ზომისა და ფორმის ანატაკები-ანამტკრეები. ზოგიერთ მათგანს ეტყობა გამოყენების კვალი.

მასალის მნიშვნელოვან ნაწილს შეადგენს ურეტუშო ლაშლები, რომლებიც ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან მოყვანილობითა და ზომებით (ტაბ,

XVIII, სურ 6—8). ისინი ხასიათდებიან სწორი, თხელი და ვიწრო ნაპირებით. ზოგიერთ მათგანს ეტყობა გამოყენების კვალი. ლამელათა უმრავლესობა თავგადამტკრეულია. მათი სიგრძეა 2—3 სმ, ხოლო სიგანე 1—1,5 სმ შორის მერყეობს.

ნუკლეუსები კონუსური (2 ცალი) (ტაბ. VIII, 5). მათ კარგად ეტყობათ ჰორიზონტალური დარტყმის სიბრტყე და სიგრძივი ლამელების ატკეცის კვალი. ნუკლეუსების სიმაღლე 2—3 სმ-ს შორის მერყეობს.

ნუკლეუსი პრიზმული ორფუძიანი. დამზადებულია მაღალხარისხოვანი კაჟისაგან (ტაბ. XVIII, 16). იგი ერთ მხარესაა ატკეცილი, მეორე მხარე კი დაუმუშავებელია. მისი ერთი დარტყმის სიბრტყე სწორია და ისეა დაქანებული ზურგისაკენ, რომ ბოლო სოლისებურ მოყვანილობას ღებულობს.

საფხეკები (5 ცალი) (ტაბ. XVII, 1-5) განიერი ოვალური სამუშაო პირით, დამზადებულია თხელი და განიერი ლამელისებური ანატკეცის თავებზე, სამფერდა, სამუშაო პირი რეტუსის საშუალებით აქვთ გამოყვანილი. ზომები მერყეობს, სიგრძე 1,7—2,1 სმ, სიგანე კი 1,6—2,1 სმ-ს შორის.

საფხეკები ფრჩხილისებური (10 ცალი) (ტაბ. XVII, 6-11); იარაღები დამზადებულია თხელ მოგრძო ორფერდა ლამელებზე, სამუშაო პირი რეტუსით აქვს გამოყვანილი და ფრჩხილისებრ ფორმას ღებულობს. ზოგიერთის გვერდებზეც შეიმჩნევა რეტუსი; ზომები მერყეობს: სიგრძე — 2,1 — 4,1 სმ, სიგანე — 1,1—1,5 სმ-ს შორის.

საფხეკები მცირე ოვალური სამუშაო პირით (4 ცალი) (ტაბ. XVII, 12), დამზადებულია ლამელისებრ ანატკეცებზე.

საფხეკები მაღალი და მიკროლითური (7 ცალი) (ტაბ. XVII, 13-15). დამზადებულია ლამელისებრ ანატკეცებზე, სამუშაო პირი რეტუსით აქვთ გამოყვანილი და მომრგვალებული.

საფხეკები სწორი სამუშაო პირით (3 ცალი) (ტაბ. XVII, 16), დამზადებულია ლამელებზე, აქედან ერთი მოშავო-მონაცრისფრო უხეშ ლამელაზეა ნაკეთები, ორი კი თხელ და ფაქიზ ლამელაზე, სიგრძე მერყეობს 2,4—4 სმ, სიგანე — 2—1,6 სმ-ს შორის.

საფხეკები თავამოღარული (ტაბ. XVII, 17), მონაცრისფრო კაჟისა, დამზადებული თავბოლო წაქეითილ ლამელაზე, განკუთვნილია ძვლისა და ქვის იარაღების გასაქეთებლად. სიგანე 1,8 სმ-ია, სიგრძე — 2,1 სმ.

საფხეკი მრგვალი სამუშაო პირით (2 ცალი), მოყავისფრო-მონაცრისფრო კაჟისა, დამზადებულია მაღალი სამკუთხედის ფორმის სქელ ანატკეცზე, შერჩენილი აქვს დარტყმის სიბრტყე და ატკეცის ბურცობი. ასეთი საფხეკები უფრო დამახასიათებელია ზედა პალეოლითის ადრეული საფეხურის ძეგლებისათვის (ეგრძოდ სვანთა სავანე). ჯამპალის ნაბინევე ამ იარაღების არსებობა შეიძლება საოცარი არ იყოს, რადგანაც სვანთა სავანე და ჯამპალის ეხი ერთმანეთს საგან დაცილებულია სულ რაღაც 40 მეტრით. იარაღის სიგრძე 4—4,5 სმ-ია, სიგანე — 1,8—2 სმ.

საფხეკი თავირბრეტუსირებული (ტაბ. XVII, 18), ყავისფერ თხელ ფაქიზ ლამელაზე დამზადებული, ბოლო მოტეხილი აქვს. რეტუსი გადადის ლამელის ერთ-ერთ გვერდზედაც, იარაღი დამზადებულია სამფერდა ლამელაზე (სიგრძე — 1,5; სიგანე — 1 სმ).

საქრისი ხიწვიანი (ტაბ. XIX₆). დამზადებული მიკროფიტიტისებურ ლამელაზე, მონაცრისფრო კაეისა, აქვს ცალმხრივი სწორი სასაქრისო ჩამონახეთქი, რომელიც არ გასდევს ლამელის გვერდს ბოლომდე.

საქრისი ორმხრივი სწორი და ხიწვიანი (ტაბ. XVII₆). ამ საქრისს აქვს როგორც ხიწვიანი, ასევე სწორი სასაქრისე ჩამონახეთქი. დამზადებულია 2,6 სმ სიგრძის და 1,8 სმ სიგანის თავგადამტერეულ ლამელაზე.

საქრისი ირიბი, მარტივი (ტაბ. XIX₇), მუქი ნაცრისფერი კაეისა, დამზადებულია პატარა ზომის თხელ ფირფიტისებრ ლამელაზე, სიგრძე 2 სმ, სიგანე — 0,4 სმ.

საქრისი ხიწვიანი დამზადებული ლამელაზე, რომლის მარჯვენა მხარე რეტუშირებულია.

საქრისი შუალა (ტაბ. XIX₈), დამზადებულია ანატკეცზე, შერჩენილი აქვს კაქრის კანი, სიგრძე 2,7 სმ, სიგანე — 1, 8 სმ.

სეგმენტისნაირი იარაღი (1 ცალი), (ტაბ. XIX₁₀), დამზადებულია კაეის ორფერდა ლამელაზე, რომლის ცალი გვერდი მეორესთან შედარებით მომრგვალებულია და რეტუშირებული. ეს იარაღი თავისი ფორმისა და დამუშავების ტექნიკის მიხედვით განსხვავდება ნეოლითურ ძეგლებში გავრცელებულ ძლიერ პატარა და მალალი ფორმის სეგმენტებისაგან.

აქ არსებული სეგმენტისნაირი იარაღი იმითაც საინტერესოა, რომ მას ერთ მხარეზე გაკეთებული აქვს სწორი სასაქრისო ჩამონახეთქი.

აქვე გვხვდება ერთი ცალი სეგმენტისნაირი იარაღი, დამზადებული ანატკეცზე (ტაბ. XIX₉).

ტრაპეციისებრი ჩასართი (3 ცალი) (ტაბ. XIX₁₁₋₁₃). ერთი მათგანი დამზადებულია კაეის სამფერდა, თხელ ფირფიტისებურ თავებწაკვეთილ ლამელაზე, მეორე კი — ორფერდა ლამელაზე და თავი და ბოლო ირიბად აქვს წაკვეთილი და რეტუშითაა დამუშავებული. პირველი ტრაპეციის ზომებია: სიგრძე — 1,8 სმ, სიგანე — 1,3; მეორესი — სიგრძე — 2,4 სმ, სიგანე — 1 სმ. ერთი მათგანი (გატეხილი) დამზადებულია ობსიდიანის ლამელაზე.

სახერეტი დამზადებულია სამფერდა, ადრეული ფორმის კაეის ლამელისებრ ანატკეცზე (ტაბ. XIX₁₅), რომელსაც კარგად ეტყობა დარტყმის სიბრტყე და ატკეცვის ბურცობი. იარაღს წვერი ოდნავ შესამჩნევად რეტუშით აქვს დამუშავებული. სიგრძე 7 სმ-ია, სიგანე — 2,5 სმ.

სახერეტი დამუშავებული, ყავისფერი კაეის (ტაბ. XIX₁₄) პატარა კარგად გამოყვანილ ანატკეცზე; წვერი რეტუშით აქვს გამოყვანილი. მუცლის მხრიდანაც შეიმჩნევა მკირედი რეტუში. სიგრძე 3,6 სმ-ია, სიგანე — 2,1 სმ.

სახერეტები (4 ცალი), (ტაბ. XVII₁₆), მიკროლამელისებურ ანატკეცებზე დამზადებული, სამუშაო წვერი რეტუშით აქვთ გამოყვანილი, ეტყობათ დარტყმის სიბრტყე და ატკეცვის ბურცობი. ერთი მათგანი ობსიდიანისაა. სიგრძე — 1,5 სმ, სიგანე 0,6 სმ-ია.

კომბინირებული იარაღი (ტაბ. XVIII₁), ყავისფერი კაეისა, დამზადებული პატარა ზომის ანატკეცზე. მის ერთ ბოლოზე თავირიბრეტუშირებული საფხეკია წარმოდგენილი, მეორეზე კი სახერეტი, სიგრძე — 3,7 სმ, სიგანე — 1,4 სმ.

გვერდრეტუშიანი კაეის მიკროიარაღები (4 ც.), (ტაბ. XVIII₂₋₄), ჩამოყალიბებულია ორფერდა ლამელაზე. ამ იარაღებს სიგრძივი გვერდი თავი-

დან ბოლომდე დამუშავებული აქვთ რეტუშით. ასეთი სახის იარაღები მრავლად გვხვდება (ქვაჭარაში, იაშთხვაში).

ეხში აღმოჩენილი მასალა ძირითადად კაეისაა, თუმცა ერთეულების სახით გვხვდება ობსიდიანიც. როგორც ცნობილია, იმდროინდელი ადამიანის მიერ გამოყენებული კაეი დასავლეთ კავკასიაში და, კერძოდ, კოდორის აუზში, საკმაოდ გავრცელებულია. რაც შეეხება ობსიდიანის ძირითად გამოსავლებს, იგი აღნიშნულ ტერიტორიაზე არ გვხვდება; მისი არსებობა საქართველოს ტერიტორიაზე აღინიშნება მხოლოდ სამხრეთ საქართველოს მთიანეთში. თავისთავად ცხადია, დასავლეთ საქართველოს მეზოლითურ ძეგლებში ობსიდიანის მასალა მოტანილი უნდა იყოს მათთვის ყველაზე უფრო ახლოს მდებარე ჯავახეთის ვულკანური ზეგნის საბადოებიდან. ბუნებრივად იბადება კითხვა, რამ აიძულა იმდროინდელი ადამიანი, მოეტანა ობსიდიანი ასეთი, შედარებით შორი მანძილიდან, მაშინ როდესაც მას ხელთ ჰქონდა ადგილობრივი ნედლეული — კაეი, რომელიც თავისი ტექნიკური თვისებებით გაცილებით მაღალხარისხოვანი იყო, ვიდრე ობსიდიანი. ხომ არ შეიძლებოდა ჯამპალის ნაბინევზე ობსიდიანის იარაღთა არსებობა დაგვეკავშირებინა კავკასიის კუთხეებში მცხოვრებ მეზოლითური ტომების ურთიერთობასთან, კერძოდ, საქართველოს ვულკანურ მთიანეთსა და შავიზღვისპირეთში მცხოვრებ ტომებს შორის საომარ მოქმედებასთან ან მათ შორის იარაღთა გაცვლის წესთან. ამ გარემოებით უნდა იყოს გამოწვეული ობსიდიანის იარაღთა არსებობა ჯამპალის ეხში, და, საერთოდ, დასავლეთ საქართველოს მეზოლითურ ძეგლებში.

ჯამპალის ნაბინევზე ძვლის იარაღები ძლიერ მცირე რაოდენობითაა აღმოჩენილი (ერთი ცალი სადგისის წვერი), მაგრამ ეს იმას არ ნიშნავს, რომ აქაური ადამიანისათვის უცნობი იყო იარაღთა ეს სახე. ვფიქრობთ, რომ ჯამპალის ეხი დროებითი სადგომია და ამიტომ იარაღების სიმცირეც ბუნებრივად მიგვაჩნია.

ცნობილია, რომ პალეოლითელი ადამიანი უფროთხილდებოდა ძვლის იარაღს, რადგან მისი დამუშავება რთული იყო და გარკვეულ ცოდნას და ენერგიას მოითხოვდა¹⁰. ამიტომ სავარაუდებელია, რომ ჯამპალელმა ადამიანმა დატოვა რა თავისი სამყოფელი, თან წაიღო ეს იარაღებიც.

კაეის იარაღთა შორის ყველაზე დიდი ადგილი უჭირავს საფხეკებს (35 ცალი), ეს იარაღები ძირითადად დამზადებულია ლამელისებურ მიკროანატექეების ბოლოებზე და დამუშავების ტექნიკის მიხედვით ახლო კავშირშია ცივი-მღვიმის მეზოლითურ ფენებში აღმოჩენილ საფხეკებთან, და სრულიად განსხვავდებიან ქრონოლოგიურად მათთან ახლოს მდგომ ზურტაკეტის მეზოლითურ სადგომში ამავე სახის იარაღებისაგან, რომელთაც სამუშაო პირი ჩამოყალიბებული აქვთ ანატექის ოდნავ მომრგვალებულ სიგრძივ გვერდზე. ჯამპალის ეხში გვხვდება ფრჩხილისებური რეტუშირებული საფხეკები ლამელის ბოლოზე დამზადებული. ზოგ ლამელებზე ჩამოყალიბებულ საფხეკებს გვერდებიც უმუშავდებოდათ. ასეთი სულ 10 ცალია. საფხეკები ძირითადად ზედაპალეოლითური და ადრემეზოლითური ძეგლებისათვისაა დამახასიათებელი; საფხეკების ძირითადი ნაწილი მთელია, გვხვდება თითო-ოროლა მუშაობის

¹⁰ П. И. Борисовский, В. И. Красковский, Памятники древней человеческой культуры Северо-западного Причерноморья, 1961, стр. 20.

პროცესში გატეხილი. მიკროსაფხეკები ჩვენთან ჯერ კიდევ ადრემეზოლითურ ძეგლებში ჩნდება (ქვაპარა). ჯამპალის ენში ს ა ჯ რ ი ს ე ბ ი სულ 5 ცალია. საპრისები, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ძირითადად ლამელისებური ანატკეცების ბოლოებზეა დამზადებული. აქედან ერთი მრავალფაცეტიანი საპრისია (ასეთი საპრისი დამახასიათებელია ზედაპალეოლითური ძეგლებისათვის), ერთი მარტივი მიკროსაპრისია, ორფერდა ლამელაზე დამზადებული.

ჯამპალის ენში აღმოჩენილ საპრისებს შორის განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს გვერდრეტუშირებულ ლამელაზე დამზადებული საპრისი, რომელსაც ს. სემიონოვი განვითარებულ მეზოლითურ ძეგლებისათვის სთვლის დამახასიათებლად¹¹.

კოლექციაში სულ ექვსი ცალი სახვრეტია; ექვსივე ანატკეცზე დამზადებული; ერთი მათგანი მეტად არქაული იერის მატარებელ ლამელისებურ ანატკეცზეა დამზადებული. ვფიქრობთ, რომ ეს იარაღი ჯამპალის ენში მისგან 40 მეტრით დაშორებული სვანთა სავანის პალეოლითური სადგომიდან უნდა მოხვედრილიყო; როგორც ჩანს, ჯამპალის ენში მცხოვრებმა მეზოლითელმა ადამიანმა გამოიყენა ეს მზამზარეული იარაღი თავისი საჭიროებისათვის.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, გვერდდალაგებული მიკროლამელები ჯამპალის ენში 4 ცალია; მათი ზომები 2—4 სმ შორის მერყეობს. ამ იარაღის შედარებით მცირე რაოდენობა ვფიქრობთ ძეგლის ასაკით უნდა აიხსნას.

ჯამპალის ენში არქეოლოგიურ იარაღებთან ერთად გვხვდება ფაუნისტური მასალა. პალეონტოლოგ ა. ვეკუას მიერ დადგენილია ცხოველთა შემდეგი სახეები: კეთილშობილი ირემი, ღორი, დათვი.

ეს ფაუნა, მიუხედავად მასალის სიღარიბისა და ფრაგმენტულობისა, მაინც გვაძლევს ერთგვარ წარმოდგენას შავიზღვისპირეთის ლანდაშაფტური პირობების შესახებ გვიან მეზოლითში.

ჯამპალის ენში აღმოჩენილი ფაუნის შემადგენლობა ძირითადად თანამედროვე გეოლოგიური ეპოქისათვისაა დამახასიათებელი.

როგორც მასალის აღწერამ და განხილვამ დაგვანახა, ჯამპალის ენში მცხოვრები პირველყოფილი ადამიანისათვის დამახასიათებელი იყო მიკროლითური მასალის დამუშავების მაღალი კულტურა. ეს ძეგლი როგორც იარაღთა დამუშავების ტექნიკით, აგრეთვე ტიპოლოგიურად ახლო კავშირს ავლენს ქვაპარის, იაშთხის, აცის მასალებთან, თუმცა რამდენადმე განსხვავდება მათგან.

ჯამპალაში არ არის ასეთი, დიდ ანატკეცებზე დამზადებული იარაღები, როგორიც ქვაპარაში თითო-ორი სახით მაინც გვხვდება. აქ იარაღები უფრო მიკროლითურია, რეტუშიც უფრო ფაქიზია და მატულობს მიკროანატკეცებზე და ლამელათა ბოლოებზე დამზადებულ საფხეკთა რაოდენობა, ჩნდება ნამდვილი, კარგად გამოკვეთილი სეგმენტები და ტრაპეციები.

ჯამპალის ენში აღმოჩენილი მასალის კომპლექსის განხილვით ისეთი შთაბეჭდილება იქმნება, რომ ეს უკანასკნელი ქვაპარაზე უფრო ახალგაზრდა უნდა იყოს. თუმცა ამ ძეგლების მიკუთვნება ნეოლითისადმიც გაგვიჭირდებოდა, რადგანაც ჯამპალის ენში ჩვენ არ გვხვდება ნეოლითური ძეგლებისათვის და-

¹¹ С. А. Семенов, Первобытная техника. Материалы и исследования по археологии, № 54, Москва, 1957.

მახასიათებელი არც ერთი ძირითადი ნიშანი. აქ არ გვხვდება კერძოდ ტრაპეციები დიდი რაოდენობით, რიყისქვის იარაღების გაჩეხვა-გაპარიალება, რიყისქვის ცულები, სატეხ-სათლელები, კერამიკა. განსხვავება გვაქვს აგრეთვე კაჟის იარაღთა დამუშავების ტექნიკაში.

ცნობილია, რომ მეზოლითელი ადამიანი ჯერ კიდევ ფართოდ ვერ იყენებს იარაღების მცოცავი რეტუშით დამუშავების ხერხს, რაც უკვე დამახასიათებელია საქართველოს ნეოლითური ძეგლებისათვის, მაგალითად, ანასეულ 1-ში უკვე ვხვდებით მომრგვალო საფხეკებს, რომელთაც ზურგი მთლიანად დამუშავებული აქვთ მცოცავი რეტუშით, მეზოლითური დროით დათარიღებული ძეგლებისათვის კი, ტექნიკის ეს სახე მხოლოდ ჩანასახშია.

უნდა აღინიშნოს, რომ შავიზღვისპირეთის მეზოლითურ კაჟის ინვენტარში ნეოლითის არაერთი ტექნიკურ-ტაპოლოგიური ნიშანი მოიძებნება; ამ მხრივ განსაკუთრებით აღსანიშნავია ქვაჭარა და ჭამპალი. ზემოთ აღნიშნულ ძეგლებში აღმოჩენილი მასალების ანალიზი და ცალკეულ იარაღთა ტიპების ჩასახვა-განვითარებაზე თვალის გადავებით ირკვევა, რომ მათ ახლო კავშირი აქვთ დასავლეთ ა/კ ნეოლითურ ძეგლებთან. ცნობილია, რომ აღნიშნულ ტერიტორიაზე უკანასკნელ წლებში არაერთი ნეოლითური ძეგლი გამოვლინდა ანასეული I, კინტრიში, ოდიში, კისტრიკი, ნიჟნაია შილოვკა, მამათი ანასეული II და სხვა¹², რომელთა შესწავლის საფუძველზე გაირკვა, რომ მათი სახით საქმე გვაქვს საკმაოდ მძლავრ ნეოლითურ კულტურასთან, რომელიც თავისი ფესვებით უკავშირდება ამავე ტერიტორიის მეზოლითურ ძეგლებს.

აღსანიშნავია ის ფაქტიც, რომ თუ მეზოლითში მოგვრძო ფორმის ლამელაზე დამზადებული ტრაპეციები და სეგმენტები გვაქვს, ადრენეოლითურ ძეგლებში იცვლება მათი ტიპობრივი სახე, ისინი უფრო მოკლე და მაღალი ფორმისანი არიან. ამავე დროს, სეგმენტების რაოდენობაც საგრძნობლად მატულობს, მაგრამ ტექნიკა ამ იარაღების დამუშავებისა იგივეა, რაც მეზოლითურის, გვიან ნეოლითში (ანასეული II) კი ჩნდება ზემოთ აღნიშნული მიკროლითების დამუშავების ახალი ხერხები, კერძოდ ჩნდება ზურგათილი მაღალი ტრაპეციები.

ჭამპალის ეხში აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალების ქვაჭარასთან, იაშთხვასთან და ქრონოლოგიურად მათთან ახლოს მდგომ სხვა ძეგლებთან (აცი, ცივი-მღვიმე, ეძანი) შეპირისპირება საშუალებას გვაძლევს ეს ძეგლი უფრო განვითარებული მიკროლითური ინდუსტრიის მატარებლად მივიჩნიოთ, ვიდრე ადრე მეზოლითით დათარიღებული ძეგლები (ქვაჭარა, იაშთხვა) და მისი ასაკი აზილის დასასრულთ და ტარდენაუს დასაწყისით განესაზღვროთ.

თ ა ვ ი VI

ჰმბატარის ადგილი საძარტმელოს და მეზოლითური ძეგლების შორის

ქვაჭარის ქრონოლოგიური ასაკის მეტი სისრულით წარმოსაჩენად, საჭიროდ ვთვლით ქვაჭარის კომპლექსი, საქართველოს და მეზობელი ქვეყნების

¹² Л. Д. Неберидзе, Неолит Западного Закавказья, Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Тбилиси, 1967, стр. 7—9.

მეზოლითურ ძეგლებთან ურთიერთკავშირში განვიხილოთ და შეძლების ფარგლებში განვსაზღვროთ ქვაჭარის ადგილი კავკასიის მეზოლითური კულტურის ისტორიაში. ამასთან დაკავშირებით, პირველ რიგში დგება საქართველოს მეზოლითის კულტურის გენეზისის საკითხი. არანაკლებ მნიშვნელობისაა იმავე მეზოლითური კულტურის განვითარების პროცესში ნეოლითის ჩასახვის იმ ელემენტების გამოძებნა, რომლის თანდათანობით მომძლავრებამ დასასრული მისცა ჩვენი ქვეყნის ძველი ქვის ხანას — პალეოლითს.

შრომის წინა თავებში არაერთხელ აღინიშნა, რომ ქვაჭარა საქართველოს ზედაპალეოლითური ძეგლებიდან ყველაზე ახლო კავშირში გვარჯილასკლდესთანაა. ჩვენ შეგვეძლო მეზოლითური კულტურის საწყისები საქართველოს ზედაპალეოლითის უფრო ადრეული ასაკის ძეგლებშიც გამოგვეჩვენა, მაგრამ ასეთი შორეული და მკრთალი ანალოგების აქ განხილვა მოცემულ საკითხს დიდ შუქს ვერ მოჰფენს. რაც შეეხება გვარჯილასკლდეს, იგი საქართველოს ზედა პალეოლითის ისეთი ძეგლია, სადაც ქვაჭარის მსგავსი კაქის ინვენტარი უკვე სერიულია და სავსებით გამორიცხავს ამ ორი ძეგლის მსგავსების შემთხვევითობას.

ქვაჭარისა და გვარჯილასკლდეში მოპოვებული მასალების შედარებისას, დიდ მსგავსებასთან ერთად განსხვავებასაც დავინახავთ, რადგანაც გვარჯილასკლდე, როგორც ჩანს, ქრონოლოგიურად წინ უსწრებს ქვაჭარას. როგორც ჩვენი შრომის შესავალ ნაწილში გვქონდა აღნიშნული, გვარჯილასკლდე ზედა პალეოლითის ბოლო პერიოდით არის დათარიღებული¹. ამჟამად ეს თარიღი თითქმის ყველა პალეოლითის მცოდნეთა მიერ არის გაზიარებული.

გვარჯილასკლდეში ისევე როგორც ქვაჭარის გამოქვაბულში, იარაღების ძირითადი ხაწილი თხელ-ვიწრო დანისებურ ლამელებზეა ჩამოყალიბებული. თუმცა, გვარჯილასკლდის იარაღები ფორმითა და მოყვანილობით, ქვაჭარის გამოქვაბულში აღმოჩენილი იარაღების მსგავსია, მაგრამ ქვაჭარის იარაღთა მთელი კომპლექსი უფრო მიკროლითურია და იარაღთა დამუშავების ტექნიკაც უფრო ფაქიზია.

ქვაჭარისა და გვარჯილასკლდის მსგავსება-განსხვავების საკითხის კარგად გაშუქების მიზნით, ქვემოთ ჩვენ ორივე ძეგლის კაქის ნაკეთობათა რაოდენობრივ და პროცენტულ შეფარდებას მოვიტანთ.

გვარჯილასკლდეში ნუკლეუსების საერთო რაოდენობა საკმაოდ დიდია — (950 ც.) ნუკლეუსებს შორის სჭარბობს პრიზმის მოყვანილობის ერთი ან ორფუძიანი ნუკლეუსები, ხოლო კონუსური ნუკლეუსი ყველაზე მცირე რაოდენობითაა. რაც შეეხება ქვაჭარის გამოქვაბულს, აქ ნუკლეუსების საერთო რაოდენობა მცირეა (14 ც.), მაგრამ ტიპობრივად უფრო განვითარებულია. ქვაჭარაში სჭარბობს კონუსური ნუკლეუსები, გვხვდება ცალმხრივტკეცილი ფორმისაც.

განვიხილოთ ახლა ქვაჭარაში აღმოჩენილი საფხეკების პროცენტული შეფარდება გვარჯილასკლდის იმავე ტიპის იარაღთან. გვარჯილასკლდეში საფხეკებს იარაღთა შორის მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია, მათი საერთო რაოდენობა

¹ დ. თ. შ. ბ. ა. მ. შ. ვ. ი. ო. გვარჯილასკლდის პალეოლითური ნაშთები, თბილისი, 1959, გვ. 158.

დენობა 972 კ². იარაღთა საერთო რაოდენობასთან შეფარდებით 54,3%-ს აღწევს. ქვაჭარაში კი 65 ცალია და იარაღთა რაოდენობასთან შეფარდებით 12,2%-ია. ამავე დროს ქვაჭარაში უკვე გვხვდება შედარებით გვიანი დროისათვის დამახასიათებელი მცირე ზომის ვიწრო ლამელაზე ნაკეთები საფხეკები, მოგვეპოვება აგრეთვე ლამელისებურ (რეტუში მოკლე და თანაბარფა-ცეტიანი) ანატკეცებზე დამზადებული მიკროსაფხეკებიც.

გვარჯილასკლდის საფხეკები ძირითადად დიდი ზომისაა. დამზადებულია უხეშ ანატკეცებზე, მაგრამ მიუხედავად ამისა, ამ ორი ძეგლის საფხეკთა ცალკეულ ტიპებს შორის მაინც შეიმჩნევა გარკვეული მსგავსება; როგორც ქვაჭარაში, ასევე გვარჯილასკლდეში გვხვდება ლამელის ბოლოზე ჩამოყალიბებული საფხეკები, ასეთებია თავსწორარეტუშიანი, თავირბირეტუშიანი და ოვა-ლურ სამუშაოპირიანი მიკროლითური საფხეკები. ზოგ მათგანს გვერდებზეც აქვს გაკეთებული დამაბლაგვებელი რეტუში. განსაკუთრებით მსგავსება შეიმჩნევა თავამოღარულ საფხეკებს შორის, რომელთაც სამუშაო პირი საკმაოდ ღრმად აქვთ ამოკვეთილი რეტუშით.

საყურადღებოა აგრეთვე ქვაჭარის საჭრისების რაოდენობრივი სიმცირე. იმ დროს როდესაც საქართველოს ამ რიგის იარაღი ზედაპლეოლითურ ძეგლებისათვის ერთ-ერთი წამყვანი ტიპია (სევანთა სავანე, ღვეისხვრელი, საკაქია და სხვ.), გვარჯილასკლდეში საჭრისთა რაოდენობა (4,2%) უკვე კლებულობს.

ქვაჭარაშიც მათი რაოდენობა (4,9%) საფხეკებთან შედარებით მცირეა. თუმცა აქ ერთი განსხვავება მაინც შეიმჩნევა. ქვაჭარაში საჭრისები ძირითადად დამზადებულია მცირე ზომის ლამელებზე, ხოლო გვარჯილასკლდეში აღმოჩენილი საჭრისების უმეტესობა ძირითადად ჩამოყალიბებულია ანატკეცებზე, თუმცა გვხვდება ლამელისებურ-ანატკეცებზე ნაკეთები საჭრისები, მაგრამ მცირე რაოდენობით. თუ, მაგალითად, ზედაპლეოლითური ძეგლებისათვის (სევანთა სავანე, ღვეისხვრელი, საკაქია და სხვ.) მრავალწახნაგა საჭრისები წამყვან ფორმას წარმოადგენს, გვარჯილასკლდეში მათი რაოდენობა საკმაოდ მცირეა (სულ 2 ცალი), ხოლო ქვაჭარაში, ისევე როგორც გვარჯილასკლდეში მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია გარდიგარდმო თავგადამტვრეულ ხიწვიან საჭრისებს.

საყურადღებოა, რომ ქვაჭარის გამოქვაბულში ჩვენ გვაქვს მიკრომარტივი ირიბი საჭრისები, რომლებიც ადრე ნეოლითურ ძეგლებისათვის დამახასიათებელ ტიპად არის ჩათვლილ¹. გვარჯილასკლდეში კი საჭრისის ამგვარი ტიპი არ აღმოჩენილა. ეს ფაქტი კიდევ უფრო აძლიერებს მოსაზრებას მეზო-ლითური ძეგლებისადმი მისი მიკუთვნების შესაძლებლობის შესახებ. ამ შემთხვევისათვის მნიშვნელოვან ფაქტად შეიძლება ჩაითვალოს ის გარემოება, რომ საქართველოს ზედა პალეოლითის ძეგლებისათვის დამახასიათებელი იარაღები შალაშინები და სათლელები² მცირე რაოდენობითაა გვარჯილასკლდეში. ქვაჭარაში კი ასეთი იარაღები სულ არ გვხვდება. არ გვხვდება არც შატელა-

¹ ესარგებლობთ დ. თ. უშაბრაშინის მიერ გვარჯილასკლდის გამოქვაბულში მოპოვებული იარაღების (1789 ცალი) რაოდენობრივი მონაცემებით.

² ლ. ნეზიჩიქი, დისკლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითი, სამეცნიერო ხარისხის მოსპობეხლად წარმოდგენილი სადისერტაციო ნაშრომი.

³ С. Н. Замiatин, Пещерные навесы мгишмевн близ Чкатуры. Сов. археология, № 3, 1937, стр. 64.

რონის ტიპის დანები, რომლებიც ზედაპოვოლითური ძეგლებისათვის დამახასიათებელ იარაღად არის ჩათვლილი და არც რგანული ტიპის დანები და ა. შ.

ქვაპარის და გვარჯილასკლდის მასალების ურთიერთშედარების დროს მსგავსებას ვხედავთ მიკროირალთა ცალკეულ სახეებშიც. მაგალითად, გვერდ-დამლაგვებულ (გრავეტისნაირ) ლამელებზე ჩამოყალიბებული სახერგებები, გვერდრეტუმიანი მიკროლამელები, გრავეტის ტიპის წვეტანები (გვარჯილასკლდის წვეტანები). ქვაპარაში გვერდრეტუმიანი და გრავეტისნაირი იარაღების რიცხვი (244 ცალი — 16,9%) გვარჯილასკლდესთან შედარებით უფრო დიდია (142 ცალი 8,0%) და პროცენტული შეფარდებითაც სპარბობს. გეომეტრიული ფორმის იარაღები გვარჯილასკლდეში მართალია რიცხობრივად უფრო მეტია, ვიდრე ქვაპარაში, მაგრამ მასალის საერთო რაოდენობასთან მიხედვით — 4,6%, იმ დროს, როდესაც ქვაპარაში შედარებით დიდი ადგილი უჭირავთ 5,3%⁵. ამავდროულად ქვაპარაში ჩნდება ისეთი ტიპი იარაღისა (თავბოლოგვერდრეტუმიანი სწორკუთხა ჩასართები), რომლებიც სრულიად უცნობია გვარჯილასკლდის იარაღთა კომპლექსებისათვის.

მეტად სპეციფიკური და დამახასიათებელ ნიშნად ჩანს ორივე გამოქვაბულში გვერდამოლარული მცირე ზომის ისრისპირების არსებობა. გვარჯილასკლდეში ასეთი იარაღი ოთხი ცალია, ქვაპარის გამოქვაბულში კი 5 ცალი. ეს იარაღები როგორც აღვნიშნეთ, განსაკუთრებით დამახასიათებელი ჩანან დასავლეთ საქართველოს ძეგლებისათვის და ძეგლის ქრონოლოგიისა და კულტურულ-ისტორიულ ადგილის გარკვევაში განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებათ.

ამ ორი ძეგლის ურთიერთმსგავსება ჩანს აგრეთვე ძვლის იარაღების ტიპოლოგიურ შემადგენლობაში, მაგრამ ქვაპარაში აღმოჩენილი ძვლის ხელშეებისპირები გამოირჩევიან დამუშავების მაღალი ტექნიკით, ფორმითა დახვეწილობით, გარდა ამისა, გვარჯილასკლდეში არ გვხვდება ძვლის ისეთი ნივთი, როგორიცაა რქის ნიჩბისნაირი იარაღი აღმოჩენილი ქვაპარის გამოქვაბულში.

თუ თვალს გადავავლებთ გვარჯილასკლდესა და ქვაპარის იარაღებისა და წარმოების ნაშთების ურთიერთშედარებას, დავინახავთ, რომ გვარჯილასკლდეში იარაღები (6,8%) წარმოების ნაშთებთან (93,5%) შედარებით ძალიან ცოტაა, ხოლო ქვაპარაში კი იარაღები 36,9%-ია, წარმოების ნაშთები კი 63,1%. გარდა ამისა, აქ თითქმის ყველა ლამელას თუ ანატეცის ეტყობა გამოყენების კვალი.

ზემოთ აღნიშნულიდან ჩანს, რომ ქვაპარის და გვარჯილასკლდის კაჟის იარაღთა ტიპოლოგიური შემადგენლობა თითქმის ერთნაირია, თუმცა ქვაპარის იარაღები ტიპოლოგიურად უფრო დახვეწილია. გარდა ამისა, ქვაპარის გამოქვაბულში ჩნდება იარაღის ახალი ტიპები ორგვერდრეტუმიანებულ წვეტანებში, მცირე ზომის მარტივი ირიბი საპრისები, საფხეკები, თავბოლოგვერდრეტუმიანი სწორკუთხა ჩასართები და სხვა. შეიმჩნევა აგრეთვე მიკროლითური იარაღების სიპარბე (ქვაპარაში მასალის თითქმის 63,8% ამ სახის

⁵ მოკლეული გვაქვს სამკუთხედისნაირი, სეგმენტების და თავბოლოგვერდრეტუმიანი სწორკუთხა ჩასართების ჯამი.

იარაღებია), რაც გვარჯილასკლდესთან შედარებით, ქვაპარას უფრო აახალ-გაზრდავეებს, მაგრამ ამავე დროს მასალებს შორის არ ჩანს დიდი ქრონოლოგიური სხვაობა. ქვაპარა ვარჯილასკლდის უშუალო გავრცელებას უნდა წარმოადგენდეს. ამ ორი ძეგლის ურთიერთშედარების საფუძველზე საშუალება გვეძლევა წარმოვიდგინოთ, თუ როგორ ჩამოყალიბდა დასავლეთ საქართველოში მეზოლითური კულტურა, ზედაპალეოლითური კულტურის საფუძველზე.

ქვაპარის მასალები ახლო კავშირს ავლენენ შავიზღვისპირეთის გვიან ზედაპალეოლითის ძეგლებთან. ამ მხრივ პირველ რიგში აღსანიშნავია მდ. მზიმთის მარჯვენა ნაპირზე მდებარე ახშითრის ზედა პალეოლითური ფენის (B2) კაეის ინვენტარი⁶, რომელიც თავისი ტიპოლოგიური შემადგენლობით ახლო კავშირშია დასავლეთ საქართველოს ამავე დროის ძეგლებთან. სამწუხაროდ მასალის რაოდენობრივი სიმცირისა და მოწოდებული მოკლე ცნობების გამო ჩვენ არ შეგვიძლია კონკრეტულად ვიმსჯელოთ ახშითრის მასალებზე, მაგრამ ვფიქრობთ, რომ ამ მასალის ზოგიერთი იარაღი და მათი დამუშავების ტექნიკა, კერძოდ მცირე ზომის ლამელაზე დამზადებული კუთხის საჭრისები, რომლებსაც სასაპრისე გვერდწახნაგი გაკეთებული აქვს მუცლის მხრიდან, ლამელის ბოლოებზე დამზადებული საფხეკები, სახერეები და გვერდრეტუმიანი ლამელები საშუალებას გვაძლევს რამდენადმე დაუკავშიროთ ქვაპარაში აღმოჩენილ მეზოლითურ მასალებს. თუმცა იმავე ახშითრში აღმოჩენილი შლაშინები და მრავალფაცეტიანი საჭრისები გვაფიქრებინებს, რომ იგი უფრო ადრინდელი ძეგლია, ვიდრე ქვაპარა და შესაძლებელია ქრონოლოგიურად უფრო ახლო დგას გვარჯილას კლდესთან.

მსგავსი ნიშნები ჩანს შავიზღვისპირეთის მეორე ძეგლთან, კერძოდ ნავალიშინოს გამოქვაბულის 1,1a და 2 ფენებში აღმოჩენილ კაეის ინვენტართან⁷. აღნიშნულ ფენებში მოპოვებულია პრიზმული ნუკლეუსები, დანისებური მიკროლამელები, გვერდდაბლაგვებული ლამელები. აქვეა მოპოვებული ქვაპარის ძვლის ხელშეშისპირების მსგავსი ნატეხები. ძეგლთა მსგავსების სურათს ავსებს აგრეთვე ნავალიშინოს ნაბინავებზე გამოქვაბულის დათვისა და ზაზუნას არსებობა.

უკანასკნელ დრომდე ფინალური ზედა პალეოლითი, დასავლეთ საქართველოში წარმოდგენილი იყო მხოლოდ გვარჯილასკლდით. სადაც სხვა ზედაპალეოლითურ ძეგლებთან შედარებით, მოჭარბებულად ჩანდა მიკროიარაღები და გეომეტრიული ფორმის კაეის ინვენტარი. ამჟამად კი დასავლეთ საქართველოში აღმოჩენილია არაერთი ძეგლი, რომლებიც გვარჯილას კლდის კაეის მიკროიარაღების მსგავს მასალებს შეიცავენ, მაგრამ უფრო განვითარებული არიან. ასეთებია ჭრუჭულას ფარდული, ქვაპარა, იაშთხვა, ჯამპალი, დამარხული გამოქვაბული (ქახათი), ცივი-მღვიმე და სხვ.

პირველ რიგში საჭიროდ მიგვაჩნია ქვაპარა, წყალწითელას ხეობაში მდებარე დამარხული (ქახათის) გამოქვაბულის I კულტურულ ფენასთან კავშირში განვიხილოთ, რის საფუძველსაც გვაძლევს მასალის ტიპოლოგიური ხასიათი და კულტურულ ფენათა მსგავსი სტრატეგრაფიული სურათი.

გამოქვაბულის I კულტურული ფენა, როგორც ნ. ბერძენიშვილი აღნიშ-

⁶ С. Н. З а м я т н и н, Очерки по палеолиту, Москва—Ленинград, 1961, стр. 104.

⁷ В. П. Л ю б н и н, В. Е. Ш е л н и с к и й, Исследование Навалашинской пещеры в 1965 г., КСИА, № 111, 1967, стр. 79.

ნავს, ადრე შეზოლითის ასაკისაა, რომელიც ჯერ კიდევ მკიდრო კავშირშია ზე-
და პალეოლითის კულტურასთან, და ე. წ. აზილის ქრონოლოგიურ ჩარჩოში
ექცევა.

ავტორი აღნიშნავს, რომ საქართველოს ამ რიგის ძეგლთა შორის დამარ-
ხული გამოქვაბულის I კულტურულმა ფენამ გვარჯილას კლდის მომდევნო სა-
ფეხური უნდა დაიკავოს⁸.

ქვაპარის გამოქვაბულის არქეოლოგიურ კომპლექსში ბევრი საერთო ჩანს
ქახათის გამოქვაბულთან. ორივე ძეგლშია წარმოდგენილი მიკროლითური ტექ-
ნიკის ნაწარმი; როგორც ქახათის გამოქვაბულში, აგრეთვე ქვაპარაში გვხვდე-
ბა ძვლის იარაღები. თუმცა ქვაპარაში ამ რიგის ნაშთები უფრო დიდი რაოდენობითაა შემონახული. ორივე ძეგლზეა აღმოჩენილი ლამელათა ბოლოებზე
დამზადებული კუთხის საკრისები, საფხეკები მცირე ზომისა, მიკროლამე-
ლები (გვერდრეტუშირებული და ურეტუშო). ვიწრო და გრძელ ლამელებთან
ერთად გვხვდება მოგრძო და განიერი. ორივე ძეგლს აკავშირებს აგრეთვე სეგ-
მენტების სიმცირე და ტრაპეციების არარსებობა. გარდა ამისა, ქახათის გა-
მოქვაბულის I კულტურულ ფენაში გვხვდება თითო-ორი არქაული იერის
მქონე იარაღი, მსგავს შემთხვევას აქვს ადგილი ქვაპარის გამოქვაბულშიც.

ამრიგად, ქვაპარის გამოქვაბულში აღმოჩნდა იარაღები, რომლებიც რო-
გორც დამუშავების ტექნიკით, ისე ტიპობრივად არ განსხვავდებიან ქახათის
გამოქვაბულის კულტურული ფენის მასალებისაგან. გარდა ამ იარაღებისა,
ქვაპარის კოლექციაში აღმოჩნდა მოგრძო კაეის თხელ ლამელაზე შესრულებუ-
ლი გვერდამოღობილი ისრისპირები, რომელიც ტიპოლოგიურად ძალიან ემს-
გავსება ქახათის ისრისპირს. სხვაობა მხოლოდ მათ ზომებში და რაოდენობაშია.
ქვაპარის გამოქვაბულში ასეთი ისრისპირი 5 ცალია, ქახათში კი მხოლოდ ერ-
თი.

გარდა ზემოთ აღნიშნული ფაქტებისა, ორივე ძეგლს აკავშირებს გრავე-
ტისნაირი და თავგვერდრეტუშიანი იარაღების არსებობა.

ორივე გამოქვაბულში აღნიშნული კაეის ინვენტარი არ არის მოკლებუ-
ლი იარაღთა ისეთ სახეებს, როგორიცაა ნუკლეუსები, პრიზმული და კონუსუ-
რი ფორმის. ორივე ძეგლზე მცირე რაოდენობითაა აღმოჩენილი ნუკლეუსები.
ამავე დროს ფაუნისტური მონაცემებიც ავსებს ძეგლთა მსგავსების სურათს.
ქახათშიც აღმოჩენილია გამოქვაბულის დათვის, კავკასიური ჭიხვის, მგლის
და სხვა ცხოველთა ძვალი.

შემდეგი ძეგლი, რომელსაც გარკვეულად ემსგავსება ქვაპარის მასალები,
აიცის გამოქვაბულია. ეს ძეგლი გათხარა და შეისწავლა პროფ. დ. კრაინოვმა
1940—1958 წლებში. აღნიშნული გამოქვაბული მდებარეობს მდინარე აიცის
მარჯვენა ნაპირზე, სოკიდან 25 კმ-ის დაშორებით, მდინარის დონიდან 100—
120 მ სიმაღლეზე.

აიცის გამოქვაბულში აღმოჩენილია სხვადასხვა ეპოქის შესატყვისი მასა-
ლები ზედაპალეოლითის დასაწყისიდან ნეოლითის ჩათვლით.

ჩვენთვის საინტერესოა მეოთხე და მესამე კულტურული ფენა, რომელ-

⁸ ნ. ბერძენიშვილი, ქვის ხანის ახალი ძეგლი წყალწითელას ხეობაში, თბილისი,
1964, გვ. 45.

საც ავტორი მეზოლითით ათარილებს⁹. მეოთხე ფენა გაყოფილია 3 პორიზონტად და მასალაც წარმოდგენილია პორიზონტების მიხედვით. აქ 1500-მდე კაჟის იარალია და სხვა ფენებთან შედარებით ყველაზე მძლავრია. არქეოლოგიური მასალის ხასიათი ასეთია¹⁰: გვხვდება ლამელებზე დამზადებული სეგმენტები მცირე რაოდენობით, გვერდამოღარული ისრისწვერები დამზადებული ლამელისებურ ფირფიტებზე, თავირბრეტუშთან ლამელები, საჭრისები დამზადებული როგორც ლამელის პოლოზე, ასევე ანატკეცებზე; საფხეკები ჩამოყალიბებული როგორც ლამელის ბოლოზე, ასევე ანატკეცებზე; გვხვდება მომრგვალო ფორმის მიკროსაფხეკებიც, დიდი რაოდენობითაა გვრდრეტუშირებული ლამელები, გრავეტის ტიპის მიკროიარალები, სახვრეტები და სხვ.

პალეოზოოლოგიური მასალებიდან აქ ძირითადად წარმოდგენილია გარეული ხარი, გამოქვაბულის დათვი, ჯეირანი და კეთილშობილი ირემი.

მსგავსება ჩანს არა მარტო ცალკეულ იარაღთა ტიპებში, არამედ იარაღთა დამუშავების ტექნიკაშიც. ორივე გამოქვაბულის იარაღთა შორის წამყვან ფორმას გვერდრეტუშირებული გრავეტის ტიპის ლამელები და გრავეტისნაირ ლამელებზე დამზადებული სახვრეტები წარმოადგენენ.

ამ ორი ძეგლის მსგავსებას გვიდასტურებს აგრეთვე აცის მასალებში ტიპოლოგიურად მცირე ზომის ლამელაზე დამზადებული ისრისპირების არსებობა, როგორიც ქვაქარაშია; ქვაქარისა და აცის გვერდრეტუშირებული ისრისპირები ერთნაირად წვერწამახულებია რეტუშით. საყურადღებოა ისიც, რომ ორივე ძეგლზე ამ ტიპის იარაღი თითქმის ერთნაირი რაოდენობითაა აღმოჩენილი.

განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს აცის გამოქვაბულში გვარჯილას კლდის ტიპის წვეტანების არსებობა, რომელიც მას აახლოებს არა მარტო ქვაქარის გამოქვაბულთან, არამედ საერთოდ საქართველოს ზედაპალეოლითურ ძეგლებთან. ამ ორი ძეგლის ურთიერთმსგავსება კიდევ უფრო კარგად გამოიხატება ტრაპეციების აარასებობით და სეგმენტების და სამკუთხედიების სიმცირით. მსგავსება ჩანს აგრეთვე ძვლის იარაღთა ხასიათში და დამუშავების ტექნიკაში, მაგრამ ამ სახის იარაღები, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ქვაქარაში უფრო მრავალრიცხოვანია, ვიდრე აციში. ორივე ძეგლის კაჟის ინვენტარის ერთ-ერთ დამახასიათებელ ნიშნად მიგვაჩნია აგრეთვე ნუკლეუსების სიმცირე.

ამრიგად, ქვაქარის გამოქვაბულისა და აცის პალეოლითური მასალების ურთიერთშედარებისას ნათელი ხდება იქ აღმოჩენილი კაჟის ინვენტარის ახლო მსგავსება. კარგად ჩანს მათი ქრონოლოგიური თანხედრობა. ამრიგად, ორივე გამოქვაბულის არქეოლოგიური მასალები თავიანთი გარკვეული საერთო ნიშნებით იძლევიან საფუძველს ეს ძეგლები კულტურულად მსგავს მეზოლითური ადამიანის ნაბინევად ვაღიაროთ. ეს გარემოება მით უფრო საყურადღებოა, რომ აღნიშნული ორივე ძეგლი მდებარეობს შავიზღვისპირეთში. როგორც ჩანს, ერთნაირ ბუნებრივ პირობებში მცხოვრები მეზოლითელი ადამიანების მეურნეობა და საყოფაცხოვრებო საქმიანობაც მსგავსი იყო; ამას

⁹ Д. А. Крайнов, Отчет Сочинского отряда Северо Кавказской экспедиции о раскопках Ачинской пещерной стоянки, 1958, Архив АН СССР, р-1, № 1830.

¹⁰ საშუალება მომეცა თვით დ. კრაინოვის დახმარებით აცის გამოქვაბულის მასალებს გვეცნობოდი, რისთვისაც მას დიდ მადლობას მოვასხენებ.

ნათლად მოწმობს აქ წარმოდგენილი როგორც არქეოლოგიური, აგრეთვე პალეონტოლოგიური მასალებიც.

ხოლო რაც შეეხება მესამე ფენას, აქ კაეის იარაღები შედარებით მცირეა, მიუხედავად ამისა, აქ აღმოჩენილი მიკროსაჭრისების, საფხეკების, თავირბრეტუშნიანი მიკროლამელების და ტრაპეციების არსებობა (ფენაში ძალიან ბევრია ლოკოკინის ნიჟარები) საშუალებას გვაძლევს აღნიშნული ფენის მასალები უფრო განვითარებულად მივიჩნიოთ და გავიზიაროთ დ. კრაინოვის მიერ წინასწარულად მისი გვიან მეზოლითით დათარიღება¹¹.

თუ შევადარებთ შავიზღვისპირეთში, ქვაპარის გამოქვაბულთან ტერიტორიალურად უფრო ახლო მდებარე (კოდორის მარჯვენა ნაპირი) მეზოლითური დროით დათარიღებულ ძეგლს ცივ-მღვიმეს (ხუპინიშახვა) შემდეგ სურათს დავინახავთ: თავდაპირველად ამ მღვიმეში ლ. სოლოვიოვის მიერ დადგენილ ჩქან სამი კულტურული ფენა¹². ზედა ფენა გაყოფილი აქვს სამ ჰორიზონტად (B₁, B₂, B), ყველაზე უძველესს Γ ფენას ავტორი ათარიღებს ზედა პალეოლითით და დღვის ზვრელისა და საკაეის მსგავს კომპლექსად მიიჩნევს. ეს კომპლექსი წარმოდგენილია შემდეგი სახის იარაღებით: უხეში ფორმის ნუკლეუსები და ლამელები, ბევრია ნუკლეუს-იარაღები — საფხეკი და მრავალფაციტიანი საჭრისები. მიკროლითებიდან აქ წარმოდგენილია გვერდდაბლაგვებული ლამელები და სეგმენტები ერთეულების სახით. ნ. სოლოვიოვი B ფენას ათარიღებს პალეოლითის ბოლო პერიოდით. აქაც გვხვდება გვერდდაბლაგვებული მიკროლამელები და სეგმენტები დამრეცი რეტუშით დამუშავებულ ანატეცებზე ჩამოყალიბებული ოვალურ სამუშაოპირიანი მაღალი ფორმის საფხეკები. ამ ფენიდან აღსანიშნავია „მეთაურის კვერთხი“ — ისპირსპირების გასამართი ძელის იარაღი. აქვე ვხვდებით ძელის სადგისებს, მაგრამ უფრო უხეში ფორმისას, ვიდრე ქვაპარის გამოქვაბულშია. B₁ ფენაში კი გვხვდება ძვლის ჰარბუნები და რიყის ქვის იარაღები, 1—2 ცალი გვერდრეტუშნიანი ლამელა და მაღალი ფორმის სეგმენტები. მცირე ზომის სახვრეტები, მრგვალი საფხეკები და აგრეთვე მიკროლითები¹³. B₂-ში ზემოაღნიშნულ იარაღებთან ერთად ჩნდება ტრაპეციები. B₂ და B₁ ფენები ა. ფორმოზოვისა¹⁴ და თვით ლ. სოლოვიოვის მიერ დათარიღებულია გვიან მეზოლითით¹⁵. B₃ ფენაში კი გვხვდება ქვის გახეხილ-გაპრიალებული იარაღები, ხელსაფქვავეები, სასრესები და სხვ. ავტორი ამ ფენას ათარიღებს გვიან მეზოლითით — ადრე ნეოლითით¹⁶.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ცივი-მღვიმის მეზოლითური ფენები ქვაპარასთან შედარებით ახალგაზრდაა, რაც შემდეგიდან გამომდინარეობს: ცივ-მღვი-

¹¹ Д. А. Крайнов, *დასახ. ნმრ.*, 1958.

¹² Л. Н. Соловьев, *Об итогах археологических раскопок в гроте Хупинишახва в 1960 г.*, Труды Абхазского института языка, литературы и истории имени Д. И. Гулия, Сухуми, 1961, стр. 191—195.

¹³ Л. Н. Соловьев, *დასახ. ნმრ.*, 1960, გვ. 194.

¹⁴ А. А. Формозов, *Из истории передвижений групп первобытного человека в эпоху мезолита*, СА, № 4, 1963, стр. 171.

¹⁵ Л. Н. Соловьев, *Неолитическое поселение Черноморского побережья Кавказа Нижнеиловское в Кистрик, Материалы по археологии Абхазии*, Тб., 1967, стр. 30.

¹⁶ Л. Н. Соловьев, *დასახ. ნმრ.*, გვ. 7.

მის მეზოლითურ ფენაში დიდი რაოდენობით გვხვდება ანატკეცებზე დამზადებული მოკლე, პატარა ზომის საფეხეები, მსგავსი სურათია ჯამპალის ენში, რასაც ვერ ვიტყვით ქვაპარის გამოქვაბულზე. ამ სახის იარაღები აქ გვხვდება ერთეულების სახით. თუ ქვაპარაში დიდი რაოდენობით გვხვდებოდა გრავეტისნაირი და გვერდრეტუშიანი მიკროლამელები და მათი ნამტვრევები, ცივი მღვიმის სადგომში ასეთი იარაღების რიცხვი მცირეა. სამაგიეროდ აქ მრავლადაა წარმოდგენილი სეგმენტები და ტრაპეციები. ცივი-მღვიმის გამოქვაბულში დიდი რაოდენობით გვხვდება აგრეთვე ურეტუსო ლამელები, პარპუნები, მაკროლითები. ამავე დროს ქვაპარისათვის დამახასიათებელი გვერდამოღარული მიკროსირისპირები ცივ-მღვიმეში არ გვხვდება.

როგორც ქვაპარაში, ისევე ცივ-მღვიმეში გვხვდება კაჟის ისეთი იარაღები, რომლებიც ტიპოლოგიურად მათ ერთმანეთთან აახლოვებს. ასეთი იარაღებია: სახვრეტები დამზადებული მცირე ზომის გრავეტისნაირი იარაღებზე, გრავეტისნაირი წვეტანები, რომელთაც რეტუსით დამუშავებული აქვთ ერთი სიკრძივი გვერდი და ბოლო¹⁷, მცირე ზომის ლამელაზე დამზადებული კუთხის საკრისები, რომელთაც სამუშაო პირი გაკეთებული აქვთ მუცლის მხრიდან, რაც დამახასიათებლად ჩანს კავკასიის ძეგლებისათვის, ორივე ძეგლებში ნუკლეუსები მცირე რაოდენობითაა წარმოდგენილი.

ასეთი კონკრეტული შედეგები მივიღეთ ცივი-მღვიმისა და ქვაპარის გამოქვაბულის პალეოლითური მასალების შედარებით. ეს შედეგი მით უფრო საინტერესოა, რომ ქვაპარა და ცივი-მღვიმე მდებარეობენ ერთ და იმავე მიკრორაიონში. აღსანიშნავია, რომ ამ ძეგლთა პალეოზოოლოგიურ ნაშთებში ზოგიერთ მსგავსებას ვხედავთ, რაც, ჩვენი აზრით, გაპირობებული უნდა იყოს ამ რაიონში არსებული ბუნებრივი გეოგრაფიული პირობებით. შესაძლებელია აქედანვე გამომდინარეობდეს განსხვავება იმ ნედლეულ ბაზაში, რომლითაც მზადდებოდა ცივ-მღვიმეში დაცული ზოგიერთი იარაღი. მეტად თავისებურ ჯგუფს ქმნის რიყის ქვისაგან დამზადებული ლამელები, რომელთაც რეტუსი არა აქვთ, მაგრამ ეტყობათ იარაღად გამოყენების კვალი, პატარა ჩანახატების სახით. ცივი-მღვიმის მასალიდან ჩანს, რომ რიყის ქვის გამოყენება პალეოლითელმა ადამიანმა დაიწყო უფრო ადრე, ვიდრე ეს აქამდე იყო ცნობილი¹⁸, როგორც აღვნიშნეთ, ამის მანიშნებელია აგრეთვე ჯამპალის ენში აღმოჩენილი რიყის ქვის წარმოების ნაშთები. რასაკვირველია, ამ ფაქტის ხელშეწყობ პირობად ისევე გეოგრაფიული გარემო უნდა მივიჩნიოთ, კერძოდ მდინარის უშუალო სიახლოვე, სადაც ამ რიგის მასალა ხელმისაწვდომი უნდა ყოფილიყო მდინარის პირზე მცხოვრებ მეზოლითელისათვის.

საინტერესოა რამ განაპირობა ქვაპარისა და ცივ-მღვიმის შორის არსებული განმასხვავებელი ნიშნები — ძეგლის ლოკალურმა თავისებურებამ, თუ ასაკობრივმა სხვაობამ. ზემოთ გამოთქმული ზოგიერთი მოსაზრების საფუძველზე, საერთოდ ცივი-მღვიმის მთელი ინვენტარი უფრო განვითარებული ჩანს, ვიდრე ქვაპარა და საქართველოს ამავე პერიოდის სხვა მეზოლითური

¹⁷ ჩვენ საშუალება მოგვცა თვით ლ. ს. ო. ლ. ე. ო. ვ. ი. ს. ნებართვით საფუძვლანად გავცნობოდით ცივი-მღვიმის პალეოლითური მასალებს (დაცულია სოხუმის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ სახელმწიფო მუზეუმში), რისთვისაც მას დიდ მადლობას მთავაზუნებ.

¹⁸ Л. Н. Соловьев, *დასახ. ნაშრ.*, 1967, გვ. 6.

ჰეგლებია. ამდენად შეიძლება, ზემოთ ხსენებული ძეგლების განსხვავებულობა მხოლოდ ასაკობრივი ნიშნებით აგვეხსნა. ამ შემთხვევისათვის ჩვენ მაინც ანგარიშგასაწევად ვთვლით ცივი-მღვიმის და ქვაპარის ადგილსამყოფელთა ერთგვარ განსხვავებულ ბუნებრივ გარემოსაც. ცნობილია, რომ ცივი მღვიმე, კოდორ-ჯამალ მდინარეთა შესაყარზეა გადამდგარი, იქვე ერთის კოდორის მღვიმის კირქეებიან კედლის ძირას გამომდინარე ცივი წყლები (აქედანაა წამომდგარი მღვიმის სახელწოდება), ე. ი. ცივმღვიმელს წყალუხვ უბანზე აქვს დაღებული ბინა. ამავე ძეგლზე აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალიდან (ძვლის ჰარპუნები, ანკეს-ჩასართები და ბოლოს თევზის მრავალი ძვალი) აშკარად ჩანს, რომ მისი სამეურნეო ყოფის წამყვან დარგს მეთევზეობა წარმოადგენდა.

რაც შეეხება ქვაპარელს, იგი უფრო მთის ზონის, მშრალი და უწყლო ნეოლის ბინადარია. ქვაპარის მონაპოვარის დიდი ნაწილი — ისრისპირები, ძვლის ხელშუბისპირები, ამავე რიგის იარაღთა გასამართავი მიკროლითური და აგრეთვე პალეონტოლოგიური მასალა მოწმობს, რომ ქვაპარელის მეურნეობის წამყვანი დარგი მონადირეობა იყო. ამრიგად, ამ ორი ძეგლის ასაკობრივ განსხვავებასთან ერთად საგულისხმებელია ბუნებრივი გარემოთი შეპირობებული მეურნეობის თავისებურებაც. ეს უკანასკნელი კი, მეზოლითში თუ ქვის ხანის ამა თუ იმ ეპოქაში თავისებური კულტურის ჩამოყალიბების პროცესში ერთი ძირითადი ფაქტორთაგანია.

ჩვენს ამ მოსაზრებას მხარს უჭერს ჯამალის ეხში მოპოვებული კაეის ინვენტარიც, რომელიც ასაკობრივად და აგრეთვე ტექნიკურ ტიპოლოგიურად ქვაპარაზე უფრო ახლო კავშირს ავლენს ცივი-მღვიმის ამავე რიგის ნაშთებთან, თუმცა სამივე ამ ძეგლის მობინადრეთა კულტურულ ისტორიული ერთიანობას მაინც ვერ გამოვრიცხავთ.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ნ. ბადერი¹⁰ ცივ-მღვიმეს ჩრდილო კავკასიის, კერძოდ მისივე, ე. წ. გუბის მეზოლითურ კულტურასთან კავშირში განიხილავს და შესაძლებლად სთვლის ქვაპარიდან განსხვავებული კულტურის ვარიანტად ჩათვალოს, რაც ჩვენი აზრით, არ უნდა იყოს მართებული. ქვაპარა და ცივი-მღვიმე შავიზღვისპირეთის მეზოლითური კულტურის ერთი რეგიონის სხვადასხვა ფაზის ძეგლებია.

საქართველოს ტერიტორიაზე არსებულ ძეგლთა რიცხვს მიეკუთვნება ეძანის ეხი (ბარმაქსიზი). ბ. კუფტინმა ბარმაქსიზის მასალები დაათარიღა ზედაპალეოლითის გვიანდელი საფეხურით.

ეძანში ძირითადად აღმოჩენილია გეომეტრიული ფორმის მიკროლითები, რომელთა შორის სამკუთხედის ფორმის იარაღები სპარბოზს¹¹. ამას ვერ ვიტყვით ქვაპარის გამოქვაბულის მასალებზე, ხოლო თუ ქვაპარაში დიდი რაოდენობით გვხვდება გვერდრეტუშიანი მიკროლემელები, ეძანის ეხში ისინი შედარებით მცირეა, რაც ქრონოლოგიური სხვაობით უნდა იყოს გაპირობებული.

ქვაპარის, ჯამალისა და თვით ცივი მღვიმის მასალებთან შედარებით, ეძა-

¹⁰ Н. О. Бадер. Варианты культуры Кавказа конца верхнего палеолита и мезолита, СА, Москва, 1965, стр. 15.

¹¹ Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, Тб. 1941, стр. 119—123.

¹² საქართველოს არქეოლოგია, თბილისი, 1959, გვ. 46.

ნის ეხში დიდი რაოდენობით ეხვდებით სეგმენტებსა და ტრაპეციებს. ტრაპეციები უმეტესად მოგროო ფორმისაა, დიდი რაოდენობითაა სხვადასხვა სახის მცირე ზომის ჩასათრები. ამავე დროს, სრულიად განსხვავებული ქვაპარაში არსებული ამავე დანიშნულების ზოგიერთი იარაღისაგან (მაგ., სწორკუთხა ჩასათრები). ეძანის საფხეკები ძირითადად მრგვალი ფორმისაა, იარაღების უმცირეს ნაწილს რეტუში გაკეთებული აქვს გვერდებზე, მაგრამ ამავე დროს ეხვდებით იარაღთა ისეთ სახეებსაც, რომელთაც რეტუშირებული აქვთ ზედაპირი.

ეძანის ეხის მონაპოვრის უდიდეს ნაწილს ობსიდიანისაგან დამზადებული იარაღები წარმოადგენენ, მცირე რაოდენობითაა კაჟი. ფაუნისტური ნაშთებიდან აქ აღმოჩენილია: გარეული ცხენი, კეთილშობილი ირემი, ჭეირანი, კანჯარი, ძროხა, ღორი²².

ამრიგად, ეძანის ეხის ფაუნისტური მასალებიდან ჩანს, რომ აქ შემონახულია სტეპებისა და ნახევარსტეპების მობინადრე ცხოველთა ნაშთები, იმ დროს, როდესაც ქვაპარის გამოქვაბულში მოპოვებული ცხოველთა სახეები ძირითადად მაღალმთიანი ტყიანი ზოლის მობინადრენი არიან.

ეძანის ეხში დიდი რაოდენობითაა პრიზმული, კონუსური, ფანქრისებური და ბრტყელი ცალგვერდამუშავებული ნუკლეუსები²³. ქვაპარაში და საერთოდ შავიზღვისპირეთის ტერიტორიაზე მდებარე მეზოლითურ ძეგლებში საერთოდ ნუკლეუსები მცირე რაოდენობით გვხვდება. ეძანის გამოქვაბულში აღმოჩენილია აგრეთვე ნუკლეუს შალაშინები, რაც სრულიად უცნობია ქვაპარის, იაშთხის, ჯამპალის, ენწერის, მეზოლითური ძეგლებისათვის.

ეძანის ეხში ქვაპარასთან შედარებით მცირე რაოდენობით გვხვდება გვერდრეტუშიანი ლამელები.

განსხვავებაა ისრისპირებშიც. თუ, მაგალითად, ქვაპარის გამოქვაბულისათვის დამახასიათებელია გვერდამოღარული ისრისპირები, ეძანის ეხში ასეთი იარაღი არ გვხვდება; არ გვხვდება აქ არც ძვლის იარაღები.

აღნიშნულ კომპლექსებში შენიშნული განსხვავებანი, ჩვენი აზრით, უნდა აიხსნას არა მარტო ქვაპარას და ეძანს შორის არსებული ასაკობრივი განსხვავებით, არამედ ძეგლის თავისებური ხასიათით. მაგალითად, ჩვენ თუ შეუდარებთ ეძანს ასაკობრივად მის თანმხლამ ძეგლს — ციე მღვიმეს, მათ შორისაც კი შევნიშნავთ გარკვეულ სხვაობას. ორივე ძეგლი მდინარის პირზეა განლაგებული (ეძანი ხრამზე, ციე-მღვიმე — კოდორზე). იქ აღმოჩენილი სამეურნეო იარაღთა კომპლექსები მაინც განსხვავებულია. კერძოდ, თუ ციე მღვიმელისათვის თევზის საჭერი იარაღი ჰარპუნებია, ეძანელისათვის კი სამკუთხედის მაგვარი ობსიდიანის იარაღებია. ამრიგად, ქრონოლოგიურად ერთი და იგივე დროის ძეგლში, ერთი და იგივე საქმიანობისათვის სრულიად სხვადასხვა შემადგენლობის იარაღებია გამოყენებული.

როგორც აღვნიშნეთ, ქვაპარის გამოქვაბულსა და ეძანის ეხში არსებული მეოთხეული ფაუნის შემადგენლობაში შეიმჩნევა განსხვავება, რაც საშუალებას გვაძლევს ვიფიქროთ არა მარტო განსხვავებულ საყოფაცხოვრებო საქ-

²² მ. გ. ა. ბ. უ. ნ. ი. ა., პალეოლითური ნაშთები ეძანის (ბარმაქსიზის) გამოქვაბულიდან, 1965, „მაცნე“, გვ. 159.

²³ მ. გ. ა. ბ. უ. ნ. ი. ა., დასახელებული ნაშრომი, გვ. 158.

მიანობაზე, არამედ საქართველოს სხვადასხვა მხარის (აღმოსავლეთ და დასავლეთ ამეიკავასია) განსხვავებულ ფიზიკურ-გეოგრაფიული და კლიმატური პირობების არსებობაზე²⁴, რადგანაც განსხვავებულ ბუნებრივ პირობებში იქმნებოდა თავისებური მცენარეთა, ცხოველთა სამყარო, შესატყვისი საყოფაცხოვრებო საქმიანობა და მასთან დაკავშირებით იარაღთა ცალკეული ტიპები და ინდუსტრიის თავისებური ვარიანტები. ასეთივე ტექნიკურ-ტიპოლოგიური განსხვავება შეიმჩნევა ზემოხსენებული ზურტაკეტისა და ქვაჭარა-ჯამპალის მასალებში.

ამრიგად, ედანი-ზურტაკეტის განსხვავება საქართველოს ზღვისპირეთის ძეგლებიდან, ვფიქრობთ, უნდა აიხსნას საერთოდ აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს მეზოლითურ კულტურათა თავისებურებით. მართალია, ს. ზამიატინი²⁵ მოცემული მხარეების პალეოლითურ კულტურათა განვითარების საერთო გზით მიმდინარეობას უშვებს, მაგრამ ახლად აღმოჩენილ ძეგლებს ამ მოსაზრებაში ერთგვარი კორექტივი შეაქვს. ჩვენ არ გამოვრიცხავთ დასავლეთ საქართველოს მეზოლითის კულტურებში შეხვედრის წერტილების არსებობას, მაგალითად, იარაღთა ტიპების თუ მათი დამუშავების ზოგ დეტალებში, ან კიდევ საიარაღო ნედლი მასალის გაცვლის შემთხვევაში (აღმოსავლეთიდან ობსიდიანი, დასავლეთიდან კაჟი) და სხვ., მაგრამ ედანი-ქვაჭარის არქეოლოგიურ ნაშთებში ისეთი არსებითი განმასხვავებელი ნიშნებიც ჩანს, რომლებიც საფუძველს გვაძლევს გავიზიაროთ ქახათი-ედანის შეჩერების შედეგად მიღებული ნ. ბერძენიშვილის მოსაზრება, რომ „ამ ორი ძეგლის მასალა, სხვადასხვა ფიზიკურ-გეოგრაფიულ პირობებში მცხოვრებ პალეოლითელთა თავისებური ყოფის ამსახველი ნიშნები უნდა იყოს“²⁶. ასეთივე სურათი გვაქვს ქვაჭარა-ედანის, ჯამპალი-ზურტაკეტის არქეოლოგიურ მასალებში.

ქვაჭარა, ქახათის, აცის, ჯამპალის, ცივი-მღვიმის ურთიერთშედარებამ დაგვანახა, რომ ყველგან გაბატონებული ერთი და იგივე ტრადიციების მქონე მიკროლითური ტექნიკა მომდინარეა ადგილობრივი ზედა პალეოლითიდან.

დასავლეთ საქართველოს თითქმის ყველა ზედაპალეოლითურ ძეგლში ერთეულების სახით გვხვდება მიკროლითები — გვერდრეტუმიანი ლამელები (სვანთა სავანე, დევის ხერელი, საკაჟია, მღვიმევი, გვარჯილასკლდე და სხვ.).

როგორც ცნობილია, კავკასიის ზედა პალეოლითის მკვლევართა უმრავლესობის (ს. ბერძენიშვილი²⁷, ს. ზამიატინი²⁸ და დ. თუშაბრამიშვილი²⁹) აზრით, მთელ დასავლეთ საქართველოში ზედა პალეოლითის განვითარება ძირითადად ერთი გზით უნდა ყოფილიყო წარმართული და აღნიშნული ტერიტორიის ძეგლებისათვის დამახასიათებლად მიაჩნიათ პალეოლითური კაჟის იარაღთა ურთიერთმსგავსება — ტიპების ერთგვარობა და, რაც მთავარია,

²⁴ გ. გ რ ა ო ლ ი ა, ქვემო ქართლის პალეოლითი (დამარხული გამოქვაბული წოფი I) თბილისი, 1963, გვ. 53.

²⁵ С. И. З а м я т и н и, Палеолит Западного Закавказья, т. XVII, стр. 444.

²⁶ ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, „ქახათი“, გვ. 43.

²⁷ ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 63—64.

²⁸ С. И. З а м я т и н и, Новые данные по палеолиту Закавказья, СЭ, 1935, № 2, стр. 113.

²⁹ დ. თ უ შ ა ბ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 155.

ძეგლებს შორის მკვეთრი ქრონოლოგიური მიჯნის არარსებობა და აი, სწორედ ასეთი მჭიდროდ დაკავშირებული ძეგლთა კულტურის წიაღში ჩასახული ჩანს შავიზღვისპირეთის მეზოლითი.

გარდა ამისა, ზღვისპირეთის მეზოლითური ნაშთები გვაძლევს საფუძველს თვალი გავადევნოთ იარაღების წარმოების ტექნიკის თანდათანობით განვითარების პროცესს და ცალკეული ძეგლების იარაღთა ტიპოლოგიურ შემადგენლობაში ერთგვარი ასაკობრივი სხვაობაც კი დავინახოთ. მაგალითად, თუ ერთი რიგის ძეგლებისათვის დამახასიათებელია უკვე ძალაში შესულ მიკროლითურ ტექნიკასთან ერთად ზედაპალეოლითური ტრადიციების მქონე ინვენტარის თანაარსებობა, მეორე რიგის ძეგლებში უკვე გაბატონებულია მიკროლითური ტექნიკა და თვით იარაღთა ტიპოლოგიურ შემადგენლობაშიც წამყვანი ჩანს მეზოლითური კომპლექსები. ყველა ამის საფუძველზე, შესაძლებლად ვთვლით, აღწერილი ძეგლების ასაკი, ზოგად მეზოლითური გავებიდან, კონკრეტულ ქრონოლოგიურ ასპექტში განვიხილოთ და მსგავსი თუ განსხვავებული ნიშნების მიხედვით ისინი სხვადასხვა ჯგუფებში გავაერთიანოთ.

პირველი ანუ ადრინდელი ჯგუფის ძეგლებს მიეკუთვნება ქვაპრა, ენწერი, იაშთხვა და აცის IV ფენის ნაშთები. ამ ძეგლებისათვის დამახასიათებელია: კაყის ინვენტარში ზედაპალეოლითური ელემენტების დიდი რაოდენობით არსებობა, ასეთებია: მრავალფაცეტიანი საჭრისები, ცალგვერდრეტუშინი ლამელაზე დამზადებული საფხეკები, გვერდობლაგული ლამელები (გრავეტისნაირი), მიკროწვეტიანები გვარჯილასკლდის ტიპის. ამასთან ერთად გაზრდილია მიკროიარაღებისა და მიკროჩასართების ხვედრითი წონა. იზრდება რაოდენობა გეომეტრიული ფორმის იარაღებისა: სამკუთხა მოყვანილობის და მოგრძო ფორმის სეგმენტები. ამავე ჯგუფისათვის დამახასიათებელია ლამელებზე ნაკეთები სხვადასხვა ტიპის ისრისპირები და ა. შ. აღსანიშნავია, რომ ამ პერიოდის ძეგლებისათვის სრულიად უცნობია ტრაპეციის აშკარად გამოსახული ტიპები. თუმცა იქვე ისეთი სწორკუთხა, თავბოლო-გვერდრეტუშინი მიკროლამელები გვხვდება, რომლებიც შეიძლება ტრაპეციის პროტოტიპად ჩაითვალოს. პირველი ჯგუფის ძეგლებისათვის დამახასიათებელია ძვლის ღარიანი შუბისპირები, სადგისები და ა. შ.

კაყის ინვენტარის ტიპობრივი შემადგენლობით პირველი ჯგუფის ძეგლებიდან განსხვავდება ზემოაღნიშნული ჯამპალი; მისთვის დამახასიათებელია: მკირე ზომის და შედარებით დახვეწილი ფორმის სეგმენტები და ტრაპეციები, სეგმენტისნაირ ლამელებზე დამზადებული მიკროსაჭრისები, მოპირდაპირე გვერდზე დამაბლაგველები რეტუშით. შემცირებულია ცალგვერდრეტუშინი საფხეკები და გაზრდილია სეგმენტების და მრგვალი საფხეკების რაოდენობა. ამ ნიშნების მიხედვით ჯამპალი, პირველი ჯგუფის ძეგლებთან შედარებით უფრო გვიანი დროისა ჩანს და შეიძლება მის მომდევნო ანუ გარდამავალ პერიოდს მიეკუთვნებოდეს.

მესამე ანუ გვიან მეზოლითის ძეგლებია — ცივი მღვიმე და აცის III ფენა. ამ ძეგლებისათვის დამახასიათებელია: მიკრო ანატკეც ლამელებზე ნაკეთები საფხეკების დიდი რაოდენობა. დიდი რაოდენობითაა

²⁰ მასალის რიცხობრივი შემადგენლობა თუ იარაღთა კომპლექსების პროცენტული შეფარდება იხილეთ ზემოთ.

სეგმენტები და ტრაპეციებიც. სამაგიეროდ შემცირებულია გვერდრეტუშინი ლამელუბი და, რაც განსაკუთრებით შესატყვისი ჩანს, მცირდება საპრისების რიცხოვნობა. შემადგენლობა³⁰. გვიანმეზოლითურ ძეგლებში ძვლის იარაღები უფრო დიდი რაოდენობით გვხვდება და ტიპობრივადაც მრავალნაირი ჩანს. ამავე ძეგლებში ჩნდება უკვე რიყის ქვის იარაღები.

ამრიგად შავიზღვისპირეთის მეზოლითური ძეგლების ქრონოლოგიური სქემა ასე შეიძლება მოიხაზოს:

1. ადრე მეზოლითი II.	გარდამავალი საფეხური III.	გვიანი მეზოლითი
ქეპარა	ჩამპალი	ცივი მღვიმე
იაშთხვა		აცი III
აცი IV		
ენწერი		

ძეგლების ასეთი დაყოფის საფუძველს გვაძლევს აგრეთვე, აღნიშნულ ნაბინაევებზე მოპოვებული ფაუნისტური მასალა. როგორც არაერთხელ აღვნიშნეთ, თუ პირველი ჯგუფის ძეგლებისათვის დამახასიათებელია გამოქვაბულის დათვის ძვლების დიდი რაოდენობა, მომდევნო პერიოდის ძეგლებში იგი აღარ გვხვდება, თუმცა დათვის რამდენიმე ძვალი ჩამპალშიაც აღმოჩნდა, მაგრამ მისი კონკრეტული სახეობა პალეონტოლოგების მიერ ჯერჯერობით არ არის საბოლოოდ გადაწყვეტილი. დანარჩენი ფაუნისტური მასალა ყველა ძეგლისათვის თითქმის ერთგვაროვანია და განეკუთვნება ცხოველთა თანამედროვე სახეებს.

ჩვენი ცდა ძეგლების ასეთი დაჯგუფებისა ფაქტობრივი მასალის სიმცირის გამო ცხადია არ არის სრულყოფილი. უდავოა, რომ მომავალი კვლევა მას შეაყვებს და კიდევაც დააზუსტებს, მაგრამ არსებულ მასალაში ის მაინც ჩანს, რომ შავიზღვისპირეთის მეზოლითი არ წარმოადგენს მოცემულ მხარეში შემთხვევით მოზინდარე პირველყოფილთა უსახო კულტურას. პირიქით, ადგილობრივ ზედა პალეოლითში ჩასახული მეზოლითური კულტურა ამსახველია პალეოლითის ფინალურ სტადიაზე შავიზღვისპირეთში ხანგრძლივი და უწყვეტი ცხოვრების მიმდინარეობისა.

ამავე საკითხის მეტი სიცხადით წარმოჩენის მიზნით ახლა განვიხილოთ როგორ დამოკიდებულებაშია (ქრონოლოგიურად და კულტურულად) კავკასიის შავიზღვისპირეთის მეზოლითური მასალები ჩრდილო კავკასიის და მის გარეთ მდებარე ქვეყნების თანადროულ ძეგლებთან.

პირველ რიგში შევხებით მდ. ბაქსანზე (ყაბარდო-ბალყარეთის ასსრ) ა. ზამიატინის და პ. აკრიტასის მიერ 1955—57 წწ აღმოჩენილ პალეოლითურ ძეგლს — სოსრუკოს³¹.

სოსრუკო მრავალფენოვანი ძეგლია. ჩვენი საკითხისათვის საყურადღებო ნაშთები აღმოჩენილია 1—4 ფენებში. ეს ნაშთები ავტორებს ორ ჯგუფად აქვს დაყოფილი. 1—2 ფენების ნაშთები გვიანმეზოლითით არის დათარიღებული, ხოლო მე-3—4 ფენებს ადრე მეზოლითის მიაკუთვნებენ. მასალათა შე-

³¹ С. Н. Замиятин, П. Г. Акритас, Раскопки грота Сосруко в 1955 г. Уч. Зап. КБНИИ, XIII, Нальчик, 1957; их же Археологические исследования 1957 года в Баксанском ущелье, том 13, Нальчик, 1957, стр. 471—473.

ჯერებიდან ირკვევა, რომ ისევე როგორც ზღვისპირეთის ადრემეზოლითის ძეგლებში, 3 — 4 ფენებშიც აღმოჩენილია ისრისპირები, მოგრძო სეგმენტები, ბოლო მომრგვალებული გრავეტისნაირი წვეტანები (რაც მეტად დამახასიათებელი ჩანს საერთოდ კავკასიის გვიანპალეოლითური და ადრემეზოლითური ძეგლებისათვის), მიკროლამელებიდან დამზადებული სახვერტები გვერდრეტუშიანი ლამელები და ა. შ. სოსრუკოს მე-3—4 ფენის ნაშთებშიც გვხვდება ძვლის იარაღები. მსგავსად შავიზღვისპირეთის მეზოლითური ძეგლებისა (I ჯგუფის), სოსრუკოს აღნიშნული ფენების კაჟის კომპლექსებშიც მცირე რაოდენობით გვხვდება საჭრისები, და რაც განსაკუთრებით აღსანიშნავია, ამ კომპლექსებისათვისაც უცნობია ტრაპეციები. ყველა ამ მონაცემიდან ჩანს სოსრუკოს და კავკასიის შავიზღვისპირეთის ქრონოლოგიური სიახლოვე. რაც შეეხება მათ კულტურულ სიახლოვეს, გარდა აღნიშნული მსგავსი ნიშნებისა, განსხვავებაც აშკარად შეიმჩნევა რაც უპირატესად იარაღთა დამუშავების ტექნიკის და ნაწილობრივ მათ ტიპოლოგიურ შემადგენლობაში გამოიხატება. მაგალითად, შავიზღვისპირეთის ძეგლთა მიკროისრისპირებს თუ ბოლოზე ყუნწი მხოლოდ ერთი მხრიდან აქვს ამოღარული, სოსრუკოს ისრისპირები ფოთლისებურად თავბოლოგაწვრილებულია და უყუნწოა. განსხვავება ჩანს სეგმენტების დამზადების ტექნიკაში.

სოსრუკოში დიდი რაოდენობით გვხვდება როგორც მოგრძო ფორმის სეგმენტები, ისე მალალ ქორდიანი³². შავიზღვისპირეთის ძეგლებში კი სეგმენტები მცირე რაოდენობითაა და შედარებით მოგრძო და დაბალია. განსხვავებულია გვერდდაკბილული ლამელებიც — შავიზღვისპირეთში წვრილკბილა ლამელებია ნაკეთები, სოსრუკოში კი ლამელის სიგრძე გვერდებს ღრმა და განიერი კბილები აქვს გამოყვანილი. აღნიშნულ ძეგლებში განსხვავება ჩანს თვით ნუკლეუსების ტიპოლოგიურ და რიცხობრივ შემადგენლობაშიც. სოსრუკოში მრავლადაა ბრტყელი ნუკლეუსები. განსხვავება ჩანს აგრეთვე შესაღარებლად მოტანილი ძეგლის ფაუნისტურ მასალაშიც. კავკასიის შავიზღვისპირეთში, მეზოლითური კულტურის ნაშთებში, როგორც აღინიშნა, გამოქვაბულის დათეს თითქმის წამყვანი ადგილი უკავია და I ჯგუფის ძეგლებში თითქმის ყველგან გვხვდება: სოსრუკოში კი ამ ცხოველის არც ერთი ძვალი არ არის აღმოჩენილი. რაც შეეხება სოსრუკოს 1—2 ფენათა ნაშთებს, უფრო განსხვავებული სურათი ჩანს. აქ დიდი რაოდენობითაა ლოკოკინები — ნიჟარები (Helix), გვხვდება ურეტუშო მიკროფირფიტები, მრგვალი საფხეკები და ფანქრისებური ნუკლეუსები³³, ძვლის გვერდამოღარული იარაღი და ა. შ. ისე როგორც შავიზღვისპირეთის გვიანმეზოლითურ ძეგლებში აქაც ქრება ისრისპირები.

ყველა ზემოთ აღნიშნული მონაცემის შედეგად შეგვიძლია დავასკვნათ, მიუხედავად იმისა, რომ ქვეპარის და სოსრუკოს ზოგიერთი იარაღის ტიპოლოგიური მსგავსება შეიმჩნევა, მათი ფორმების და იარაღების დამზადების ცალკეულ დეტალებში დიდი განსხვავებაც არის. ვფიქრობ, აი ასეთ დეტალებში

³² ქ. ლენინგრადის სსრ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის პეტრე პირველის სახ. ანთროპოლოგიისა და ეთნოგრაფიის მუზეუმის კოლექცია.

³³ С. Н. Замятини, П. Г. Акритас, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 472.

უნდა ვეძებოთ და გამოვავლინოთ მეზოლითური კულტურის ცალკეული ვარიანტების თავისებურებანი.

კავკასიის შავიზღვისპირეთის მეზოლითური ძეგლები გარკვეულად ემსგავსებათ სოფ. ჩოხთან (მთიანი დაღესტანი) ვ. კოტოვიჩის მიერ აღმოჩენილ მეზოლითურ ძეგლებს³⁴. როგორც ცნობილია, ავტორი ჩოხში 6 ფენას გამოყოფს. აქედან მე-6 ფენას ზედა პალეოლითის დასაწყისის მიაკუთვნებს, მე-5 ფენას ზედა პალეოლითის შუა პერიოდს³⁵, მე-4-ს—ზედა პალეოლითის დასასრულს, მე-3 ფენას კი ათარილებს ადრე მეზოლითით, ხოლო 1—2 ფენებს გვიან მეზოლითით³⁶.

ა. ფორმოზოვი³⁷ არ ეთანხმება ვ. კოტოვიჩს ძეგლის დათარიღების საკითხში და მე-5—1 ფენას მეზოლითურ ეპოქას მიაკუთვნებს, იგი ფაუნისტური მასალებისა და კაყის ინვენტარის მიხედვით აღნიშნულ ფენათა შორის ქრონოლოგიურად დიდ სხვაობას ვერ ხედავს³⁸. მას დასაშვებად მიაჩნია, მე-5—4 ფენები ადრე მეზოლითს მიაკუთვნოს, ხოლო მე-3—1 კი გვიან მეზოლითს.

მე-5—4 ფენებში ნაპოვნია ნეკლეუსისებური იარაღები, შალაშინები, შატელპერონის ტიპის დანები, დიდი რაოდენობითაა დაბალი სამკუთხედისმაგვარი იარაღები, გვხვდება აგრეთვე თავირბნაქვეთილი ფირფიტები, სეგმენტები და ბოლომომრგვალებული სახვრეტები. ზემოთ ჩამოთვლილ იარაღთა სახეები ქრონოლოგიურად გარკვეულ მსგავსებას პოულობენ გვარჯილასკლის ამავე რიგის იარაღებთან, რის გამოც ჩვენ მართებულად გვეჩვენება ნ. ბადერის მოსაზრება, როდესაც იგი მე-5—4 ფენებში ხედავს უფრო ადრეული ტიპის იარაღებს (შალაშინები, შატელპერონის ტიპის დანები და სხვ.). და ცდილობს ამ ფენების მასალა ფინალური ზედა პალეოლითით დაათარილოს.

1—3 ფენებში აღმოჩენილია გეომეტრიული ფორმის მიკროიარაღები, ფანქრისებური ნეკლეუსები, რომლებიც კავკასიის შავიზღვისპირეთის ძეგლებთან უფრო ახლო კავშირს აქვს ნენე ჭაშალის (ე. ი. ადრე და გვიან მეზოლითს შორის პერიოდის) ნაშთებთან.

ამავე დროს ჩოხის პალეოლითურ სადგომში აღმოჩენილი ისრისპირები ჩამოყალიბებულია ლამელისებურ ფირფიტაზე, წვერი დამუშავებულია ციცაბო რეტუშით, ბოლოც მომრგვალებული აქვს და მუცლის მხრიდან ბრტყელი რეტუშითაა შესწორებული³⁹. ჩოხის სადგომში აღმოჩენილი ისრისპირი სრულიად განსხვავდება კავკასიის შავიზღვისპირეთის ამავე რიგის მასალებიდან, ჩოხის ტიპის⁴⁰ ისრისპირები არ ჩანს არა მარტო ზემოთ აღნიშნულ სადგომებში, არამედ არც ერთ ჩვენთვის ცნობილ საქართველოს ტერიტორიაზე არსებულ პალეოლითურ და მეზოლითურ ძეგლებში.

³⁴ В. Г. Котович, Чохская стоянка — первый памятник каменного века в горном Дагестане, Уч. Зап. НИИЯЛИ Даг. ФАН СССР, III, Махачкала, 1957, стр. 135—155, Его же, Каменный век Дагестана, Махачкала, 1964, стр. 109—119.

³⁵ В. Г. Котович, Каменный век Дагестана, Махачкала, 1964.

³⁶ В. Г. Котович, დასახ. ნაშრომ: გვ. 109—119.

³⁷ А. А. Формозов, Обзор исследования мезолитических стоянок на Кавказе, СА, № 4, Москва, 1963, стр. 184.

³⁸ Н. О. Бадер, Варианты культуры Кавказа конца верхнего палеолита и мезолита, Москва, 1965, стр. 14.

³⁹ В. Г. Котович, Чохская стоянка..., стр. 150.

⁴⁰ Н. О. Бадер, Варианты культуры Кавказа, დასახ. ნაშრ., გვ. 14.

ჩოხის სადგომის მასალები, მართალია ემსგავსება შავიზღვისპირის ზოგიერთ მეზოლითური დროის ცალკეულ ირალებს. მაგრამ ძირითად იარაღთა ტიპებში მაინც ჩანს განსხვავება, რაც საშუალებას გვაძლევს ვივარაუდოთ კავკასიის ტერიტორიაზე მეზოლითში ლოკალური ვარიანტების არსებობა. მსგავსი მდგომარეობაა იმავე მხარეში აღმოჩენილ (ჯოშმა-ნოხისა და მეკეტის) გვიან მეზოლითურ სადგომებში.

ჩრდილო კავკასიის მეზოლითურ ძეგლებიდან საყურადღებოა მოვიტანოთ აგრეთვე ე. წ. გუბის (№ 7) ეხის მასალა (აღიღეს ასსარ)⁴¹. პ. აუტლევი და ა. ფორმოზოვი მას ათარილებენ ზედა პალეოლითის დასასრულით და მეზოლითის დასაწყისით. მასალა მიკროლითურია, ზედაპალეოლითური ფორმის ნუკლეუს-იარაღები ძალიან მცირე რაოდენობითაა. საკრისები ძირითადად კუთხისაა და დამზადებულია თხელ ლამელებზე. გრავეტის ტიპის იარაღები (კოტაა. გეომეტრიული ფორმის იარაღებიდან სპარბობს ბოლოშევიწროებული მაღალი ფორმის ტრაპეციები, მასთან შედარებით ნაკლებია სეგმენტები და სამკუთხა მოყვანილობის იარაღები. ამ ძეგლისათვის სრულიად უცნობია კავკასიის ძეგლებისათვის დამახასიათებელი ისრისპირები და ბოლომომრგვალებული წვეტანები, რაც მას განასხვავებს იგივე ჩრდილო კავკასიის მეზოლითური ძეგლებისაგან, ამდენად მართებულად გვეჩვენება ნ. ბადერის მოსაზრება, როდესაც იგი გუბის მასალებს ცალკე ლოკალურ ჯგუფად გამოყოფს⁴². იქმნება შთაბეჭდილება, რომ გუბი № 7 ეხის მიკროლითური და განსაკუთრებით კი ტრაპეციების ტიპოლოგიური შემადგენლობა ძეგლს უფრო გვიანი მეზოლითის ელფერს აძლევს. ამ მოსაზრებას მხარს უნდა უჭერდეს გუბის სადგომში ისრისპირების არარსებობა და რიყის ქვის იარაღების (სასრესების) გამოყენება, რაც ჩვენს მიერ ზემოთ განხილული გვიანი მეზოლითური ძეგლებისათვის დამახასიათებელ ნიშნად გვევლინება.

ახლა შევხებით ა/კ და კერძოდ საქართველოს შავიზღვისპირეთის და ყირიმის მეზოლითური ძეგლების ურთიერთდამოკიდებულების საკითხს. ჯერ კიდევ ამ 20 წლის წინათ ს. ზამიატინმა გამოთქვა მოსაზრება ყირიმისა და კავკასიის გვიანპალეოლითური და მეზოლითური კულტურების ერთნაირი გზით განვითარების შესახებ⁴³. ეს მოსაზრება გაიზარეს ე. ვეკილოვამ⁴⁴ და ს. ბიბიკოვამ⁴⁵. უკანასკნელ წლებში ყირიმში, კავკასიაში და კერძოდ საქართველოში

⁴¹ П. У. Ау т л е в, Отчет об археологических разведках проведенных Адыгейским НИИ в Ярославском и Псебайском районах Краснодарского края, 1961, Архив ИА АН СССР, р-1, № 2234. А. А. Ф о р м о з о в, Палеолитические стоянки в пещерах Прикубанья, КСИЯ АН СССР, 98, 1964, стр. 11—13.

⁴² Н. О. Б а д е р, Варианты культуры Кавказа..., стр. 14, 15.

⁴³ С. Н. З а м я т и н, О возникновении локальных различий в культуре палеолитического периода, СБ. «Происхождение человека и древнее расселение : человечества», Тр. Ин-та этнографии АН СССР, нов. сер., том XVI, 1951, стр. 89.

⁴⁴ Е. А. В е к и л о в а, Стоянка Сюрен I-й, ее место среди палеолитических местонахождений Крыма и ближайших территорий, МИА, Ленинград, 1957, стр. 317—321.

⁴⁵ С. Н. Б и б и к о в, Производственная роль костяного инвентаря в хозяйствах позднепалеолитических обществ Крыма, Ученые зап. ЛГУ, серия ист. наук, вып. 13, стр. 45.

ახალი აღმოჩენების საფუძველზე ნ. ბერძენიშვილის⁴⁶, ა. ფორმოზოვის⁴⁷, ნ. ბადერის⁴⁸ და სხვათა მიერ აღნიშნულ მოსაზრებაში გარკვეული კორექტივი იქნა შეტანილი ყირიმისა და კავკასიის გვიან ზედა პალეოლითის მეზოლითური კულტურების გათიშვის თვალსაზრისით.

ისევე როგორც შავიზღვისპირეთის, ყირიმის მეზოლითური ძეგლებიც ნ. ბადერს სამ ქრონოლოგიურ ჯგუფად აქვს დაყოფილი.

ხოლო თუ ქვაპარის გამოქვაბულს შევუდარებთ ყირიმის (I ჯგუფის) თანადროულ მეზოლითურ ძეგლებს — ბურან-ყაის ფარდულის ქვედა ფენას⁴⁹, ზამილ-ყობას I ქვედა ფენას⁵⁰, შან-ყობას მე-7 — მე-5 ფენებს⁵¹ და ტაშ-აირი პირველის მე-8 ფენას⁵², შემდეგ სურათს დავინახავთ; ამ ძეგლებისათვის ტიპურია ირიბი და სწორფუძიანი კონუსური ნუკლეუსები, დანისებური ურეტუშო ლამელები. როგორც გვხვდება ქვაპარისა და ენჭერის მეზოლითურ სადგომებზე; როგორც ყირიმში, ისე ზღვისპირეთში ბევრია ძვლის იარაღ-ხელსაწყოები⁵³.

საქრისები ძირითადად კუთხისაა, საფხეკები ოვალური, ხოლო გვერდამოღარული ლამელები კი ცოტაა. საქართველოს და კერძოდ შავიზღვისპირეთის ადრე მეზოლითური ძეგლებისათვის დამახასიათებელი იარაღი — გვერდრეტუშინი ლამელები ყირიმის სადგომებში იშვიათად გვხვდება. აქ მათ ადგილს იკავებს დიდი ზომის დამრეც რეტუშით დამუშავებული სეგმენტები და ტრაპეციები, რომელთა რიცხვი საკმაოდ დიდია. ქვაპარის, იაშთხისა და ენჭერის მასალაში სულ სხვა სურათია:

აღნიშნულ ძეგლებზე გვერდრეტუშინი და გრავეტისმაგვარი იარაღები საკმაოდ სპარბობს სეგმენტებსა და სამკუთხედისმაგვარ იარაღებს, ხოლო ტრაპეციები საქართველოს ადრე მეზოლითური ძეგლებისათვის არ ჩანს დამახასიათებელი.

მეორე ჯგუფის ანუ გარდამავალი საფეხურის (ადრე მეზოლითიდან გვიან მეზოლითში) ძეგლებია: სურენ II, შან-ყობას მე-4 ფენა და ფატმა-ყობას მე-5 ფენა. ამ ძეგლებისათვის დამახასიათებელია არქაული ფორმის იარაღების ვაქრობა, მატულობს მიკროლითების რაოდენობა, განსაკუთრებით გეომეტრიული ფორმის იარაღების. სეგმენტებთან შედარებით დიდი რაოდენობითაა ტრაპეციები. აღსანიშნავია, რომ ამ ჯგუფის ძეგლებში უკვე ჩნდება ტირი-

⁴⁶ ნ. ბერძენიშვილი, დსახ. ნშრ., 1964, გვ. 55.

⁴⁷ А. А. Ф о р м о з о в, Обзор исследований Мезолитических стоянок на Кавказе, СА, Москва, 1963, № 4, стр. 186. მისევე: Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке, М., 1959, стр. 73.

⁴⁸ Н. О. Б а д е р, О соотношении культуры верхнего палеолита и мезолита Крыма и Кавказа, СА, № 4, Москва, 1961, стр. 25.

⁴⁹ Н. О. Б а д е р, Историко-культурные области верхнепалеолитического и мезолитического времени в восточном средиземноморье. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Москва, 1965, стр. 63—64.

⁵⁰ Н. О. Б а д е р, დსახ. ნშრ., 1961, გვ. 25.

⁵¹ Д. А. К р а й н о в, Пещерная стоянка Замил-Коба № 1, Труды ГИМ, вып. VIII, М., 1938.

⁵² С. Н. Б и б и к о в, Предварительный отчет о работе Крымской экспедиции, СА, 1935, № 1, стр. 196—212.

⁵³ Д. А. К р а й н о в, Пещерная стоянка Таш-Анр I, как основа для периодизации послепалеолитических культур Крыма, МИА, Москва, 1960, стр. 21—25.

ფის ფოთლისნაირი ისრისპირები (სვიდერის ტიპის), რომელთა არსებობა ყირიმის ძეგლებში სვიდერის კულტურის გავლენით არის ახსნილი⁵⁴.

ამ ჭგუფის ძეგლებისათვის არ ჩანს დამახასიათებელი მიკროლითური მრგვალი საფხეკები; ისინი უფრო მეტად დამახასიათებელია ზღვისპირეთის მეორე ჭგუფის ძეგლებისათვის (ჩამპალი). არ გვხვდება აგრეთვე ჩამპალისათვის დამახასიათებელი მუცლის მხრიდან დამუშავებული წვეტანები და სახერცები.

მესამე ჭგუფის, ე. ი. გვიანი მეზოლითის ძეგლებია: მურზაკ-ყობას მე-2 ფენა, შან-ყობას მე-3 ფენა, ზამილ-ყობას მე-7 ფენა, ამ ჭგუფის კომპლექსები ინარჩუნებენ ირიბთავიან ნუკლეუსებს, გვერდით საჭრისებს, მატულობს საერთო რაოდენობა სწორთავიანი ნუკლეუსებისა, ჩნდება კონუსური ნუკლეუსები, რომლებსაც დას. საქართველოს გვიანპალეოლითურ ძეგლებში უკვე ვხვდებით, მატულობს საერთო რაოდენობა ტრაპეციებისა, სეგმენტებისა კი კლებულობს. ყირიმის მეზოლითური ძეგლებისათვის სრულიად უცნობია რიყის ქვის იარაღები, მაშინ როდესაც საქართველოს ამავე დროის ძეგლებისათვის რიყის ქვა ფართოდაა გამოყენებული. აღნიშნულ ძეგლთა განსხვავება ჩანს ძეგლის იარაღებშიც.

როგორც ცნობილია, ყირიმის მეზოლითურ ძეგლებში დიდი რაოდენობითაა აღმოჩენილი ლოკოკინის ნიჟარები (Helix). ს. ბიბიკოვის⁵⁵, დ. თუშაბრა-მიშვილის⁵⁶ და სხვათა აზრით, მათი არსებობა მიუთითებს შეცვლილ კლიმატურ პირობებზე და, მასთან დაკავშირებით, პირველყოფილ ადამიანთა საარსებო საშუალების ახალი დანამატის, კერძოდ შემგროვებლის გაჩენაზე. აღსანიშნავია, რომ ასეთი ნიჟარები ჩვენს ძეგლებში არ აღმოჩენილა.

ამავე დროს ყირიმისა და შავიზღვისპირეთის მეზოლითურ ძეგლთა შორის ერთ-ერთი არსებითი განმასხვავებელი ნიშანია ის ფაქტიც, რომ საქართველოს პალეოლითი და მეზოლითი თუ მკიდრო კავშირშია ერთმანეთთან, ყირიმის ძეგლებში აშკარად შეიმჩნევა ამ ეპოქათა შორის არსებული წყვეტილი⁵⁷.

სხვაობა ჩანს ორივე მხარის ძეგლებში აღმოჩენილ ფაუნისტურ მასალაშიც. განსხვავებულია აგრეთვე იარაღთა ტექნიკურ-ტიპოლოგიური შემადგენლობა. ყირიმში თუ ქრება გვერდრეტუმიანი ლამელები, გრავეტისნაირი იარაღები, შავიზღვისპირეთის მეზოლითურ ძეგლებისათვის სწორედ ეს იარაღებია წამყვანი.

ამრიგად, მოტანილი აღწერილობიდან თითქმის ის ჩანს, რომ კავკასიის შავიზღვისპირეთის მეზოლითური ძეგლები მსგავსი არიან ჩრდილო კავკასიის და ყირიმის სინქრონული მასალების, მაგრამ ეს მსგავსება, ვფიქრობთ, მეზოლითის მხოლოდ ზოგადი ნიშნებით უნდა შემოიფარგლოს; ცალკეულ დეტალებში კი მათ შორის აშკარა განსხვავებაა. ამ განსხვავებული ნიშნების საერთო ჯამი გვაძლევს საფუძველს. საქართველოს შავიზღვისპირეთის მეზოლი-

⁵⁴ Е. А. В е к и л о в а, К вопросу о свидерской культуре в Крыму (стоянка Сюрен II), Краткие сообщения института археологии, вып. 82, 1961, стр. 143—149.

⁵⁵ С. Н. Б и б и к о в, Об использовании улиток (Helix) в позднепалеолитическое время, МИА, № 2, 1941, стр. 140—141.

⁵⁶ დ. თუშაბრაშიშვილი, დასახ. ნაშრ. გვ. 161.

⁵⁷ А. А. Ф о р м о з о в, Обзор исследования мезолитических стоянок на Кавказе, СА, Москва, 1963, № 4, стр. 186.

თური კულტურა განვიხილოთ როგორც თავისთავადი და ამ კულტურის გავრცელების არეალი გარკვეული ტერიტორიული საზღვრებით შემოფარგლოთ მდ. სოჭიდან — ენჯურამდე და მას კავკასიის შავიზღვისპირეთის მეზოლითური კულტურა ვუწოდოთ (იხ. რუკა 2). ჩვენს მიერ მიღებულ ამ დასკვნას, ე. ი. შავი ზღვის სამხრეთ აღმოსავლეთ სანაპიროზე შედარებით ვიწროდ შემოფარგლული თავისებური მეზოლითური კულტურის გამოყოფის შესაძლებლობას, მხარს უჭერს, იმავე შავიზღვისპირეთში ტერიტორიალურად ახლო მდებარე ზონაში, კერძოდ შავი ზღვის ჩრდილო დასავლეთ მხარეში (ოღესა-ხერსონესი) და აზოვის ჩრდილო ზღვისპირეთში ერთი მეორისაგან განსხვავებული გვიანი ზედა პალეოლითის და მეზოლითის კულტურების არსებობა. ცნობილია, რომ საბჭოთა არქეოლოგები (პ. ბორისკოვსკი, ვ. სტანკო, გ. გრიგორიევა) შავი ზღვის ჩრდილო-დასავლეთ მხარეში სხვადასხვა მეზოლითურ კულტურებს გამოყოფენ, (გრებენიკოვის და კუტარკის კულტურები), რომლებიც თავის მხრივ განსხვავდებიან აზოვის ზღვისპირეთის კულტურებიდან. პროფ. პ. ბორისკოვსკი მათ სტეპურ კულტურაში აერთიანებ⁸⁸. ამ უკანასკნელს კი არაფერი აქვს საერთო ჩვენს მიერ გამოყოფილ შავიზღვისპირეთის მეზოლითურ კულტურასთან. ცნობილია, რომ სტეპური მეზოლითური კულტურის განვითარების ზონაში არ ჩანს ზედა პალეოლითის და მეზოლითის გენეტიკური კავშირი და მისთვის, შავი ზღვის ჩრდილო-დასავლეთ მეზოლითურ კულტურისათვის, ძირითად დამახასიათებელ ნიშან-თვისებას წარმოადგენს ერთიმეორისაგან დამოუკიდებლად განვითარებული ძეგლების არსებობა, რაც მეზოლითის ეპოქაში მოსახლეობის ხშირი ადგილმონაცვლეობით არის ახსნილი⁸⁹. საქართველოს შავიზღვისპირეთის ძეგლები კი, როგორც უკვე აღინიშნა, საწინააღმდეგო მოვლენას ასახავენ.

ჩვენს მიერ ზემოთ არაერთხელ იყო აღნიშნული, რომ მოცემული მხარის მეზოლითური ძეგლები მკიდრო კავშირს ავლენენ დასავლეთ საქართველოს გვიან ზედა პალეოლითთან და თვით მეზოლითურ კულტურის განვითარების ქრონოლოგიურ საზღვრებშიც აშკარად შეიმჩნევა ძეგლების ურთიერთკავშირი, მათი ევოლუციური გზით განვითარება. არ არის გამორიცხული, რომ მომავალი კვლევა-ძიება, ჩვენს მიერ მსგავსი ნიშნებით გაერთიანებული ძეგლების გავრცელების საზღვრებს კიდევ უფრო დააზუსტებს და მოცემულ ტერიტორიაზე უფრო ვიწროდ შემოფარგლული კულტურის ლოკალური ვარიანტების არსებობას წარმოაჩენს. ჩვენს ხელთარსებული მასალებიდან კი მხოლოდ იმ დასკვნის გაკეთება შეიძლება, რომ შავიზღვისპირეთში მეტ-ნაკლები სიცხადით გამოკვეთილი ლოკალური კულტურები მეზოლითის ეპოქაში ჩამოყალიბდა.

საქართველოს შავიზღვისპირეთის მეზოლითური ძეგლები იარაღთა ტიპოლოგიური შემადგენლობით ერთგვარ მსგავსებას ავლენენ ახლო აღმოსავლეთის სინქრონულ მასალებთან. ამ მხრივ განსაკუთრებით აღსანიშნავია ერაყის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ზარზის გამოქვაბული.

⁸⁸ П. И. Борисковский, Проблема развития позднелепеолитической культуры степной области, Доклад на VII международном конгрессе антропологических и этнографических наук, М., 1964.

⁸⁹ Г. В. Григорьева, Позднелепеолитические памятники Северо-западного Причерноморья и северного Приазовья, Автореферат, Ленинград, 1968, стр. 16, 17.

ზარზის პალეოლითური სადგომი მიკვლეულ იქნა 1928 წელს დ. გაროდის მიერ. გამოქვამული მდებარეობს ქურთისტანის სამხრეთ ნაწილში სულეიმანის რაიონში (აღნიშნულ ტერიტორიაზე შემდგომ წლებში პალეოლითურ სამუშაოებს აწარმოებდნენ გ. ფილდა და რ. სოლუცი); დ. გაროდმა ძეგლი დაათარილა ორინიაკით⁶⁰, რასაც არ ეთანხმება ს. ზამიატინი და აღნიშნავს, რომ ზარზის გამოქვამულის პალეოლითური მასალები გვარჯილასკლდის დროისაა და გეოლოგიურად ემთხვევა პოლოცენის დასაწყისს⁶¹.

ზარზის კოლექცია⁶² შეიცავს 650 ცალ იარაღს, აქედან 60 ცალი ლამელის ბოლოზე ნაკეთები საფხეკებია, 21 ცალი კი პატარა ზომის მრგვალი საფხეკი. 10 ცალი საფხეკი მაღალია, 28 ცალი საჭრისია, საჭრისები ძირითადად კუთხისა და კიდეზე შუალაა. დიდი რაოდენობითაა გვერდამოღარული ლამელები (140 ცალი). 13 ცალი სახერგეტია გრავეტისებურ ფორმის ლამელაზე დამზადებული. გვხვდება გვერდამოღარებული ლამელები და რამდენიმე ცალი გრძელი ფორმის სეგმენტები, იქვეა აღმოჩენილი სამკუთხედისნაირი იარაღები. ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა არზის პალეოლითურ გამოქვამულში აღმოჩენილი 2 ცალი გვერდამოღებული ისრისპირი, ჩამოყალიბებული ორფერდა თხელ ლამელაზე.

ქვაჭარისა და ზარზის კომპლექსების საერთო დამახასიათებელი ნიშნებია ლამელის ბოლოზე დამზადებული მიკრომრგვალი საფხეკები, სამკუთხედისმაგვარი იარაღები და სხვა.

ამასთან ერთად, ზარზისა და ქვაჭარის კომპლექსებში ჩანს განსხვავებაც: თუ ქვაჭარის გამოქვამულის მასალებში გვერდამოღარული ლამელები ერთეულების სახით გვხვდება, ზარზის პალეოლითურ კოლექციაში ისინი წამყვან სახეობად გვევლინებიან. განსხვავება ჩანს კიდეც იმაში, რომ ზარზისათვის სრულიად უცნობია ქვაჭარაში აღმოჩენილი სწორკუთხა ჩასართები, ბოლომომრგვალებული წვეტანები, მოპირდაპირე გვერდამუშავებული მიკროიარაღები და სხვ.

ზარზის პალეოლითური სადგომი თავისი ინვენტარით და, შეიძლება ითქვას, ქრონოლოგიურადაც უფრო ახლო დგას გვარჯილასკლდის პალეოლითურ სადგომთან. ამვე დროს ამ ორ ძეგლს აახლოებს მაღალი ფორმის საფხეკების არსებობა, რაც ქვაჭარის კომპლექსებისათვის ძლიერ იშვიათია. ეს ფაქტები კი საშუალებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ზარზის პალეოლითური სადგომი ქრონოლოგიურად წინ უნდა უსწრებდეს ქვაჭარას. საერთოდ კი, ჭერჯერობით არ არის საკმარისი მასალა იმისათვის, რომ შავიზღვისპირეთისა და ზარზის კულტურების მსგავსება-განსხვავების საკითხების შესახებ რაიმე საბოლოო დასკვნამდე მივიღეთ ვფიქრობთ, რომ მომავალი კვლევა-ძიება ამ საკითხებს უფრო ფართოდ გააშუქებს და რაიმე კონკრეტულ დასკვნამდე მიგვიყვანს, საქართველოს პალეოლითსა და კასიის კულტურის რაობისა და მსგავ-

⁶⁰ D. A. E. Garrod, The paleolithic of Southern Kurdistan. Excavations in the caves of Zarsi and Hazar-Merd, «Bulletin of the American School of prehistoric Research», 6, 1930.

⁶¹ С. Н. З а м я т и н и, Палеолит Западного Закавказья..., стр. 446.

⁶² F. C. Howell, Upper Pleistocene Stratigraphy and Early Man in the Levant, Proceedings of the American Philosophical Society, vol. 103, Washington, 1959.

სების შესახებ არაერთი მოსაზრება გამოითქვა უკანასკნელი ათი წლის მანძილზე.

გ. ნოორაძემ, შემდეგ კი პ. ფეიმენკომ, ს. ბიბიკოვმა, და ე. ვეკილოვამ კაპსიის კულტურას დაუკავშირეს კავკასიისა და ყირიმის ზედაპალეოლითური ძეგლები.

ს. ზამიატინის მოსაზრების თანახმად უკანასკნელ წლებამდე საბჭოთა არქეოლოგიაში გაბატონებული იყო შეხედულება, რომ კავკასიისა და, კერძოდ, საქართველოს ზედა პალეოლითი, კაპსიის კულტურის განვითარების გზებს ემთხვევა და ხმელთაშუაზღვისპირა აფრიკული კულტურის წრეში თავსდება⁶⁵.

კაპსიის კულტურის ფართოდ გავრცელებას არ უპერდა მხარს პ. ობერმაიერი. მისი აზრით, ამ კულტურის გავრცელების არე აფრიკის ტერიტორიით უნდა შემოფარგლულიყო⁶⁶. გ. ბონი-ოსმალოვსკისაც ნაკლებად დამაჯერებლად ეჩვენებოდა ყირიმის და კავკასიის დაკავშირება აღნიშნულ კულტურასთან⁶⁷.

ა. ფორმოზოვი იხილავს რა კავკასია-კაპსიის კულტურის კავშირის საკითხს, აღნიშნავს, რომ კავკასიის პალეოლითის ინვენტარი განსხვავდება როგორც აფრიკის, ასევე ხმელთაშუაზღვისპირეთის პალეოლითისაგან. ავტორი სთვლის, რომ კავკასიის გვიანი პალეოლითის დაკავშირება კაპსიის ტიპის ძეგლებთან შეუძლებელია, როგორც ქრონოლოგიური, ასევე კულტურული თვალსაზრისით⁶⁸ მან გაიზიარა რ. ვოფრეის მიერ დადგენილი თარიღი კაპსიის კულტურის შემცველ ძეგლების ზედა პალეოლითის ბოლო პერიოდით ან მეოლითით დათარიღების შესახებ. ამავე მოსაზრებისაა დ. თუშაბრამიშვილი, რომელიც აღნიშნავს, რომ უარი უნდა ვთქვათ პარალელიზაციაზე საქართველოს ადრეული სახის ზედაპალეოლითურ ძეგლებსა და კაპსიის კულტურის პალეოლითის ძეგლებს შორის⁶⁹.

კაპსიის კულტურისადმი ინტერესი ამის შემდეგაც არ შენელებულა და ამ საკითხზე მსჯელობა კვლავ გრძელდებოდა. უკანასკნელ წლებში ნ. ბერძენიშვილმა საფუძვლიანად შეისწავლა საქართველოს და კაპსიის კულტურის ურთიერთობის საკითხი და დაასკვნა, რომ საქართველოს ზედაპალეოლითის კაპსიის კულტურის ოლქში გაერთიანების შესახებ საბჭოთა არქეოლოგიაში არსებული მოსაზრება დაზუსტებას საჭიროებს მათი გათიშვის სასარგებლოდ⁷⁰.

ნ. ბერძენიშვილის, ა. ფორმოზოვის, ნ. ბადერის და სხვათა მოსაზრებების თანახმად, საკითხი თითქმის გადაწყვეტილად გვეჩვენება, მაგრამ, მიუხედავად

⁶⁵ С. Н. Замятин, О возникновении локальных различий в культуре палеолитического периода. Труды института Этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая, Новая серия, т. XVI, М., 1951, стр. 124.

⁶⁶ Н. Obermaier, Das capsoenproblem im Westlichen Mittelmeergebiet, Anzeiger der Römische-Germanischen... Berlin, 1934.

⁶⁷ Г. А. Бояч-Осмоловский, Итоги изучения Крымского палеолита, Труды II междунар. конф. АИЧПС, вып. VI, 1934, стр. 168.

⁶⁸ А. А. Формозов, О капсинском характере палеолита Кавказа, КСИЭ, АБ СССР, вып. XXX, 1958, стр. 163.

⁶⁹ დ. თუშაბრამიშვილი, დასბ. ნაშრ., გვ. 164.

⁷⁰ ნ. ბერძენიშვილი, დასბ. ნაშრ., გვ. 62.

ამისა, მაინც შეგვეცდებით გავკრით შეგვხვთ შავიზღვისპირეთის მეზოლითური ძეგლებისა და კასიის კულტურის ურთიერთობის საკითხს.

ცნობილია, რომ კასიის კულტურას ორ პერიოდად ჰყოფენ: ქვედა კასიის იარაღები გამოირჩევა დიდი ზომით. გვხვდება დანისებური ფირფიტები ატეცილი სწორი დარტყმის სიბრტყის მქონე ნეუკლეუსებიდან, გვერდამოღარული ლამელები, შატელპერონის ტიპის დანები; გვხვდება როგორც დიდი ზომის საჭრისები, ასევე მიკროლითურიც, ქვედა კასიისათვის დამახასიათებელია აგრეთვე მცირე ზომის სამკუთხედები და სხვადასხვა ზომისა და ფორმის სეგმენტები⁶⁸. ტრაპეციები გვხვდება ერთეულების სახით. ზედა კასიაში დიდი ზომის იარაღები თითქმის ქრება და საერთოდ მატულობს მიკროიარაღების რაოდენობა, სქარზობს დაბალი ასიმეტრიული სამკუთხედები, ტრაპეციები და სეგმენტები.

როგორც მასალის აღწერიდან ვხედავთ, შავიზღვისპირეთის მეზოლითური ძეგლების კაეის ინვენტარი განსხვავდება კასიის კულტურის კაეის მასალები-საგან. მსგავსებას ჩვენ აქ ვხედავთ მხოლოდ დაბალ, ასიმეტრიულ სამკუთხედი-სებურ იარაღებში. აქ არა ჩანს საქართველოს ზედაპლეოლითური და მეზო-ლითური კულტურის ძირითად თანმხლები იარაღი-ისრისპირები, რომელიც საქართველოს ტერიტორიაზე მოზინადრე პირველყოფილ ადამიანდა საყოფა-ცხოვრებო საქმიანობის ერთ-ერთ გარკვეულ დარგზე — მონადირეობაზე მეტ-ცვლეზს, ხოლო რაც შეეხება კასიელს, როგორც ცნობილია, იგი ძირითადად მეთევზეობას მისდევდა.

ამდენად, კასიის კულტურა თავისი საყოფაცხოვრებო საქმიანობით სრუ-ლოად განსხვავებული ჩანს საქართველოსა და კერძოდ შავიზღვისპირეთის მეზოლითური კულტურისაგან, თუმცა ზოგიერთ იარაღთა სახეობაში მცირედი მსგავსება შეინიშნება, მაგრამ ეს მაინც არ გვიქმნის საფუძველს საქართველოს და კასიის კულტურების ერთიანობაზე ვილაპარაკოთ.

ახლა განვიხილოთ როგორ დამოკიდებულებაშია საქართველოს ზღვისპი-რეთის მეზოლითური ძეგლები სირიისა და პალესტინის სინქრონულ მასალებ-თან, კერძოდ ნატუფიის კულტურასთან. ნატუფიური კულტურის სახელწო-დება არქეოლოგიურ მეცნიერებაში შემოსულია ვადი ელ. ნატუფაში (სირი-აში) აღმოჩენილი მასალების მიხედვით. ამ კულტურის ნაშთები აღმოჩენილი იყო შუკბის მღვიმის დანაშრეე ქანებში, თუღვევლთა ბორცვის დასავლეთ თხემ-ზე⁷⁰.

ნატუფელთა დღემდე ცნობილი თითქმის ყველა ადგილ-სამყოფელი გავრ-ცელებულია შედარებით ვიწრო ზოლზე და ძირითადად მოიცავს სამხრეთ-და-სავლეთ სირიას, მცირე აზიის სამხრეთ ნაწილს და პალესტინას⁷¹.

პალესტინაში ნატუფიური კულტურა ყველაზე უხვადაა წარმოდგენილი. პალესტინაში ორინიანის კულტურის შემდეგ ნატუფიური კულტურა განვითარ-

⁶⁸ Н. О. Бадер, О мезолите Восточного средиземноморья в связи с проблемой «Каппадокийской провинции», МИА СССР, № 126, М.-Л., 1966, стр. 75.

⁷⁰ D. A. E. Garrod, The Natufian Culture: The Life and Economy of a Mesolithic People in the Near East. British Academy, 1957, p. 211—227.

⁷¹ В. М. Массон, К вопросу о мезолите передней Азии, у истоков древних куль-тур эпохи мезолита, Академии наук СССР, М.-Л., 1966, стр. 164.

ჩადა. დ. გაროდი ნატუფის კულტურას მეზოლითის ორიგინალურ კულტურას უწოდებს⁷².

რ. ნეველი ნატუფიური კულტურის განვითარებაში 6 ფაზას ხედავს⁷³. დ. გაროდმა არ ჩასთვალა მაინცდამაინც მიზანშეწონილად ნატუფიური კულტურის ასეთი დანაწილება და აღნიშნული კულტურა გაყო სამად⁷⁴.

საერთოდ კი აღნიშნულ კულტურას მიაკუთვნებენ IX—VIII ათასწლეულს ჩვენს ერამდე (მასონი)⁷⁵. ნატუფიური კულტურის დამახასიათებელი ძეგლებია: ელ-კებარა, ელ-ვადი, ვადი-ფალდა, ელ-ხიამი, შუკბა, ბელდიბი, იაბ-რუდი და სხვა.

ცნობილია, რომ ნატუფიური კულტურის პირველყოფილი ადამიანები ძირითადად მონადირეები და მეთევზეები იყვნენ, რასაც ადასტურებს აღნიშნულ გამოქვაბულში ცხოველთა ნაშთების სიმრავლე და ჰარპუნებისა და თევზსაჭერი ანკესების არსებობა — ელ-კებარა. ქვედა ნატუფის კულტურის შემცველი ძეგლებია — ელ-ვადი და მულარიდ-კებარა.

მათი კაეის ნაწარმი უმთავრესად მიკროლითურია. მიკროლითთა შორის ყველაზე მეტად გავრცელებულია მაღალი ფორმის სეგმენტები დამუშავებული შემხვედრი რეტუშით და გვერდობაგვერდული ლამელები, ხოლო რაც შეეხება სამკუთხა და ტრაპეციის ფორმის მიკროლითებს, ისინი აღნიშნულ ძეგლებში არ ჩანს, უპირატესად აქ წარმოდგენილია კაეის ნამგლის ჩასართები. ეს ნამგლის პირები მცირე ზომისაა და წვრილია, ჩვეულებრივ ოთხკუთხა წვერით, რაც იმაზე მეტყველებს, რომ ნამგლისპირებს სახელურიც ჰქონია. ქვედა ნატუფიაში ნამგლისპირების დიდი რაოდენობით არსებობა მოწმობს, რომ ნატუფიელები მიწათმოქმედებას მისდევდნენ.

კებარას პალეოლითური მასალები საინტერესოა იმითაც, რომ აქ აღმოჩენილია ძვლის ანკესები, რომლებიც საოცრად გვანან თანამედროვე ანკესებს⁷⁶. ქვედა ნატუფიელთა სადგომებში აღმოჩენილია ქვის „როდინები“.

ტიპოლოგიურად შუა ნატუფიელთა კაეის წარმოება დიდად არ განსხვავდება ადრეული პერიოდის მასალებისაგან, მაგრამ აქ უკვე ვხვდებით მოშინაურებულ ძალს. ზედა ნატუფიურ ძეგლებში ყველაზე მეტი მნიშვნელოვანი სიახლეა მოგვრძო ლამელაზე დამზადებული ისრისპირები, რომლებსაც ღერო ორივე მხრიდან ოდნავ ამოღარული აქვს. აღმოჩენილია შინაურ ცხოველთა ძვლის ფრაგმენტები, რაც იმის მაუწყებელია, რომ ამ დროს ცხოველთა მოშინაურება უკვე დაწყებულია.

აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ ნატუფიელთა ამ 3 ჯგუფის კაეის ინვენტარში არ შეიმჩნევა იარაღთა ისეთი ახალი სახეები, რომელსაც შეეძლო დაედასტურებინა მათ საყოფაცხოვრებო საქმიანობაში მომხდარი მკვეთრი ცვლილებები.

⁷² D. A. E. Garrod, and D. M. A. Bate, The Stone Ages of Moint Carmel. Excavation at Wady el Mughara, Oxford, 1937.

⁷³ R. Neuville: Le Paléolithique et le Mésolithique du désert de Judée. Archives de l'Institut de paléontologie humaine, memoire, 21, Paris.

⁷⁴ G. A. E. Garrod, დასახ. ნაშრ., 1957, გვ. 117.

⁷⁵ B. M. Mason, К вопросу о мезолите передних Азии, МИА, М.-Л., 1966, стр. 164.

⁷⁶ D. A. E. Garrod, დასახ. ნაშრომი, 1957, გვ. 216, 217.

მოტანილი აღწერიდან ჩანს, რომ ნატუფური კულტურის შემცველი ძეგლები და იქ აღმოჩენილი ცალკეულ იარაღთა სახეები შავიზღვისპირეთის მეზოლითური მასალებიდან დიდ განსხვავებას ავლენენ.

ქვაჭარის, იაშთხვისა და ჯამპალის მეზოლითურ ძეგლებში არ შეგვხვდარიან ნატუფური კულტურისათვის დამახასიათებელი ნამგლის პირები და თევზსაჭერი ანკესები, ამავე დროს შეიძლება ითქვას, რომ საქართველოსა და კერძოდ შავიზღვისპირეთის მეზოლითურ ძეგლებს არ ახასიათებს სეგმენტისმაგვარი იარაღების ისეთი სიუხვე, რაც ჩვენს მიერ ზემოთ განხილულ კულტურას. განსხვავება ჩანს ნემსისებური სახვრეტებისა და ისრისწვერების ფორმებშიაც. მართალია, ცალკეულ დეტალებში (გვერდრეტშიანი ლამელები) შეინიშნება მსგავსება, მაგრამ ეს ფაქტი იმდენად უმნიშვნელო ჩანს საერთო განმასხვავებელ ნიშნებთან, რომ ამ კულტურების ერთიანობაზე ლაპარაკიც კი ზედმეტად გვეჩვენება.

შავიზღვისპირეთის მეზოლითური კულტურის შედარება მახლობელი აღმოსავლეთის ე. წ. ნატუფურ კულტურასთან, ვფიქრობთ, რომ კიდევ ერთხელ დაადასტურებს უკანასკნელ წლებში ზოგიერთი მკვლევარის მიერ გამოთქმულ მოსაზრებას ამ კულტურასთან დაკავშირებით.

ნ. ბერძენიშვილი მიუთითებს, რომ დასავლეთ საქართველოში არსად, არცერთ მღვიმეში, ტერასაზე ნატუფიის შესატყვისი ნაშთები არ აღმოჩენილა. მოპოვებული მასალა არ გვაძლევს საფუძველს, საქართველოს მეზოლითისა და ნატუფიის კულტურას შორის უშუალო კავშირი დავინახოთ⁷⁷.

პალესტინისა და ამიერკავკასიის ძეგლებს შორის განსხვავებას აღნიშნავს ნ. ბადერი. მისი აზრით, ეს ძეგლები სრულიად დამოუკიდებელ ისტორიულ კულტურულ ჯგუფებს ქმნიან⁷⁸.

ზემოთ აღნიშნული კულტურების ურთიერთშედარება დამაჯერებლად გვიჩვენებს, რომ აქ საქმე გვაქვს ტიპოლოგიურად განსხვავებულ პალეოლითურ კომპლექსებთან; აქედან გამომდინარე ვფიქრობთ, რომ მათი საყოფაცხოვრებო და სამეურნეო საქმიანობაც განსხვავებული უნდა ყოფილიყო. ამავე დროს ამ ძეგლების ქრონოლოგიურად დაკავშირებაც ვაგვიძნელდებოდა, რადგანაც შავიზღვისპირეთის მეზოლითურ ძეგლებთან შედარებით იგი აშკარად განვითარებული კულტურის შთაბეჭდილებას ტოვებს. შესაძლებელია, იგი სრულიად გასცილდეს მეზოლითურ ეპოქას და კიდევ უფრო მოგვიანო დროით დათარიღებულ ძეგლებს დაუახლოვდეს.

⁷⁷ ნ. ბერძენიშვილი, ქვის ხანის ახალი ძეგლი წყალწითელას ხეობაში, თბილისი, 1964, გვ. 69.

⁷⁸ Н. О. Бадер, Различия между верхнепалеолитическими культурами Закавказья и Ближнего Востока, Москва, 1966, стр. 142.

დასკვნა

წინამდებარე ნაშრომში განხილული არქეოლოგიური მასალებიდან ჩანს, რომ კავკასია და კერძოდ შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთი სანაპირო ფართოდ ყოფილა დასახლებული მეზოლითის ეპოქაში. ირკვევა, რომ ჰოლოცენის დასაწყისიდან შავიზღვისპირეთში ადამიანთა ცხოვრებისათვის ოპტიმალური პირობები არსებობდა. ასეთად უნდა ჩათვალოს: თბილი და ზომიერი კლიმატი, მდიდარი ფლორა და ფაუნა, წყალუხვი მდინარეები, ბუნებრივი საცხოვრისები (კარსტული მღვიმე-გამოქვაბულები) და, რაც განსაკუთრებით აღსანიშნავია, ქვის იარაღის წარმოებისათვის საჭირო მდიდარი ბუნებრივი რესურსები — კაჟი, კირქვა და ა. შ. ასეთ კლიმატურ-ლანდშაფტურ პირობებში მეზოლითელ ადამიანს შეეძლო ცხოვრება როგორც გამოქვაბულებში, ისე ღია ადგილებში. ამის დამადასტურებელი ფაქტებია, ერთი მხრით, ქვაპარის, იაშთხეასა და სხვა გამოქვაბულების მეზოლითური ნაბინაურები, ხოლო მეორე მხრივ გნგურის ხეობაში მიკვლეული ენწერის ღია მეზოლითური ნაბინევი.

შავიზღვისპირეთის ფიზიკურ-გეოგრაფიული პირობებისა და ქვისხანის არქეოლოგიური ძეგლების თარიღის შესახებ ნაშრომში მოტანილი ცნობები იმაზე მეტყველებს, რომ მოცემულ მხარეში გაყინვარების სუსტი დიაპაზონის გამო მეზოლითური კულტურა უფრო ადრე ჩაისახა, ვიდრე ჩრდილოეთ და აღმოსავლეთ ევროპის ქვეყნებში.

შავიზღვისპირეთის მეზოლითურ ძეგლებში მნიშვნელოვანი ადგილი განეკუთვნება ფაუნისტურ მასალას. ძირითადად დადგენილია ცხოველთა 12 სახეობა. განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ თითქმის ყოველ მეზოლითურ ნაბინეზე დიდი რაოდენობით გვხვდება გამოქვაბულის დათვის *Ursus spelaeus* ძვლები; ეს აღმოჩენა ახლებურად აშუქებს ჰოლოცენის საუკუნეში მხარის, როგორც ფიზიკურ-გეოგრაფიული პირობების, აგრეთვე ცხოველთა სამყაროს ზოგ საკითხს. ირკვევა, რომ წინააღმდეგ აქამდე არსებული მოსაზრებისა, (ვ. გრომოვი), კავკასიის შავიზღვისპირეთში გამოქვაბულის დათვის უფრო დიდხანს შემოუნახავს თავი, ვიდრე დასავლეთ ევროპაში და ყირიმში. ახალი მასალების შუქზე ამ ცხოველის გადაშენება უკვე ჰოლოცენის დასაწყისიდან ივარაუდება (ნ. ბურჩაქ-აბრამოვიჩი).

შავიზღვისპირეთის მეზოლითურ ძეგლებზე და განსაკუთრებით კი ქვაპარაში მოპოვებული ქვის იარაღ-ხელსაწყოები და წარმოების სხვა ნაშთები იძლევა საფუძველს ვამტკიცოთ, რომ ამ მასალებში არეკლილია საქართველოს ზედაპალეოლითური კულტურის ძირითადი ტექნიკურ-ტიპოლოგიური ნიშნები, ხოლო იმავე მასალების თანხმლები არსებითი მონაცემები, როგორიცაა:

ა) მიკროლითური ინდუსტრიის დაწინაურება. ბ) ამ ინდუსტრიის წესში პროგრესული ელემენტების გაჩენა, გ) მიკროიარაღთა კომპლექსების შედარებითი რაოდენობის ზრდა და ახალი, ზედა პალეოლითისათვის უცნობი, ქვის

იარაღთა ტიპების ჩასახვა, მოცემულ მხარეში ადგილობრივი საწყისებიდან აღმოცენებული მეზოლითური კულტურის არსებობას და ამ კულტურის პროგრესული გზით განვითარებას ადასტურებს, ამ მოსაზრებას მხარს უჭერს მოცემულ ძეგლებზე კაყის ინვენტართან ერთად ცხოველის ძვლის და რქის ნაკეთობათა ტიპოლოგიური-შემადგენლობა და მათი დამუშავების ტექნიკის ნიშნები. ამ რიგის მასალიდან ყურადღებას იქცევს ქვაპარაში აღმოჩენილი ნიჟისებური მიწის სათხრელი რქის იარაღი. იგი თვალნათლივ აკავშირებს საქართველოს ზედა პალეოლითისა და ნეოლით-ენეოლითურ ნაბინძვებზე აღმოჩენილ იმავე სახის იარაღებს და იძლევა საფუძველს თვალი გავადევნოთ პირველ სამიწათმოქმედო იარაღთა ტიპების ჩასახვა-განვითარების პროცესს.

ქვაპარის, იაშთხვის, აცის, ჯამპალის, ცივი მღვიმისა და ენწერის ურთიერთშედარებიდან ირკვევა, რომ ყველგან გაბატონებულია მსგავსი ტრადიციების მქონე მიკროლითური ტექნიკა, მიმდინარე ადგილობრივი ზედაპალეოლითის კულტურიდან. თუმცა, ამავე დროს მასალებიდან ჩანს ცალკეულ ძეგლთა შორის ასაკობრივი სხვაობა.

ნაშრომში არაერთხელ გვაქვს აღნიშნული, რომ ქვაპარა მთელი რიგი ტექნიკურ-ტიპოლოგიური ნიშნებით ემსგავსება გვიანი ზედაპალეოლითური გვარჯილასკლდის მასალებს და კულტურის თვალსაზრისით უეჭვოდ ვთვლით მათ მკიდრო კავშირს. ქვაპარის ინვენტარისათვის დამახასიათებელი ზოგადი პროგრესული ელემენტები კი მას უფრო მოგვიანო დროის ელფერს აძლევს და შესაძლებლად ვთვლით ქვაპარა ადრე მეზოლითურ სტადიას მივაკუთვნოთ, ამ სტადიის ძეგლების განხილვის დროს ნიშანდობლივად ვთვლით მიკროიარაღთა შორის ვიწრო გვერდრეტუშიანი იარაღების დიდი რაოდენობით არსებობას. ცნობილია, რომ ეს იარაღი დამახასიათებელია კავკასიის, წინააზიისა და ჩმელთაშუაზღვის აუზის გვიანი ზედაპალეოლითურ და ადრე მეზოლითური ძეგლებისათვის, ამიერკავკასიაში და კერძოდ საქართველოში გვერდრეტუშიანი ლამელები ჩანასახის სახით ადრე ზედაპალეოლითურ ძეგლებშიც გვხვდება (საგვარჯილე V, სევანთა სავანე, ხერგულის კლდე). მომდევნო სტადიის ძეგლებში შეიმჩნევა ამ ლამელა-იარაღების როგორც ტიპობრივი დახვეწილობა, ისე რიცხოვნობა ზრდა (დევის ხერელი, საკაუია), გვიან ზედაპალეოლითში კი კიდევ უფრო მატულობს მათი რაოდენობა და ჩნდება ფაქიზი ნაკეთობის გვერდრეტუშიანი იარაღები (გვარჯილასკლდე). ადრე მეზოლითში გვერდრეტუშიანი იარაღების რაოდენობა უმაღლეს ხარისხს აღწევს და კაყის იარაღთა კომპლექსების წამყვანი ტიპებია. ასეთი სურათი შეინიშნება ქვაპარაში. მოგვიანო დროის მეზოლითურ ძეგლებში (ჯამპალი, ცივი-მღვიმე) მათი რაოდენობა თანდათანობით მცირდება და მათ აგილს იკაეებს გეომეტრიული ფორმის იარაღები, კერძოდ ტრაპეციები. ამრიგად, მხოლოდ ამ ერთი ტიპის იარაღის თვალის გადევნებითაც კარგად ჩანს შავიზღვისპირეთის მეზოლითური ძეგლების ასაკობრივი სხვაობა.

ასაკობრივი სხვაობა ჩანს აგრეთვე შავიზღვისპირეთის ძეგლებზე მოპოვებული კაყის ისრისპირებში. კაყის სხვა იარაღების ტიპიურ შემადგენლობაში და იარაღთა დამზადების ტექნიკურ წესებში. ძეგლთა ასაკობრივი სხვაობის დადგენის შესაძლებლობა მოგვცა აგრეთვე ცალკეულ ნაბინძვებზე, აღმოჩენილ-

მა ძელის იარაღთა თავისებურმა კომპლექსებმა და ფაუნისტური მასალის შემადგენლობამ, ე. ი. დადგენილმა ცხოველთა სახეობამ.

ყველა ზემოთ აღწერილი ფაქტის ერთობლივი გააზრების მიზნით ვცადეთ აღწერილი ძეგლების ასაკი ზოგადი მეზოლითური გაგებიდან კონკრეტულ ქრონოლოგიურ ასპექტში შეგვესწავლა და მსგავსი თუ განსხვავებული ნიშნების მიხედვით ისინი სხვადასხვა ჯგუფებში გავვეერთიანებინა. ჩვენი ცდა ძეგლების ასეთი დაჯგუფებისა, ცხადია, ფაქტიური მასალის სიმცირის გამო არ არის სრულყოფილი. უდავოა, რომ მომავალი კვლევა მას შეავსებს და კიდევაც დააზუსტებს, მაგრამ ჩვენ მიერ შემუშავებული ქრონოლოგიური სკალა იმას მაინც აშკარად ავლენს, რომ შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროს მეზოლითი არ წარმოადგენს მოცემულ მხარეში შემთხვევით მოსულ ადამიანთა უსახო კულტურას, რომ იგი ადგილობრივი ზედა პალეოლითიდან იღებს საწყისებს და ასახავს პალეოლითის ფინალურ სტადიაზე შავილზვისპირეთში ზანგრძლივი და უწყვეტი ცხოვრების მიმდინარეობას.

ნაშრომში გარკვეული ადგილი აქვს დათმობილი შავილზვისპირეთის მეზოლითელთა სამეურნეო და ყოფითი ხასიათის სხვადასხვა საკითხს. ქვაპირის გამოქვაბულში უკვე ვხვდებით საკმაოდ დახვეწილი ფორმის შორის სატყორცნი იარაღისათვის განკუთვნილ მიკროჩასართებს და ისრისპირებს. ეს იარაღები იძლევა საფუძველს იმ დროს უკვე მონადირეობის ინდივიდუალური ხასიათი გვიარაუდოთ. თუმცა, გაძნელებულია იმის დაშვება, რომ ქვაპირელს შეეძლო მტაცებელ ცხოველზე ინდივიდუალური ნადირობა ან მისგან თავის დაცვა. ვფიქრობთ აღნიშნული იარაღით მხოლოდ ფრინველზე ან წვრილფეხა ცხოველზე ნადირობდნენ, სხვა შემთხვევაში კი ნადირობას მაინც კოლექტიური (ჯგუფური) ხასიათი უნდა ჰქონოდა. ამავე დროს ქვაპირელისათვის წამყვან მეურნეობად არ გვევლინება მეთევზეობა. საყურადღებოა ის ფაქტიც, რომ როგორც მასალიდან ჩანს, ცივმღვიმელი ძირითადად მეთევზეობას მისდევდა, მონადირეობა მის დანამატს წარმოადგენდა. ვფიქრობთ, მეურნეობის ასეთი თავისებურებით უნდა აიხსნას სხვადასხვა ლოკალურ ტერიტორიაზე განსხვავებული მეზოლითური კულტურის ვარიანტის არსებობა. ნიშანდობლივია აგრეთვე, ასაკობრივად თანხვდომ ძეგლთა მასალებში განსხვავებული ტექნიკურ-ტიპოლოგიური ნიშნების არსებობა, მაგალითად, ცივი-მღვიმის და აცი III ძელის იარაღების კომპლექსების და აგრეთვე კაჟის იარაღების ტიპოლოგიური შემადგენლობის განსხვავებულობა, აგრეთვე ქვაპირა-იამთხვას მასალებისა და ა. შ. გამოირჩეული არ არის, რომ თითოეული ლოკალური კულტურის ვარიანტი შეესატყვისებოდეს ამ დროს უკვე ჩამოყალიბებულად აღიარებულ ცალკეულ ეთნიკურ ჯგუფებს (ა. ფორმოზოვი) თუ ტომობრივ ორგანიზაციებს (მ. ვოევოდსკი).

კავკასიის შავილზვისპირეთის მეზოლითური ძეგლები ზოგიერთი ნიშნით განსხვავებულია აღმოსავლეთ საქართველოს, კერძოდ-თრიალეთის ზეგანზე გამოვლენილ იმავე დროის ზურტაყეტის და ეძანის მასალებისაგან. ცნობილია რომ ეძანის ეხში (გვიან მეზოლითი) დიდი რაოდენობითაა აღმოჩენილი გეომეტრიული ფორმის იარაღები, განსაკუთრებით ასიმეტრიული სამკუთხედები და ტრაპეციები. იმ დროს, როდესაც ჩვენს მიერ განხილული იმავე დროის კომპლექსებისათვის (ქამბალი, აცი III) ასეთი იარაღი (ასიმეტრიული სამკუ-

თხედები) არ ჩანს დამახასიათებელი. ჩვენი დაკვირვებით, ტრაპეციები ჩნდება გვიან მეზოლითში და მათი რაოდენობა იზრდება დასავლეთ საქართველოს მხოლოდ აღრე ნეოლითში (ანასეული I) და იგი თავისი განვითარების მაღალ საფეხურს აღწევს გვიან ნეოლითში (ანასეული II, კისტრიკი). აღსანიშნავია, რომ იქ, სადაც ტრაპეციების რაოდენობა მაქსიმალურადაა გაზრდილი, წარმოებიდან იდევენება გვერდრეტუმიანი მიკროლამელები.

ზემოთ აღნიშნულ ძეგლთა განსხვავება ჩანს ისრისპირების ტიპოლოგიურ შემადგენლობაში და მათი დამუშავების ტექნიკაშიც. აგრეთვე განსხვავებულია ჩანს საფეხეების და ნუკლეუსების როგორც რაოდენობრივი, აგრეთვე ტიპობრივი შემადგენლობა.

ემან-ზურტაკეტს შავიზღვისპირეთის მეზოლითიდან განასხვავებს აგრეთვე იქვე აღმოჩენილი ფაუნისტური მასალაც. პირველში თუ სტეპებისა და ნახევარსტეპების პირობებში მოზინადრე ცხოველთა ნაშთებია შემონახული, მეორეში ძირითადად მაღალმთიანი და ტყიანი ზოლის ცხოველთა სახეებია დაღდენილი.

ზემოთქმულის საფუძველზე ვასკენით, რომ საქართველოს სხვადასხვა მხარის განსხვავებულ ფიზიკურ-გეოგრაფიულ და კლიმატურ პირობებში უნდა შექმნილიყო შესაბამისი სამეურნეო და საყოფაცხოვრებო საქმიანობა და ჩანს, მასთან დაკავშირებით იქმნებოდა მეზოლითური კულტურის თავისებური ვარიანტებიც.

კავკასიის შავიზღვისპირეთის მეზოლითური ძეგლები ჩრდილო კავკასიისა და ყირიმის სინქრონიული მასალების მსგავსია, მაგრამ ეს მსგავსება, ფიქრობთ მეზოლითის მხოლოდ ზოგადი ნიშნებით უნდა შემოფარგლოს. ცალკეულ დეტალებში კი მათ შორის განსხვავება აშკარაა. ამ განსხვავებული ნიშნების საერთო ჯამი გვაძლევს საფუძველს საქართველოს შავიზღვისპირეთის მეზოლითური კულტურა განვიხილოთ, როგორც თავისთავადი და ამ კულტურის გავრცელების არეალი გარკვეული ტერიტორიული საზღვრებით შემოფარგლოთ, მდ. სოჰიდან ენგურამდე და მას კავკასიის შავიზღვისპირეთის მეზოლითური კულტურა ეუწოდოთ. ჩვენ მიერ მიღებულ ამ დასკვნას, ე. ი. შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროზე შედარებით ვიწროდ შემოფარგლული თავისებური მეზოლითური კულტურის გამოყოფის შესაძლებლობას ადასტურებს იმავე ზღვისპირეთში ტერიტორიულად ახლომდებარე ზონაში, კერძოდ შავი ზღვის ჩრდილო-დასავლეთ მხარეში (ოდესა, ხერსონესი) და აზოვის ჩრდილო ზღვისპირეთში ერთიმეორისაგან განსხვავებული გვიანი ზედა პალეოლითისა და მეზოლითის კულტურების არსებობა. ცნობილია, რომ საბჭოთა არქეოლოგები (პ. ბორისკოვსკი, ვ. სტანკო, გ. გრიგორიევი) შავი ზღვის ჩრდილო-დასავლეთ მხარეში სხვადასხვა მეზოლითურ კულტურებს გამოყოფენ (გრებენიკოვის და კუკრეკის კულტურები), რომლებიც თავის მხრივ განსხვავებულია აზოვის-ზღვისპირეთის კულტურებისაგან. პროფ. ბორისკოვსკი მათ სტეპურ კულტურაში აერთიანებს. ამ უკანასკნელს კი არაფერი აქვს საერთო ჩვენს მიერ გამოყოფილი შავიზღვისპირეთის მეზოლითურ კულტურასთან. ცნობილია, რომ სტეპური მეზოლითური კულტურის განვითარების ზონაში არ ჩანს ზედა პალეოლითისა და მეზოლითის გენეტიკური კავშირი და მისთვის — შავი ზღვის ჩრდილო-დასავლეთ მეზოლითური კულტურისათვის, ძირითად დამახასიათებელია ერთიმეორისაგან დამოუკიდებლად განვითარებული ძეგლების არსებობა, რაც

მეზოლითის ეპოქაში მოსახლეობის ხშირი ადგილმონაცვლეობით აიხსნება საქართველოს ზღვისპირეთის ძეგლები, როგორც უკვე აღინიშნა, სრულიად საწინააღმდეგო მოვლენას ასახავს.

კავკასიის შავიზღვისპირეთის მეზოლითური ძეგლები შეჯერებული გვაქვს უფრო შორეული ქვეყნების (ხმელთაშუაზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროს სინქრონიული კულტურის მასალებთან. ჩვენი დაკვირვებით ზოგი მათგანი ზემოხსენებულ ძეგლებთან შედარებით განვითარებული კომპლექსებით ხასიათდება და ასაკობრივადაც უფრო გვიანი დროის ჩანს (ნატუფია, გვიანი კასია), ხოლო ნაწილი, უპირატესად კი ახლო აღმოსავლეთის (მაგალითად, ზარზის) უფრო მეტ მსგავსებას ავლენს კავკასიის შავიზღვისპირეთის მეზოლითურ ძეგლებთან, განსაკუთრებით კი ქვაქარასთან. მსგავსება ჩანს იაბალთა ცალკეულ ტიპებში (ისრისპირები, სამეუთხა მიკროჩასართები), თუმცა, ქვაქარასა და ზარზს შორის განსხვავებაც უდავოა. განსხვავებულია როგორც წარმოების ტექნიკის ნიშნები, ისე წამყვან იარაღთა ტიპები და მათი შეფარდებითი რაოდენობა (ზარზში სკარბოზს გვერდამოღარული ლამელები, მიკროსაფხეკები და ა. შ.). ეს განსხვავება არ მიგვაჩნია მოულოდნელ შემთხვევად, ვინაიდან მეზოლითური კულტურების მსგავსება-განსხვავება, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, შეპირობებული იყო სხვადასხვა ფიზიკურ-გეოგრაფიული გარემოთი. ხოლო, მეორე მხრით, როგორც ცნობილია, მეზოლითი არის ზანა, როდესაც დასაბამი მიეცა წარმოებითი მეურნეობას (გ. გრიგორიევი)¹.

ქვედაპალეოლითელთა მეურნეობა, თუ იმდენად იყო დამოკიდებული ბუნებრივ გარემოზე, რომ სხვადასხვა ქვეყნების კულტურებში არსებული სხვაობა ძირითადად გეოგრაფიული პირობებით იყო გამოწვეული, ზედაპალეოლითში საწარმოო ძალთა განვითარების პროცესში ეს მომენტი თანდათან კლებულობს და უფრო გვიან, მეზოლითში შესამჩნევად და სწრაფად იჩენს თავს ახალი მომენტი — ინდივიდუალობა არა მარტო ინდივიდის, არამედ ამ ინდივიდებისაგან შემდგარ ორგანიზაციაშიაც ვინაიდან ამ ორგანიზაციის შექმნა იმავე საწარმოო ძალთა განვითარების გამოხატულება იყო.

ჩვენს მიერ ზემოთ არაერთხელ იყო აღნიშნული, რომ მოცემული მხარის მეზოლითური ძეგლები მკიდრო კავშირს ავლენენ დასავლეთ საქართველოს გვიან ზედაპალეოლითთან და თვით მეზოლითური კულტურის განვითარების ქრონოლოგიურ საზღვრებშიც აშკარად შეიმჩნევა ძეგლების ურთიერთკავშირი, მათი ევოლუციური გზით განვითარება. არ არის გამორიცხული, რომ მომავალი კვლევა-ძიება, ჩვენს მიერ მსგავსი ნიშნებით გაერთიანებული ძეგლების გავრცელების საზღვრებს კიდევ უფრო დააზუსტებს და მოცემულ ტერიტორიაზე უფრო ვიწროდ შემოფარგლული მეზოლითური კულტურის ლოკალური ვარიანტების არსებობას წარმოაჩენს.

ჩვენს ხელთ არსებული მასალებიდან კი, მხოლოდ იმ დასკვნის გაკეთება შეიძლება, რომ შავიზღვისპირეთში მეტ-ნაკლები სიცხადით გამოკვეთილი ლოკალური კულტურები მეზოლითის ეპოქაში ჩამოყალიბდა.

დასასრულს ერთხელ კიდევ აღვნიშნავთ, რომ ჩვენი შრომის მიზანია კავ-

¹ Г. П. Г р и г о р ь е в , Начало верхнего палеолита и происхождение Homo Sapiens, Ленинград, 1968, стр. 164.

კასიის შავიზღვისპირეთში ახლად აღმოჩენილი მეზოლითური ძეგლების შესწავლა და მიღებული შედეგების განზოგადება. მასალის სიმცირისა და ამავდროულად ადრე აღმოჩენილი ძეგლების (საგვარჯილე, ცივი-მღვიმე და სხვ.) შეუსწავლელობის გამო, ჩვენს მიერ ნაშრომში დასმული ზოგი საკითხი შეიძლება წინასწარულად ჩაითვალოს.

ცხადია, არ არის უნაკლო ჩვენი კვლევის ის საკითხიც, კავკასიის ლოკალურ მეზოლითურ კულტურებს რომ შეეხება. მისი მეტი სისრულით შესწავლა, კავკასიის შავიზღვისპირეთში და კერძოდ დასავლეთ საქართველოში მომავალ ახალ არქეოლოგიურ აღმოჩენებს უნდა მიეანდოთ.

— — —

МЕЗОЛИТИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА ПРИЧЕРНОМОРЬЯ КАВКАЗА

Резюме

Восточное побережье Черного моря, в особенности территория Абхазии, по обилию памятников нижнего палеолита, как известно, занимает одно из первых мест в Советском Союзе и в течение многих лет, привлекая к себе внимание широкого круга специалистов (геологов, геоморфологов, палеобиологов, археологов), является предметом исследования.

Однако памятникам мезолитической эпохи данного района должное внимание уделяется лишь в последнем десятилетии, когда комплексная археологическая экспедиция Института археологии и этнографии АН Грузинской ССР развернула здесь систематические полевые работы. Задачей экспедиции являлось изучение памятников нижнего палеолита, а также последующих периодов каменного века (руководитель экспедиции Н. З. Бердзенишвили).

Работа посвящена исследованию мезолитических пещерных стоянок, выявленных вышеуказанной экспедицией, (Квачара, Яштхва, Джампала), где определенное место отведено изучению новой мезолитической стоянки открытого типа — Энцери Зугдидского района, раскопанной Ингурской археологической экспедицией (руководитель Г. Григория).

Изучение новых мезолитических памятников проводилось в тесной связи с синхронными материалами пещерных стоянок сопредельных территорий (Холодный грот и Ацинская пещера)¹ и памятниками более отдаленной от моря территории Западной Грузии (Чахатская пещера, Сагварджиле).

Памятники Причерноморья сопоставлены также с мезолитическими стоянками Восточной Грузии и Кавказа в целом.

В целях более широкого освещения материалов Причерноморья мы попытались сопоставить их с аналогичными комплексами Крыма, Северного Причерноморья, Приазовья, а также с мезолитическими материалами отдельных стран Ближнего Востока.

В работе затронуты вопросы палеогеографии (конец плейстоцена и

¹ С материалами этих пещер мы ознакомились благодаря любезности профессора Д. А. Крайнова и Л. Н. Соловьева, за что выражаем им свою признательность.

начало голоцена) Причерноморья и дана краткая характеристика природной среды, существовавшей здесь в эпоху мезолита.

Мезолит является одним из важных отрезков времени и истории первобытного общества. За последние годы советские археологи особое внимание уделяют мезолиту, считая его совокупностью разных технических навыков. В типологическом составе каменной индустрии мезолита содержатся как верхнепалеолитические, так и новые, прогрессивные элементы каменного века, ввиду чего выделяют его как отдельную переходную эпоху между палеолитом и неолитом. Новые черты данной эпохи сказываются не только в наборе каменных орудий, но и в способе производства и соответствующей им культуре.

Таким образом, мезолит — это период значительных переломов как в истории культуры человека, так и в окружающей его природной среде.

Глава I. В этой главе дана история исследования мезолитических памятников Грузии и обзор выявленных материалов.

Особо фиксируется внимание на памятниках Причерноморья Грузии, т. к. эта территория и является главным объектом наших исследований.

На восточном побережье Черного моря остатки мезолитической эпохи впервые стали известны в пещере Кеп-Богаз (Кодорский бассейн), обнаруженной в 1956 году Л. Н. Соловьевым (материал не опубликован). В результате многолетних поисков на территории Абхазии Л. Н. Соловьев у слияния рек Джампала-Кодори в 1960 году обнаружил вторую мезолитическую стоянку. Стоянка многослойная (верхний палеолит мезолит-ранний неолит) известна под названием «Холодный грот» (материал опубликован частично).

Наиболее значительные результаты в этом плане дали полевые работы археологической экспедиции Причерноморья Груз. ССР в пещерах Яшхва, Квачара, Джампала, находящихся в разных, но расположенных недалеко друг от друга ущельях (Гумиста, Келасури, Джампала). По насыщенности культурного слоя, а также по составу археологических комплексов более важной оказалась стоянка Квачара, ставшая отправным пунктом при исследовании вопросов мезолитической культуры Причерноморья Кавказа.

Глава II. В этой главе дан краткий обзор физико-географической среды Причерноморья от Ингури до Псоу-Мзымта. Данная прибрежная полоса отделена от Кавказского, Абхазского или Бзыбского хребтом, за падным продолжением которого являются хребты Агипста и Ангба. К востоку от реки Кодори тянутся Кодорский и Мингрельский хребты, которые отделяют южную часть Колхиды от Главного Кавказского хребта. Хребты эти и их отроги, дугой окаймляющие полосу Колхидской низменности, оказывают определенное благотворное влияние на ее климатические условия.

О том, каковы были климатические условия и ландшафт в Причерноморье Кавказа, в которых приходилось жить мезолитическому человеку, позволяют судить данные пыльцевого анализа (М. И. Нейштадт).

Многие элементы флоры Западной Грузии сохранились на этой территории со времен плиоцена (Пицундская сосна, самшит, дзельква и др.). Ныне здесь наблюдается влаголюбивая субтропическая флора, известная под названием Колхидской. В ее состав входит более 350 эндемичных видов.

По данным геоморфологов, в конце плейстоцена ледники Кавказского хребта в этом районе имели ограниченное распространение и по ущельям далеко не спускались. Благодаря этому на Черноморском побережье не прослеживается резкое колебание климата (Д. В. Церетели, Л. А. Маруашвили).

Таким образом, выясняется, что климатические условия в конце плейстоцена (естественно, и в начале голоцена) не столь уж значительно отличались от современных.

Все вышеотмеченные мезолитические памятники в Прибрежной полосе также свидетельствуют о том, что в начале голоцена там существовали оптимальные для жизни человека условия, какими являются — теплый, умеренный климат, полноводные реки, богатые естественные ресурсы кремня для изготовления орудий, обилие карстовых пещер, навесов и гротов (пригодных для убежищ) и т. д.

В таких климатических и ландшафтных условиях мезолитические люди могли жить как в пещерах, так и на открытых местах. Доказательством могут служить, с одной стороны, вышеназванные пещерные стоянки, с другой — стоянка открытого типа — Энцери.

Благодаря тому, что в Причерноморье Кавказа условия ледникового времени были сравнительно менее суровыми, можно допустить, что мезолитическая культура зародилась раньше, чем в странах Северной и Восточной Европы.

Глава III. В этой главе изложена история открытия и исследования пещерной стоянки Квачара, стратиграфические характеристики стоянки и описание обнаруженного в Квачарской пещере археологического материала. Раскопки в Квачара велись с 1958 по 1963 г. Пещера расположена в 7 км к северо-востоку от Цебельды, в окрестностях села Кода на высоте 750—753 метров над уровнем моря и 250—300 метров над сухим ущельем Квачара (Тикилдаш). Пещера образована в массивных брекчиевых известняках мелового возраста. Известняки мраморизованы, трещиноватые и довольно твердые; содержат прослойки мелкозернистого кальция и кремневые конкреции.

Сводообразный вход в пещеру обращен к востоку. Общая длина которой — 90 метров. Пещера заканчивается маленьким сифоном. Ширина ровного дна пещеры колеблется в среднем в пределах 4—6 метров.

В пещере у входа находится карстовое образование в виде сталактитов и сталагмитов. На дне пещеры залегают глыбы и щебень, образованные в результате распада известняков. На расстоянии 60 метров от входа расположен карстовый колодец глубиной в 12 метров. На дне колодца в глинистом слое были обнаружены кости четвертичных животных, сходные с остатками животных, найденными в культурном слое пещеры. Данный факт свидетельствует о том, что колодец образовался до того, как здесь обосновался палеолитический человек. За колодезем, в глубине пещеры, расположен ряд сталагмитов и видны следы водяных потоков.

Судя по всему, Квачарская пещера была удобным местом жительства для первобытного человека. Главным ее преимуществом было

наличие питьевой воды внутри пещеры. Недалеко от пещеры находилась лес и месторождения кремния.

В результате археологических раскопок, продолжавшихся около 5 лет, было раскопано 150 кв. метров площади пещеры.

После проведения топографической съемки всей территории пещеры и территории, находящейся перед входом, составлен план пещеры и площади, отведенной под раскопки. Раскопки выяснили, что последовательность залегания слоев на расстоянии 25—50 метров от входа в пещеру — одинаковая: после 50 метров толщина слоев постепенно уменьшается, оголяя известняковый пол пещеры.

Палеолитические остатки были сконцентрированы главным образом в передней, сравнительно хорошо освещенной части пещеры и вокруг очага. В глубине пещеры, куда дневной свет уже не проникает, количество кремневых остатков значительно сокращалось и в то же время увеличивался фаунистический материал.

Раскопками была установлена следующая последовательность слоев:

1. Черный гумусный слой, заполненный мелким, угловатым известняковым щебнем. Мощность слоя во внутренней части пещеры не превышает 5—10 см. В слое были найдены фрагменты посуды позднего дольменного времени.

2. Желтовато-черный глинисто-землистый слой, заполненный мелким известняковым щебнем. Мощность слоя 15—20 см. Проникший с водой гумус придает слою в некоторых местах черную окраску. Этот слой более рыхлый по сравнению с нижележащими осадками. Он содержит многочисленные кремневые и костяные изделия, а также раздробленные кости четвертичных животных.

3. Слой известковой глины темно-серого цвета, заполненный карбонатным щебнем. Мощность слоя 60—70 см. В южной части этого слоя залегали остатки очага, местами в виде линзы, в основном длиной около 2 метров. Этот слой характеризуется насыщенностью кремневыми изделиями. Здесь же обнаружено большое количество фаунистических остатков.

4. Слой коричневатой карбонатной глины с примесью бесформенных глыб и щебня. Мощность 30—45 см. Слой содержит кремневый инвентарь и фаунистический материал.

5. Черновато-коричневатый слой глинистого песчаника слабо сцементированный, с включениями известнякового щебня. Максимальная мощность 40 см. В слое обнаружен кремневый инвентарь и фаунистический материал.

6. Слой по структуре аналогичный 5 слою. Мощность его — 10—15 см. Слой лишен археологических остатков. Залегает на известняковой скале. Таким образом, общая мощность раскопанных слоев Квачара достигает приблизительно 2 метров.

Толща культурных слоев лишена стерильной прослойки. Как продольный, так и поперечный разрез состояли из 6-ти слоев. По составу археологического материала 2, 3 и 4 слоя взаимосвязаны; весьма близкие показатели получены и после его обработки.

Если не принимать во внимание единичные остатки более позднего времени, найденные в первом несцементированном слое (в гумусном), то весь квачарский материал по возрасту можно отнести к двум культурным слоям каменного века. В частности, остатки, найденные во

2 и 4 слоях, можно отнести к одной определенной фазе мезолита, а кремневый инвентарь из 5 слоя более архаичен и по предварительным данным относится к началу позднего палеолита (материал не изучен). Таким образом, первый слой (мезолитический) состоял из трех горизонтов.

Весь мезолитический материал мы рассматриваем сначала по отдельным горизонтам, то есть согласно его естественному залеганию, а затем как единый комплекс, уделяя основное внимание его технико-технологическим признакам.

Все горизонты первого культурного слоя содержали богатые археологические комплексы, в состав которых входили кремневые и костяные орудия и остатки производства. Кости четвертичных животных обнаружены во всех горизонтах данного слоя.

Фаунистический материал состоит из 1375 единиц, принадлежащих к 12 видам животных:

1. Пещерный медведь
2. Бурый медведь
3. Леопард
4. Лиса
5. Волк
6. Тигр
7. Благородный олень
8. Кавказский тур
9. Дикая коза
10. Косуля
11. Дикий баран (муфлон)
12. Хомяк

Как с археологической, так и с зоогеографической точек зрения большой интерес вызывает наличие в Квачарской пещере большого количества костей пещерного медведя.

Остатки этого животного очень характерны для палеолитических памятников Западного Закавказья и в частности Западной Грузии — Девис Хвтели, Мгвимеви, Сакажиа, Гварджила-Клде, Холодный грот, Кеп-Богаз, Окуми, Самерцхлис-Клде и др.

Присутствие остатков пещерного медведя в Квачара и в других мезолитических памятниках побережья Черного моря по-новому освещает некоторые вопросы истории голоцена. Выясняется, что на Черноморском побережье Кавказа пещерный медведь сохранялся дольше, чем в Западной Европе и Крыму, что противоречит существующему до настоящего времени мнению о вымирании этого вида в среднем плейстоцене (В. Громов). На основании новых данных выясняется, что вымирание пещерного медведя в прибрежной полосе приходится на начало голоцена (Н. О. Бурчак-Абрамович, З. Д. Церетели).

Остальные животные, кости которых были обнаружены в Квачарской пещере, являются обитателями теплого климата. Фауна Квачарской пещеры по составу видов почти не отличается от фауны, найденной в позднепалеолитических стоянках Западной Грузии.

Среди костного материала Квачарской пещеры особое внимание заслуживают две нижние челюсти человека.

По данным проф. Л. К. Габуния, эти челюсти принадлежат ископаемому человеку (*Homo Sapiens*). По ряду признаков они отличаются от челюсти типичного современного человека. Таковыми являются общие

формы альвеолярных дуг, что несколько приближает их к челюстям «пресаппеис», ширина верхнего отростка, массивность, ярко выраженная скульптура внутренней поверхности челюсти и некоторая архаичность этой поверхности — макродонтизм. Все эти признаки, по данным Л. К. Габуния, указывают на близость Квачарского человека к мезолитическому, в частности кулозскому человеку а также к некоторым другим представителям кроманьонской расы.

Глава IV. В этой главе даны описание и анализ каменных изделий из пещеры Квачара. Всего в первом слое обнаружены 1443 единицы расщепленных кремней и другого материала. Из них 36,9% составляют законченные орудия (532 орудия). Остальные 911 единиц, т. е. 63,1% — остатки производства. Обитателям Квачара для изготовления орудий использовался в основном меловой камень из турон-сенонских отложений (красный, коричневый, серовато-белый), имеющий широкое распространение в окрестностях Квачары. Изделия из обсидиана и других пород камня встречаются в единичных экземплярах.

Типологический состав кремневых орудий довольно разнообразен. Орудия изготовлены главным образом из тонких пластин и отщепов, имеющих утонченную форму. Орудия, изготовленные из отщепов, встречаются редко.

Судя по технике изготовления нуклеусов и по окончательной отделке заготовок (т. е. технике ретуши и созданию резцовых сколов), можно утверждать, что квачарцы довольно хорошо владели как первичной, так и вторичной обработкой камня.

Основным и общим признаком кремневого инвентаря Квачары является ярко выраженная микролитическая техника. Кремневые орудия всех горизонтов первого слоя схожи. Несколько отличается первый горизонт, в котором было найдено мотыгообразное орудие, изготовленное из оленьего рога, и острокопечники из кремня с двухсторонней противолежущей ретушью. Остальной материал первого горизонта не отличается от комплексов из нижележащих горизонтов. Поэтому весь кремневый инвентарь, выявленный в трех горизонтах первого культурного слоя Квачары, мы рассматриваем как остатки одной определенной эпохи каменного века.

Весь комплекс кремневого инвентаря изучен в количественном соотношении как отдельных типов орудия, так и остатков производства (см. таблицу).

Во всех горизонтах нуклеусы встречались в малом количестве (всего 1%). По-видимому, такой низкий процент следует объяснить тем, что квачарцы изготавливали орудия не только в пещере, но и за ее пределами, и в пещеру приносили готовые изделия или заготовки, а окончательная обработка орудий производилась в убежище. При климатических условиях данного края такая интерпретация отмеченного явления, вполне допустима. Нуклеусы главным образом конусообразные, но встречаются и уплощенные и призматические. Нуклеидные орудия, весьма характерные типы для верхнего палеолита Западной Грузии, в Квачарских комплексах уже не встречаются.

Среди кремневых изделий Квачары в сравнительно большом количестве представлены скребки, изготовленные из узких и укороченных пластинок. Такие микроскребки встречаются как в Квачара, так и в других мезолитических стоянках Причерноморья.

В Квачарском комплексе среди резцов преобладают угловые резцы, изготовленные из прямых и узких пластинок. В виде исключения встречаются также многофасеточные резцы, характерные для верхнего палеолита Грузии. Однако по сравнению с верхнепалеолитическими резцами они лучше обработаны и формы их более усовершенствованы. Встречаются резцы из пластинок разных типов — со скошенными головками, занозистые, с косообрубленным рабочим концом, с поперечной ретушью и т. д.

№ инв.	Наименование кремневого инвентаря	Количество			Всего	%
		I	II	III		
1	Нуклеусы	6	2	6	14	1
2	Отщепы и обломки	80	19	108	357	21,7
3	Пластины разные	71	206	210	485	34,3
4	Пластины с частичной ретушью	11	16	4	31	2,2
5	Скребки	18	20	27	65	4,5
6	Копья	6	11	9	26	1,9
7	Сверла	18	35	43	96	6,7
8	Комбинированные орудия	—	1	—	1	0,05
9	Наконечники стрел	2	2	1	5	0,4
10	Заготовки	2	—	12	14	1
Микролитические орудия						
11	Асимметричные треугольники	5	8	—	13	1
12	Сегменты	2	—	1	3	0,15
13	Гравитообразные острия	21	23	12	56	4,2
14	Пластины с притупленным краем	51	101	23	183	12,7
15	Прямовольники (вкладыши)	10	—	6	16	1,1
16	Пластины с притупленным краем и усеченным концом	2	6	3	11	0,7
17	Пластины с отретушированными боковыми выемками	—	12	—	12	0,8
18	Пластины зубчатые	10	—	—	10	0,8
19	Крылообразные	2	—	—	2	0,1
20	Остроконечники с двухсторонней противоположающей ретушью	2	—	—	2	1,1
21	Гравитообразные острия типа Гварджилас Кладс	8	6	10	24	0,7
22	Орудия неопределенных типов	21	—	—	21	0,1
		350	618	475	1443	100

Большим количеством форм и их разнообразием отличаются проколки. Некоторые из них изготовлены из сегментообразных пластинок.

Из кремневого инвентаря по количественному составу выделяются гравитообразные микролитические орудия и пластины с боковой ретушью (12,7%). Их размеры колеблются от 2 до 4 см. В Грузии этот тип орудия встречается в памятниках начальной стадии позднего палеолита. Техника изготовления данных типов орудий из Квачара носит определенную преемственность традиций верхнего палеолита.

Гравитообразные орудия и орудия с боковой ретушью в наших материалах численно преобладают над остальными микроорудиями; по-видимому, в данном случае они заменяли орудия геометрической формы (сегменты, трапеции).

В Квачара встречаются гравеобразные орудия, однотипные с острыми «Гварджилас Клде». Эти орудия обработаны лишь с одного края, основания округлены. Из верхнепалеолитических памятников Грузии они в наибольшем количестве встречаются в Гварджилас Клде, чем и обусловлено название «Острия типа Гварджилас Клде» (Н. Бадер). Отмечаются они также в Эдзани, Сооруко, Яштхва и на Ацинской стоянке.

Для позднего палеолита и особенно для мезолита Кавказа такие острия являются наиболее характерным типом орудий. За пределами мезолита они уже исчезают.

В квачарском кремневом инвентаре особого внимания заслуживают низкие неравнобедренные треугольные микроорудия (1%). Примечательно, что в памятниках Западной Грузии этот тип орудия зарождается в начальной стадии верхнего палеолита, но во всех памятниках он встречается в небольшом количестве.

Обратная картина наблюдается в памятниках Восточной Грузии. Здесь орудия подтреугольной формы занимают ведущее место (Эдзани).

Квачарский материал беден сегментами и вообще орудиями геометрических форм. Выясняется, что геометрические орудия не являются ведущими типами мезолитических памятников Кавказа, и в частности Грузии. Например, в Квачара встречаются лишь единичные сегменты и полностью отсутствуют трапеции. Аналогичная картина наблюдается и в синхронных памятниках — Яштхва, Энцери, Сагварджиле, Аци (IV слой).

Сегменты и трапеции более характерны для причерноморских памятников поздних отрезков эпохи мезолита (Холодный грот, верхние слои Аци, Джампала и др.), хотя и здесь по сравнению с Крымом они не отличаются большим разнообразием.

Из всех орудий, найденных в Квачара, особенно надо выделить наконечники стрел с боковыми выемками, изготовленные из сложенных пластинок. Аналогичные орудия встречаются в Гварджилас Клде. Для Закавказья, и в частности для раннемезолитических памятников Западной Грузии, наконечники стрел следует считать наиболее характерным типом орудий.

По сравнению с верхнепалеолитическим комплексом Грузии квачарские кремневые орудия являются более высокоразвитыми; исчезают некоторые ведущие верхнепалеолитические типы орудий, как например, долотовидные орудия с подтеской у основания, скребки на отщепе и ладьевидные, в то же время некоторые ранние типы кремневых орудий, устойчиво повторяющиеся в наших комплексах, представлены уменьшенными формами. В комплексе появляются микроскребки, простые изогнутые микрорезцы, микrolитические наконечники стрел, а также прямоугольные вкладыши с тремя ретушированными краями, которые мы рассматриваем как прототип трапеции.

В Квачара из комплекса костяных орудий (24 экз.) выделяются следующие типы: шилья (10), наконечники дротиков (11), ложила (2) и роговое мотыгообразное орудие. По количеству и разнообразию костяных орудий Квачара занимает первое место среди ранних мезолитических памятников Грузии. Из всего материала наибольшее значение имеют наконечники копий с боковыми пазами. Как известно, костяное орудие с пазами представляет собой наконечники составного ти-

па. Такие типы орудия встречаются в Гварджила: Кле (1 экз.), в Шан-Коба Таш-Анре и т. д.).

Тот факт, что в мезолитических памятниках Восточного Причерноморья выявлен богатый набор костяных орудий составного типа, является одним из показателей зарождения тех прогрессивных элементов в процессе труда, которые хронологически резко отличают мезолит Причерноморья от верхнего палеолита Западной Грузии.

Весь материал, найденный в мезолитических памятниках Причерноморья, и особенно в Квачара, отражает основные технико-типологические черты верхнего палеолита Западной Грузии, наглядно указывающие на преемственность последнего в процессе становления и развития мезолитической культуры в данном регионе. Однако, наряду с этим, всесторонний анализ отмеченных комплексов позволяет в индустрии камня и кости выявить следующие прогрессивные черты, присущие памятникам Причерноморья Кавказа:

1. Резкое увеличение роли микроиндустрии, исчезновение или уменьшение количественного состава ряда ведущих типов орудий, характерных для верхнего палеолита Западной Грузии и преобладание орудий, изготовленных из мелких кремневых пластинок (70—80%).

2. Зарождение новых технических приемов в обработке кремня (уменьшается роль притупляющей ретуши, сменяясь ретушью более полой) и появление совершенно новых, отличных от верхнего палеолита Западной Грузии, форм ретушированных микропластинок, а именно, пластинок с поперечной ретушью верхнего конца и одного удлиненного края, микроорудий, с двух удлиненных краев обработанных противоположающей ретушью, сегментовидных микролезвьев, крылообразных микроорудий, ретушированных с обеих острых концов и с изогнутых краев (со стороны спинки и брюшка), трапециевидных удлиненных пластинок (прямоугольников), отретушированных поперечной ретушью с обоих концов и с одного удлиненного края. Пластинки-острия с округлым основанием в мезолитических памятниках Причерноморья выступают уже как объединяющие их типы орудия, т. е. встречаются они во всех этих стоянках.

3. Обилие костяных орудий, среди которых ведущее место занимают наконечники дротиков составного типа.

Изготовление квачарцами таких сложных типов орудий является показателем творческих возможностей мезолитического человека и умения более прогрессивными способами осваивать природные блага.

Не менее важным фактом в этом плане следует считать использование квачарцами весьма своеобразного и удобного для разрыхления земли орудия из оленьего рога.

Все вышеотмеченные данные автор считает возможным отнести к таким проявлениям, которые реально указывают на зарождение перехода от присваивающего хозяйства к производящему.

В этом же разделе труда отдельным параграфом дана характеристика микролитических комплексов из всех мезолитических стоянок Причерноморья и некоторые итоги их статистико-математической обработки.

На основании последнего прослежена хронологическая последовательность в развитии каменной индустрии Причерноморья Кавказа в пределах мезолита.

Глава V. В этой главе рассмотрены новые мезолитические памятники Причерноморья — Энцери, Яштхва, Джампала, которые по ко-

личественному составу археологических комплексов следует считать временными стоянками.

Энциери — расположена на левом берегу р. Ингури (Миндель-Чаудинская терраса) в сел. Энциери. В результате раскопок установлено следующая последовательность слоев:

1 — гумус, 2 — желтоватые суглинки, 3 — сероватые суглинки.

Общая мощность толщи слоев достигает около 1,50 м. Остатки содержали верхний горизонт второго слоя. Кремневых изделий найдено всего 168 единиц, из которых нуклеусов — 7, микропластинок — 28, орудий — 20 единиц, остальные являются отбросами производства.

На основании технико-типологического анализа кремневого инвентаря и результатов сопоставления его с памятниками верхнего палеолита и мезолита Грузии и Кавказа Энциери датируется ранним мезолитом и является первой мезолитической стоянкой открытого типа в Грузии.

Пещерная стоянка Яштхва расположена на западном склоне горы Яштхва (левый берег р. Гумисты). Мезолитические остатки были приурочены к желтоватым суглинкам (второй слой под гумусом), заполненным известковым щебнем. Обнаружено всего 15 законченных кремневых орудий. Этот же слой содержал раздробленные кости только одного вида животных — пещерного медведя. Несмотря на малое количество остатков, типовой состав кремневого инвентаря весьма показателен с точки зрения установления возраста стоянки. Обнаружены гравитообразные и прямоугольные микровкладыши, микропластинки с боковой ретушью, острия типа Гварджила Кдле. На основании малого количества кремневого инвентаря и фаунистических остатков, данную стоянку следует считать временным стоянщиком. По технико-типологическим данным Яштхва проявляет близкую связь с материалами Квачара и позволяет датировать стоянку ранним мезолитом.

Джампальский навес расположен на левом берегу р. Джампала (Гульрипшский район). В навесе выявлено всего два слоя, мощность которых не превышает 0,30 м. Под гумусированным слоем залегал сероватый суглинок, уплотненный известковым щебнем. В этом же слое обнаружены кремневые комплексы (всего 329 единиц) и остатки четвертичных животных: благородного оленя, кабана, лисы, медведя?.

Основным сырьем для изготовления орудий является кремль, реже встречаются изделия из обсидиана и туфогенных пород. Среди отбросов производства и пластинок без вторичной обработки встречаются микроскребки, угловые микрорезцы с притупленным краем, микросверла и сегменты. В этом же комплексе имеются низкие трапеции с двумя обработанными краями. Сравнительно в малом количестве встречаются пластинки с боковой ретушью.

Характер кремневой индустрии — обилие микроорудий, появление трапеций и наряду с этим уменьшение количества пластинок с притупленным краем — придают памятнику облик более поздний по сравнению с вышерассмотренными мезолитическими памятниками Причерноморья.

Все эти данные позволяют отнести стоянку к переходной стадии от раннего мезолита к позднему.

Глава VI. В этом разделе работы рассматривается вопрос хронологической последовательности мезолитических памятников При-

черноморья и, по возможности, уточняется возраст каждого памятника в пределах мезолита.

Квачара, как уже отмечали (глава IV), обнаруживает генетическую связь с верхнепалеолитическими памятниками Грузии, в особенности с Гварджилас-Клде. Однако по целому ряду технико-типологических признаков Квачара отличается от Гварджилас-Клде — ей придают оттенок более позднего времени и датируют ранним мезолитом.

Характерной чертой микролитических компонентов Квачара и других памятников Причерноморья данного времени является обилие микроорудий с боковой ретушью. Известно, что на Кавказе, в частности в Грузии, пластинки с боковой ретушью встречаются в ранних памятниках верхнего палеолита (Девисхвтели, Хергулис-Клде, Сагварджиле V и др.) и последующих периодов (Сакажиа, Мгвимеви). В памятниках более позднего времени верхнего палеолита (Гварджилас-Клде) намечается как типовое совершенствование этих орудий, так и увеличение их количественного состава.

В раннем мезолите орудия с боковой ретушью достигают высшей степени развития, становясь ведущими типами кремневых комплексов. Такая картина прослеживается в Квачара и в памятниках более поздних отрезков эпохи мезолита (Джампала, Холодный грот). Здесь количественный состав орудий с боковой ретушью уменьшается и их место начинают занимать орудия геометрических форм, в частности трапеции.

- Таким образом, достаточно проследить за развитием только одного вида микроорудия, чтобы увидеть различие в возрасте мезолитических памятников, расположенных в Причерноморье Грузии.

Хронологическая последовательность хорошо прослеживается и в типологическом составе кремневых наконечников стрел, в комплексах костяных орудий, найденных в отдельных мезолитических стоянках, а также в видовом составе фауны этих же стоянок.

Исходя из этих данных, становится возможным возраст каждого памятника Причерноморья, которые обычно объединяются под общим понятием мезолита, рассматривать более конкретно и разбить их на следующие хронологические группы:

I группа — Ранний мезолит. К этой группе отнесены: Квачара, Яштхва, Энцири и Аци (IV слой). Они содержат концевые скребки, имеющие ретушь с одного продольного края, пластинки с боковой ретушью, многофасеточные микрорезцы, гравитообразные пластинки-острия с округлым основанием. Вместе с тем увеличивается удельный вес микролитических орудий и микровкладышей. В малом количестве имеются орудия типа сегментов. В памятниках этого периода явно выраженные типы трапеций отсутствуют. Здесь появляются прямоугольники с тремя ретушированными краями, которые могли быть использованы, как трапеции. Для данной группы памятников характерны микронаконечники стрел с выемкой на конце, костяные наконечники дротиков с пазами, а также шилья из кости. В пещерных стоянках этой группы памятников прослеживается обилие остатков пещерного медведя.

II группа — Средняя (переходная) ступень. К этой ступени относится джампальский навес, для которого характерно увеличение количества округлых микроскребок, появление трапеций явно выраженных форм и резцов на сегментовидных пластинках.

Сравнительно обедненно выглядят комплексы пластинок с боковой

ретушь и исчезают микроорудия подтреугольной формы. Здесь же появляются орудия галек и почти отсутствуют остатки пещерного медведя.

III группа. К этой группе отнесены Холодный грот (Б-2) и третий слой Ацинской пещеры. В этих стоянках в большом количестве представлены микроскребки, сегменты и трапеции. Резко сокращается количество пластинок с боковой ретушью и микрорезцов из пластинок. В памятниках этой же группы наблюдается увеличение состава типов костяных орудий и исчезновение остатков пещерного медведя.

Суммируя все вышесказанное, автором дается следующая хронологическая схема:

I — Ранние памятники:	II — Переходная ступень:	III — Поздние памятники:
Квачара,		Холодный грот, Аци
Яштхва,	Джампала	III
Аци IV		
Энцири		

Не подлежит сомнению, что обрисованная хронологическая схема ввиду скудности данных далеко не полно отражает действительный ход развития мезолитической культуры Причерноморья Кавказа. Безусловно, дальнейшие исследования уточнят и дополнят предложенную схему. Тем не менее, данная схема явно свидетельствует о том, что мезолит Причерноморья не является безликой культурой случайно пришедших людей, что эта культура, имея генетические связи с местным верхним палеолитом, в то же время проявляет признаки, свидетельствующие о долгой и непрерывной жизни здесь человека после верхнего палеолита.

Предполагается, что мезолитическая культура Причерноморья складывалась на весьма отдаленной, но реальной почве богатой древнейшей культуры каменного века данного региона.

В работе дана попытка воссоздания хозяйственной деятельности мезолитических обитателей Причерноморья. Весь комплекс археологического материала Квачара заставляет утверждать, что обитатели этой пещеры главным образом занимались охотой. Охотились они более организованно, в основном на пещерных медведей (80% из найденного здесь фаунистического материала относится к этому виду животного). Во всех изделиях из Квачара, (кремь кость) наглядно выделяются комплексы, предназначенные для оснащения метательных орудий. Характер и размеры некоторых типов орудий наводят на мысль, что квачарцы могли охотиться индивидуально на мелких животных, в остальных случаях охота еще оставалась коллективной (групповой).

Как видно из комплексов орудий, для квачарцев рыболовство являлось подсобным промыслом. Наличие в Квачарских комплексах землекопалки и других орудий наводит на мысль, что обитатели этой стоянки занимались собирательством при помощи специализированных орудий, т. е. они уже владели прогрессивными способами добывания растительной пищи.

Иная картина прослеживается в Холодном гроте. Выявленные здесь многочисленные гарпуны и остатки костей рыб указывают на то, что обитатели Холодного грота занимались, в основном, рыболовством, а охота для них являлась подсобным, дополнительным промыслом. Такие же отличительные черты хозяйственной деятельности можно проследить в синхронных материалах из Ацинской пещеры и Холодного грота (слой Б-1).

Эти отличительные черты хозяйства должны были обусловить, подчеркнуть выше, технико-типологическое своеобразие более или менее синхронных мезолитических памятников Причерноморья Кавказа. Безусловно, процесс становления различных форм хозяйства в палеолите был тесно связан с конкретными природными условиями, но в мезолите природная среда не могла играть определенную роль, т. е. в данном периоде человек, владея относительно налаженным хозяйством, к окружающей среде приспосабливался более активно; более прогрессивными техническими способами осваивал он природные ресурсы, создавая этим отдельные очаги культуры, в нашем случае в ущельях больших и малых рек Причерноморья.

Предполагаем, что эти отдельные очаги культуры соответствовали определенным этническим группам, зарождение которых многими советскими археологами отнесено к верхнему палеолиту (И. А. Рогачев, Г. П. Григорьев и др.).

Имеющиеся в нашем распоряжении материалы позволяют заключить, что индивидуальные культуры в Причерноморье Кавказа более или менее четко сформулировались в эпоху мезолита.

В этой же главе рассматриваются особенности мезолитической культуры Причерноморья Кавказа и ее место среди синхронных культур Восточной Грузии, Крыма и Кавказа.

Кремневые комплексы из пещерных стоянок Причерноморья проявляют некоторую близость к мезолитическим остаткам Эдзани-Зуртакети (бассейн р. Храми). Однако во многих деталях можно проследить и различия. Эдзани (поздний мезолит) по сравнению с памятниками Причерноморья в большом количестве содержит верхнепалеолитические изделия. Кроме того, среди микролитических комплексов преобладают асимметричные треугольники (353 единицы). Данные типы встречаются в памятниках Причерноморья в единичных экземплярах.

Материалы из мезолитических стоянок Эдзани не находят прямых аналогий с Причерноморскими не только в типовом составе каменных орудий, но и в технике их обработки (нуклеусов, наконечников стрел, скребков и т. д.). Кроме того, от мезолитических материалов Триалети причерноморские отличаются и по составу фауны. В последних обнаружены главным образом остатки лесных и горных пород животных, а в Эдзани-Зуртакети — остатки обитателей степных и полустепных областей.

На основе вышеотмеченного предполагаем, что в мезолите, в зависимости от уровня производительных сил и физико-географической среды, в отдельных областях Грузии сложились разные хозяйственные и бытовые условия жизни, в результате чего могли возникнуть своеобразные, индивидуальные мезолитические культуры.

Сопоставляя памятники Причерноморья с мезолитическими культурами из стран Ближнего Востока — Натуфия, поздняя Капсия, вслед за Н. О. Бадером отмечаем, что сходство этих культур ограничивается в основном общим признаком микролитической техники и не находит конкретного сходства. Мезолитические комплексы Причерноморья более близкое сходство проявляют с культурой Зарзи (Ирак). Тем не менее, встречаются и отличительные черты. Это сказывается на ведущих типах кремневых орудий. В Зарзи, насколько нам известно, преобладают пластинки с выемками, а также разнотипные резцы и скребки. В мезолите Причерноморья доминирует вкладышевая техника.

Для выяснения некоторых особенностей мезолитической культуры

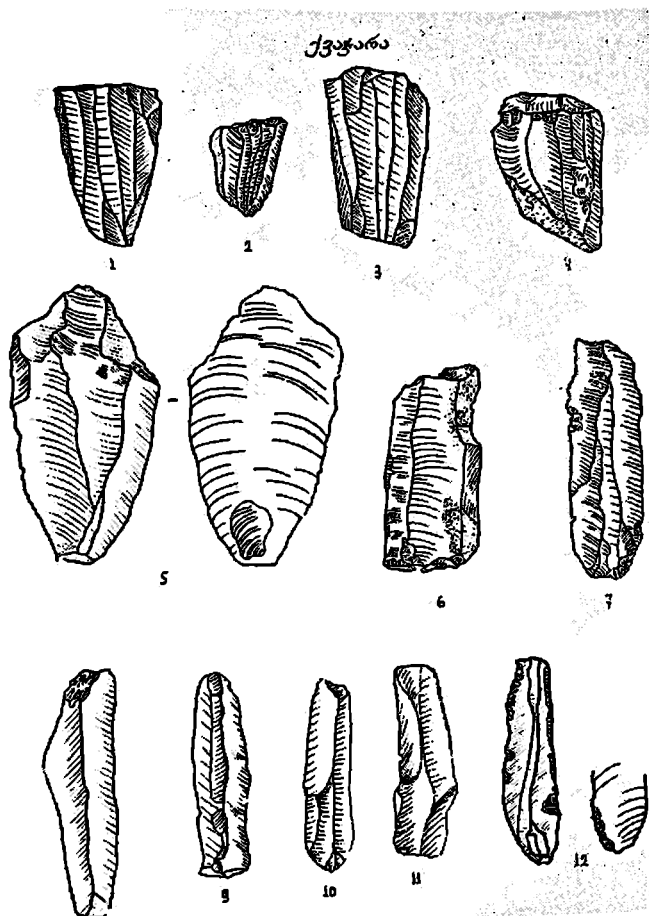
Причерноморья Кавказа в работе широко рассматриваются синхронные ей комплексы Крыма и Северного Кавказа. Итоги сопоставления этих комплексов с материалами Причерноморья приводят к выводу, что среди них, кроме общих признаков мезолита, можно проследить немало близких черт. В этом плане пристального внимания заслуживают острия типа Гварджилас-Клде, сегменты и трапеции, микропластинки с боковой ретушью и др. Однако между памятниками Причерноморья и вышеотмеченными комплексами фиксируется больше отличительных черт, чем схожих признаков. Все данные позволяют считать мезолитические памятники Причерноморья свидетельством тому, что в узкоограниченной части Кавказа, а именно между Ингури и Мзымта, существовала самобытная мезолитическая культура. Данный вывод подтверждается и тем важным фактом, что на ближайших территориях Северопричерноморья и Приазовья выявлены мезолитические культуры совершенно иного облика. Как известно, в этой части побережья (Одесса — Херсонес) выделяют несколько мезолитических культур и объединяют их в общую степную культуру (П. Н. Борисковский). В развитии степных культур не прослеживается генетическая связь с верхним палеолитом, складывались они самостоятельно и не связаны между собой. Данный факт объясняется частым перемещением здесь мезолитического населения.

Памятники восточного побережья выявляют совершенно иную картину — на основании глубоких традиций палеолитической индустрии и в зависимости от благоприятной природной среды здесь сложилась единая мезолитическая культура, имеющая свои особенности.

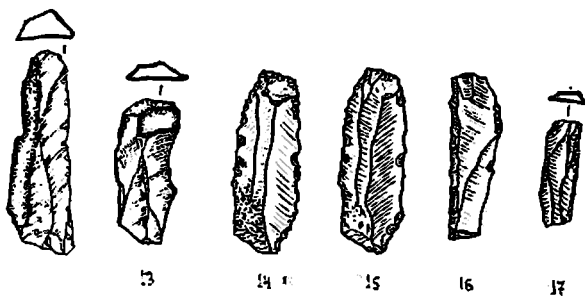
Не исключается, что дальнейшие исследования в этом регионе уточнят предложенный предел распространения однотипных мезолитических памятников и новые факты дадут возможность из единой мезолитической культуры Причерноморья Кавказа выделить более ярко выраженные локальные культуры мезолита.

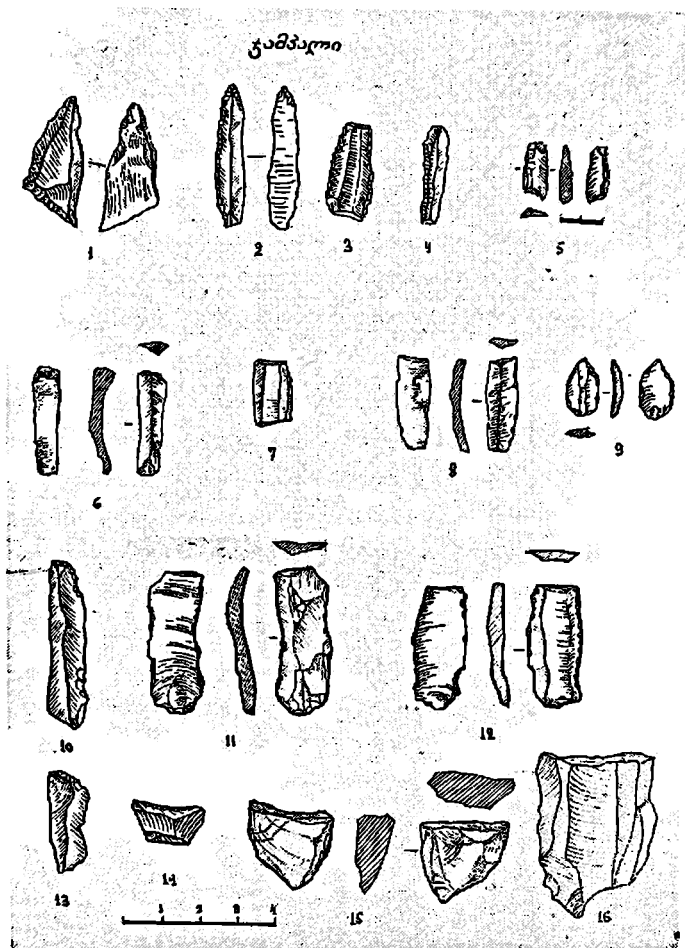
ტ ა ბ უ რ ე მ ბ ი

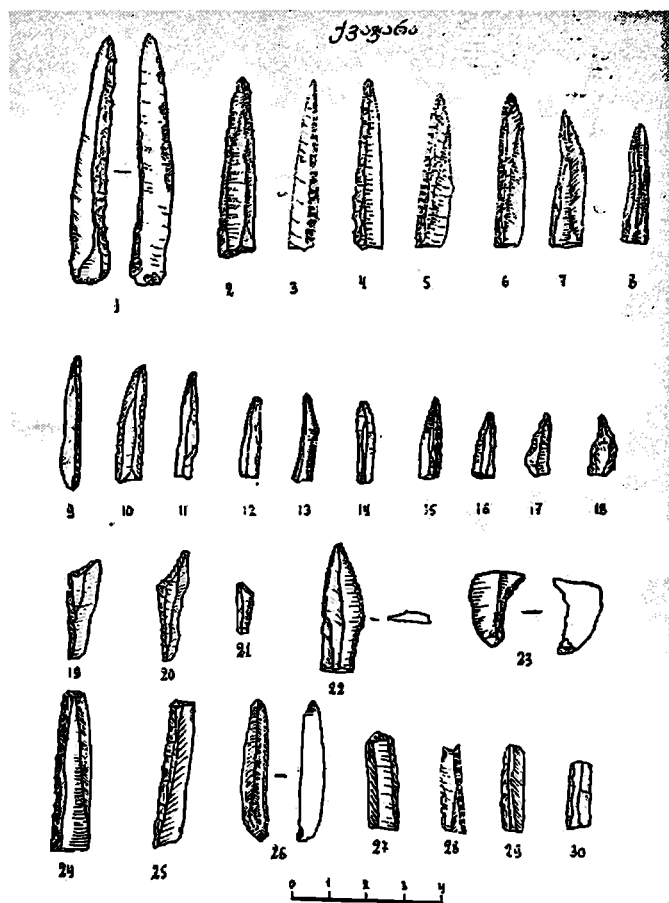
ტაბულა I

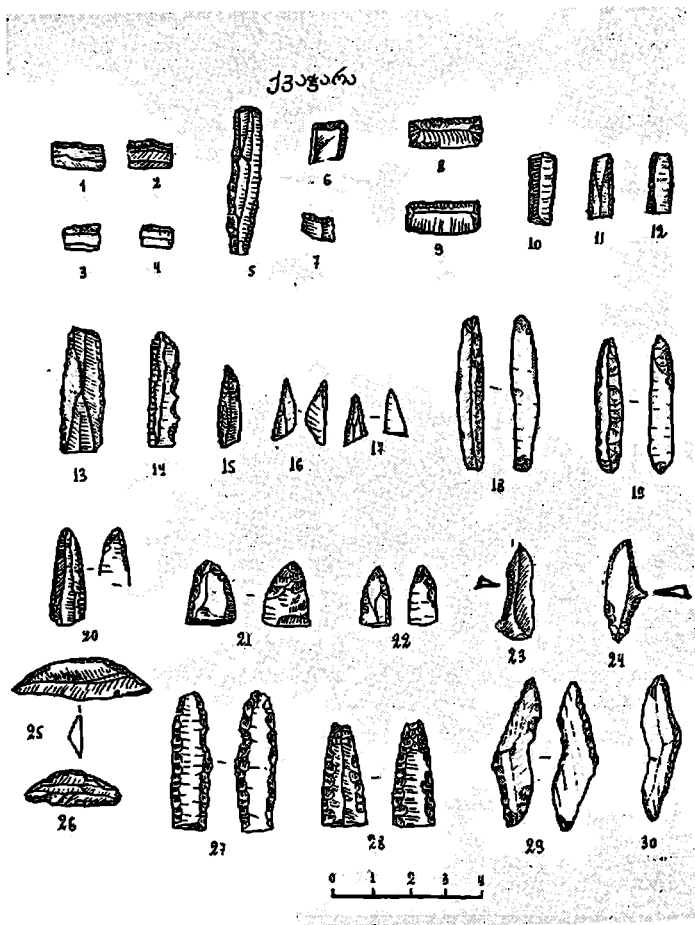
ქვაჭარა

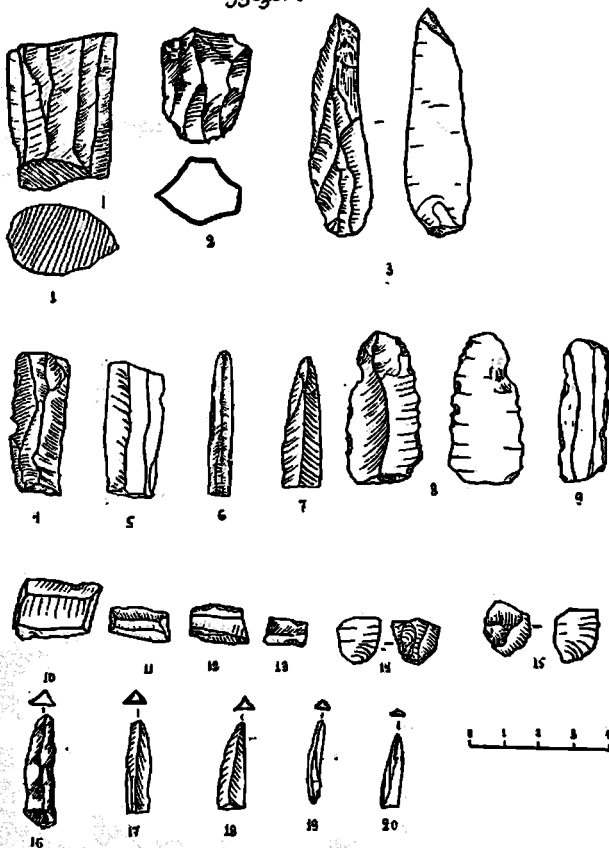

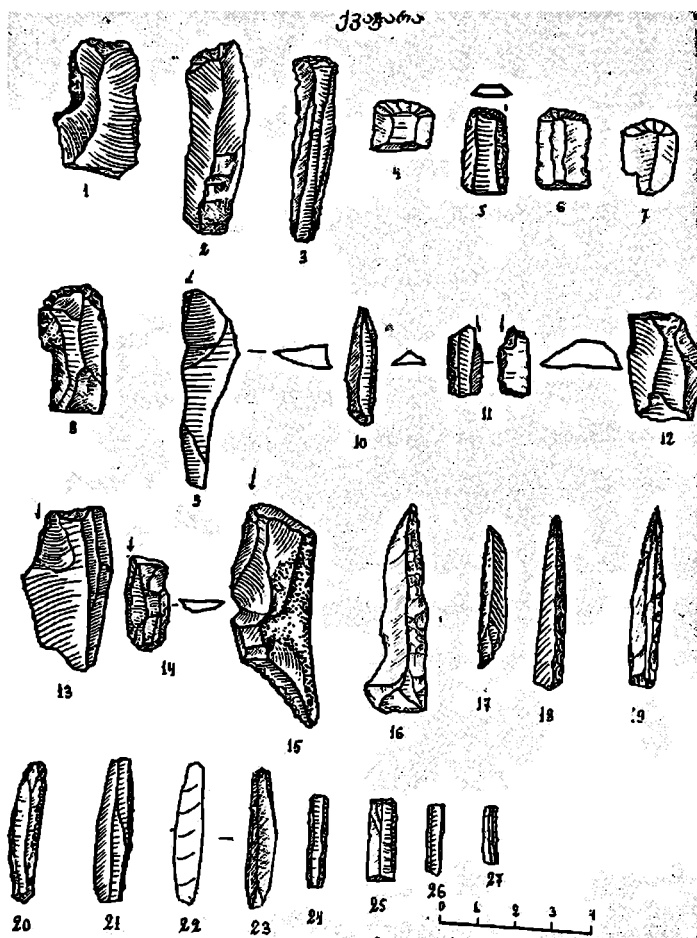

ტაბულა V

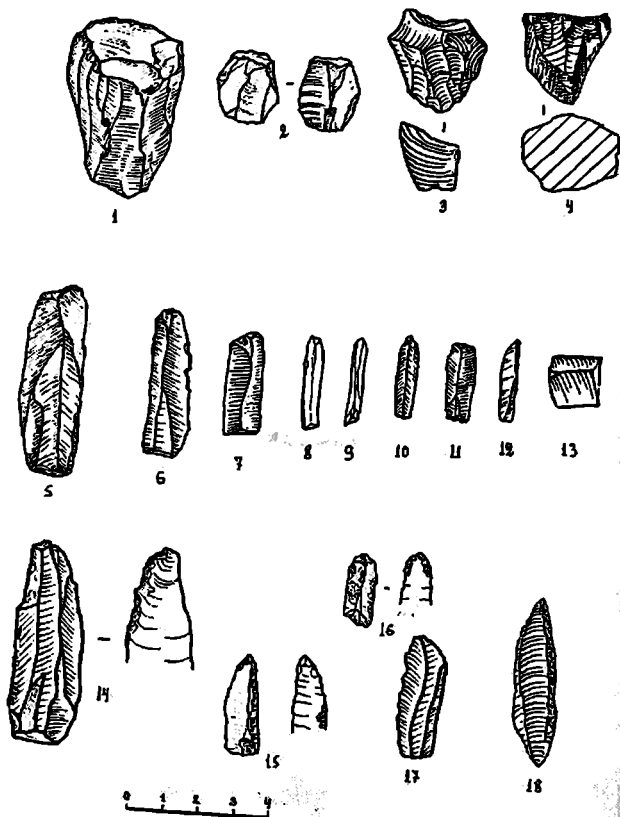

ქვაჭარა

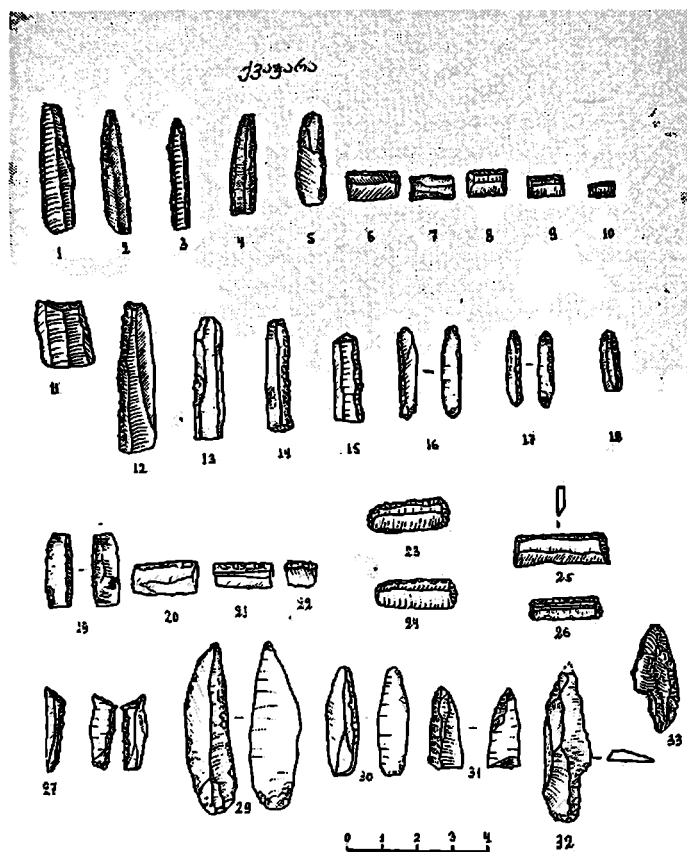

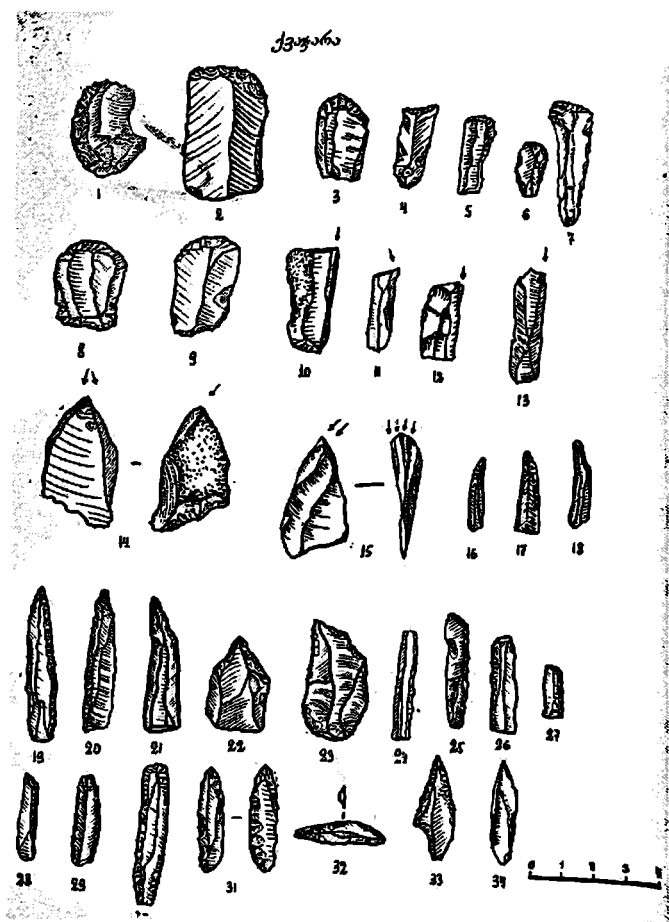

ქუთარა

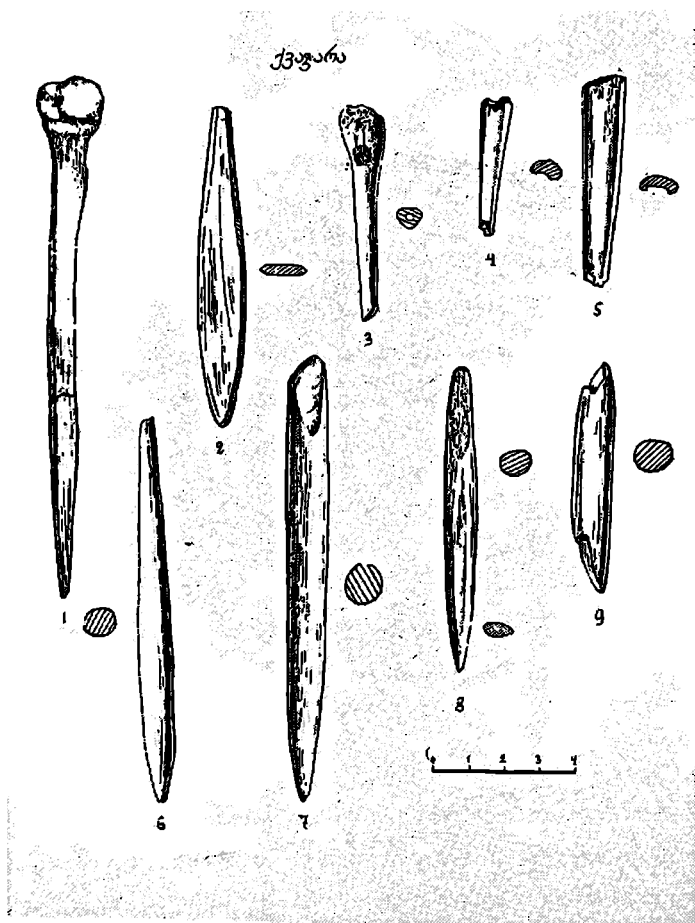

ტაბულა IX

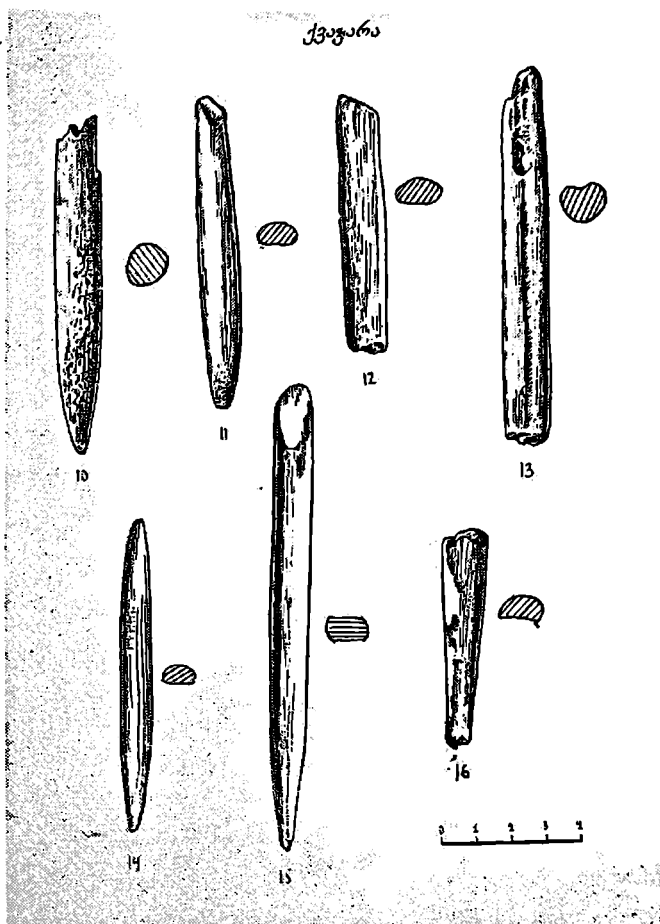

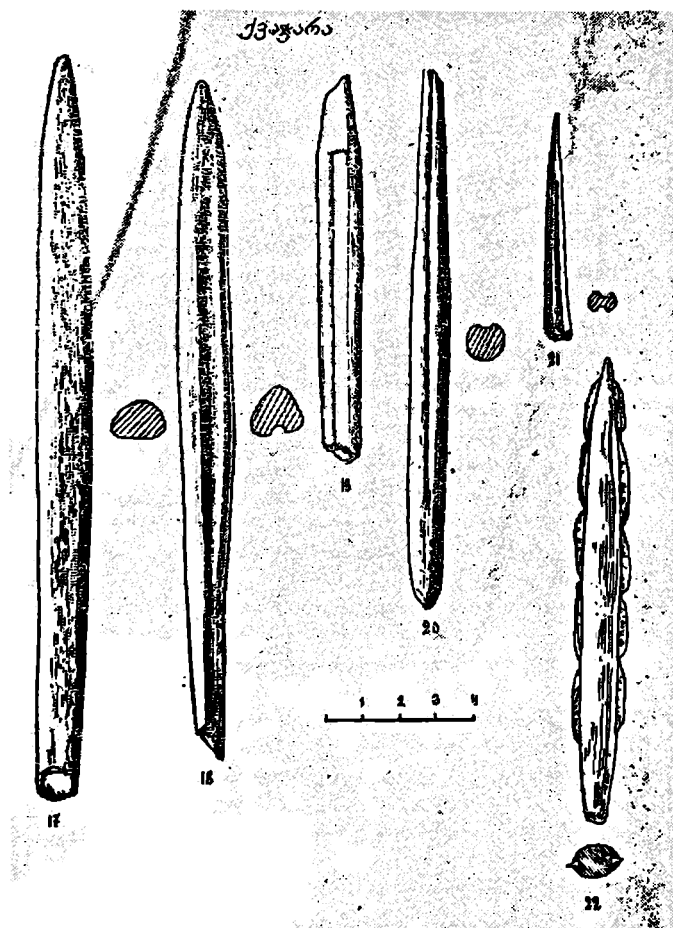
ტაბულა XI

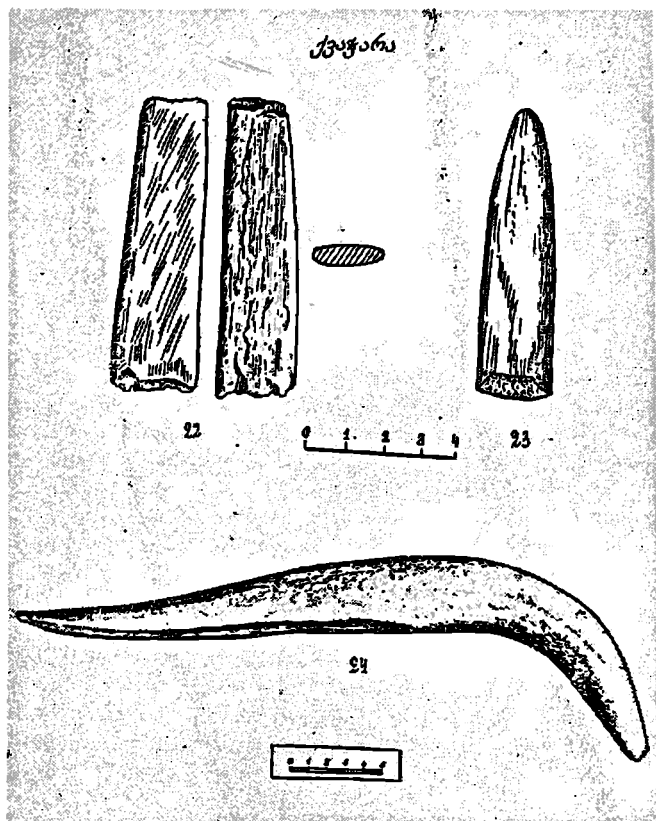

ქვაჭარა

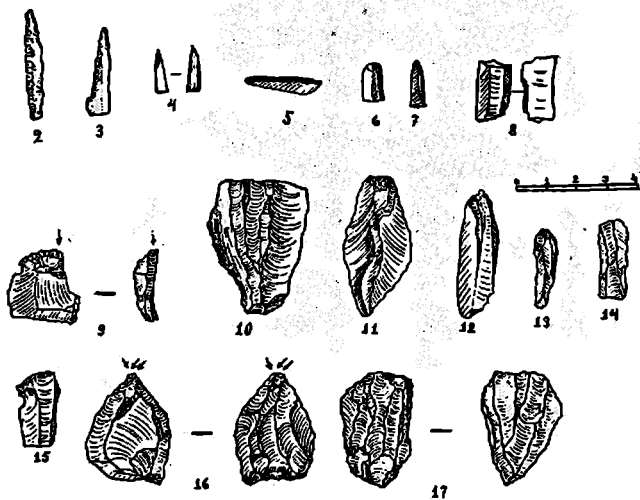
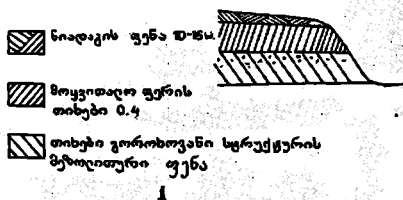

ტაბულა XIII

ენნერი

ნაშთები

ჭამჭალი

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

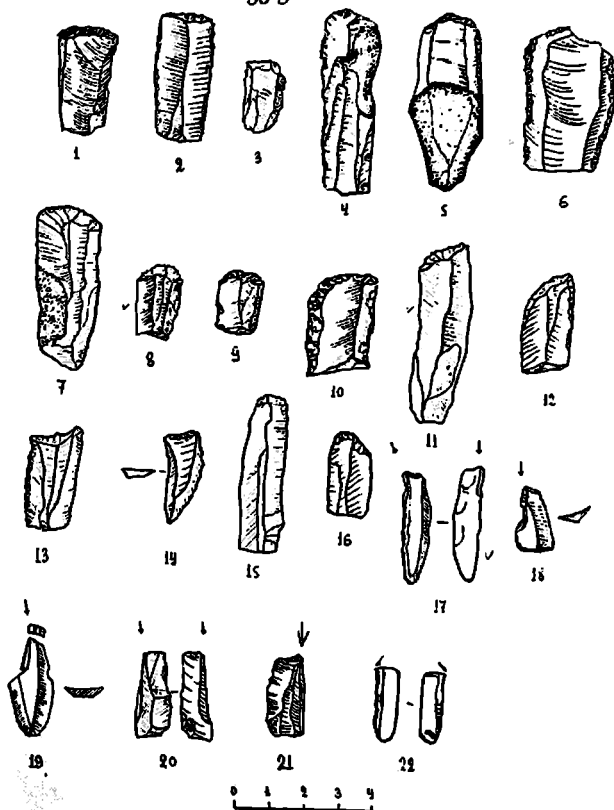
18

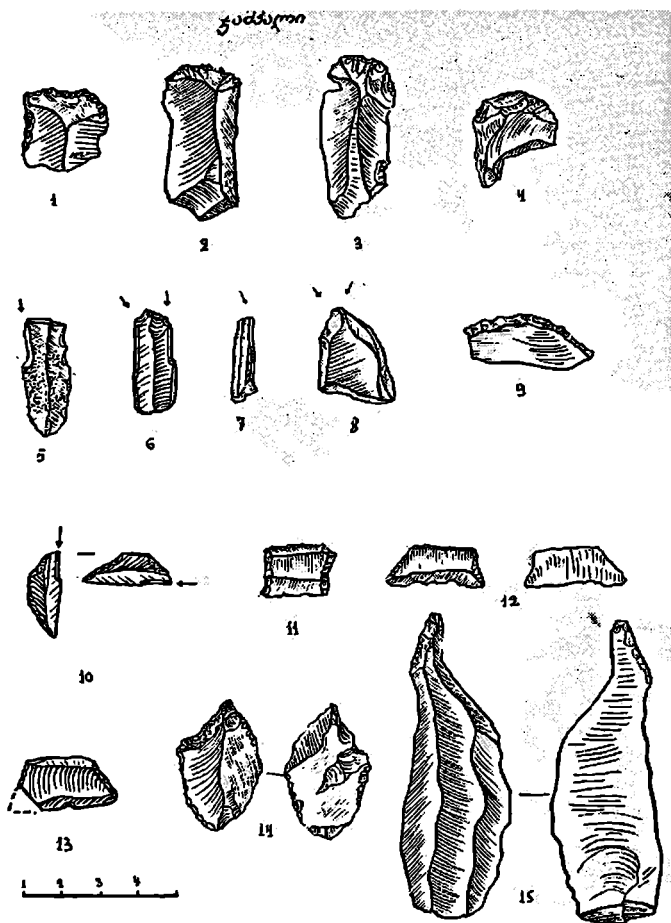
19

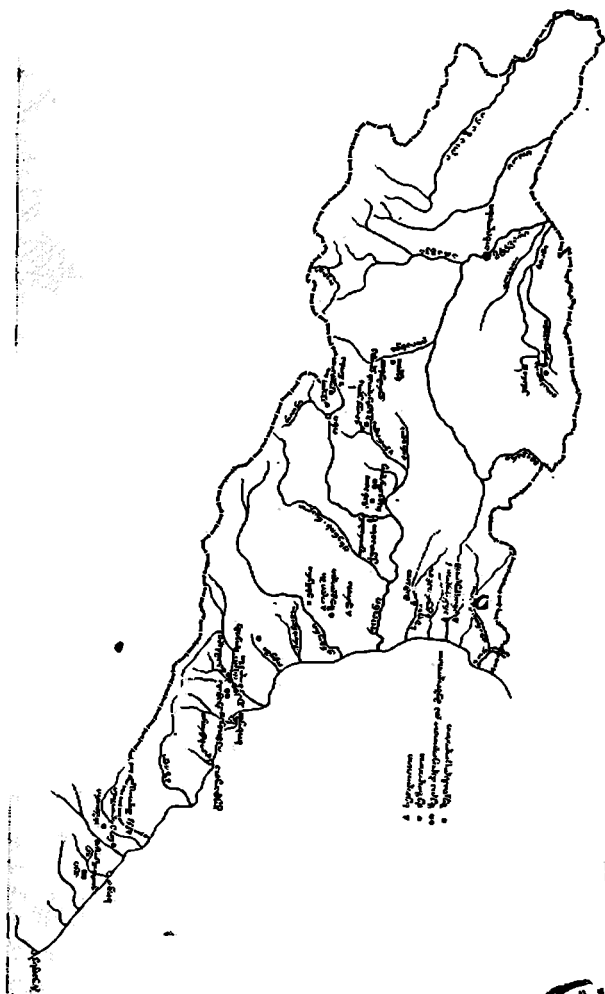

ქვანარი

ტაბულა XIX

რუკა 1.

შ ი ნ ა ა რ ს ი

შ ე ს ა ვ ა ლ ი	3
თ ა ე ი I. მეზოლითური ძეგლების აღმოჩენის ისტორია საქართველოში	5
თ ა ე ი II. კავკასიის შავიზღვისპირეთის ფიზიკურ-გეოგრაფიული პირობების მოკლემიმოხილვა	13
§ I. პალეოგეოგრაფია	19
თ ა ე ი I I I. არქეოლოგიური კვლევა-ძიება ქვაპარის გამოქვაბულში	21
§2. ძეგლის დახასიათება.	21
§3. კულტურული ფენების სტრატეგრაფია	27
§4. ფაუნისტური ნაშთები	33
თ ა ე ი I V. ქვაპარაში აღმოჩენილი იარაღ-ხელსაწყოები და წარმოების ნაშთები	44
§5. ქვის იარაღები და წარმოების ნაშთები	44
§6. ძვლის იარაღები	70
თ ა ე ი V. შავიზღვისპირეთში ახლად აღმოჩენილი მეზოლითური ძეგლები	77
§7. ენწერი	77
§8. იაშთხვა	81
§9. ჭამპალი	84
თ ა ე ი V I. ქვაპარის ადგილი საქართველოს და მეზობელი ქვეყნების მეზოლითურ ძეგლებს შორის	93
დ ა ს კ ე ნ ა	118
რ ე ზ უ მ ე	124

Луиза Давидовна Церетели
МЕЗОЛИТИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА ПРИЧЕРНОМОРЬЯ КАВКАЗА

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

რედაქტორი ნ. ბერძენიშვილი
გამომცემლობის რედაქტორი ი. გაჩეჩილაძე
ტექნორედაქტორი ლ. ქვებეგავა
კორექტორი ლ. ქიშო

გადაეცა წარმოებას 26.6.1972; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 28.2.73;
ქაღალდის ზომა 70×108¹/₁₆; ქაღალდი № 2; ნაბეჭდი თაბახი 15,05; სააღრიცხვო-
საგამომცემლო თაბახი 12,31; უე 00957, ტირაჟი 800; შეკვეთა № 1800
ფასი 1 მან. 05 კპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

გამომცემლობა „მეცნიერების“ სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография Издательства «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19